

Matyazova N.S.

AKADEMIK YOZUV

O'quv qo'llanma

**O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY VA O'RTA MAXSUS
TA'LIM VAZIRLIGI**

**AL-XORAZMIY NOMIDAGI TOSHKENT AXBOROT
TEXNOLOGIYALARI UNIVERSITETI URGANCH FILIALI**

Matyazova N.S.

AKADEMIK YOZUV

o'quv qo'llanma

Bilimlar sohasi - Sanoat-texnika sohasi - 300000

Ta'lim yo'nalishi - Kompyuter texnologiyalari va informatika - 330
000

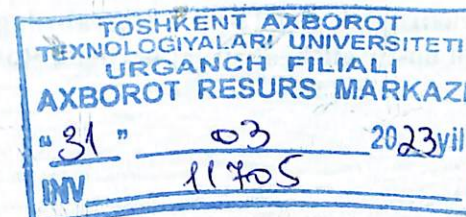
Aloqa, axborotlashtirish va telekommunikatsiya texnologiyalari
- 350 000

Bakalavriat ta'lim yo'nalishlari uchun
Kompyuter injiniringi ("Kompyuter injiniringi", "IT-servis", "Axborot
xavfsizligi", "Multimedia texnologiyalari") - 5330500

Dasturiy ta'minot muhandisligi - 5330600

Axborot xavfsizligi - 5330300

Telekommunikatsiya texnologiyalari - 5350100

**"Durdona" nashriyoti
Buxoro - 2022**

UO'K 001.81(075.8)

72ya73

M 31

Matyazova, N.S.

Akademik yozuv [Matn]: o'quv qo'llanma / N.S. Matyazova.-Buxoro:

"Sadriddin Salim Buxoriy" Durdona, 2022.-204 b.

KBK 72ya73

"Akademik yozuv" fanidan tayyorlangan o'quv qo'llanmada akademik yozuv va axborot, axborot xususiyatlari va turlari, matn va uning turlari, reja turlari, konspekt turlari, esse, uning xususiyatlari, referat va uni tayyorlashga qo'yiladigan talablar yoritib berilgan.

Har bir mavzu yakunida mustahkamlash uchun nazorat savollari, testlar berilgan. O'quv qo'llanma talaba va o'qituvchilar uchun mo'ljallangan.

Taqrizchilar:

Xajiyeva Iroda Adambayevna

Muhammad al-Xorazmiy nomidagi TATU Urganch filiali
dotsenti

Matquliyeva Marg'uba Farhodovna

Urganch davlat universiteti dotsenti

O'quv qo'llanma O'zbekiston Respublikasi Oliy va o'rta
maxsus ta'lim vazirligining 2022-yil 9-sentyabrdagi 302-sonli
buyrug'iga asosan nashr etishga ruxsat berilgan Ro'yxatga olish
raqami 302-0841

ISBN 978-9943-8803-4-4

ANNOTATSIYA

"Akademik yozuv" fanidan o'quv qo'llanma al-Xorazmiy nomidagi Toshkent axborot texnologiyalari universiteti Urganch filialida tayyorlangan. Mazkur o'quv qo'llanma talabalarning ma'ruza va amaliy mashg'ulotlarni mustaqil o'zlashtirish ko'nikmalarini oshirishni asosiy maqsad qilgan yangi innovatsion texnologiya asosida ishlab chiqilgan.

"Akademik yozuv" fanidan o'quv qo'llanma axborot texnologiyalari yo'nalishi bakalavriat talabalari uchun mo'ljallangan. Qo'llanma 227 bet, 15 ta mavzu, nazorat uchun savollar, foydalanilgan adabiyotlar ro'yxatidan iborat.

ANOTATSIYA

A textbook on the subject "Academic Writing" was prepared by the Urgench branch of the Tashkent University of Information Technologies named after Muhammad al-Khwarizmi. This textbook is intended for teaching students on a new innovative technology, the main purpose of which is to increase the comprehensibility of students in self-study lectures and practical exercises.

The textbook on the subject "Academic Writing" is designed for bachelor students of the information technology direction. The manual consists of 227 pages, 15 topics, questions for control, list of references.

1-MAVZU. AKADEMIK YOZUV VA AXBOROT

1.1 Akademik yozuv va uning xususiyatlari.

1.2. Akademik yozuv namunalari..

1.1 Akademik yozuv va uning o'ziga xos xususiyatlari

Akademik yozuv - bu qisqa, ammo yetarlicha ishonchli ilmiy matn orqali o'z fikrlarini ifodalash va asoslash qobiliyati. Bu universitetda muvaffaqiyatli ta'lim olish va keyingi tadqiqot faoliyati, shu jumladan xalqaro miqyosdagi muhim jihatlardan biridir.

Oxirgi bir necha o'n yilliklarda turli mamlakatlar o'rtasida akademik yozuvlar, ilmiy va ta'lim sohasidagi aloqalar amalga oshirildi. Uning tamoyillari dunyodagi eng vakolatli ilmiy nashrlarning yyetakchi muharrirlari tomonidan boshqariladi.

Ingliz tilida so'zlashuvchi mamlakatlar bugungi kunda akademik yozuv (academic writing) tizimini, yning ilmiy uslubiy bazasini rivojlantirishda asosiy rol o'ynamoqda. Akademik yozuv va uning ilmiy-uslubiy asoslari garchi u tomonidan qo'yilgan muammolar mamlakatimiz uchun yangilik bo'lmasada, ta'lim uchun bu mutlaqo yangi fan bo'lib hisoblanadi. Ilmiy yozma nutqning rivojlanish jarayoni bilan turli soha mutaxassislari, shu jumladan lingvistlar, filologlar, semiologlar, ijtimoiy-psixologlar va hatto axborot texnologiyalari kasb vakillari shug'ullangan.

Birinchi yozuv markazlari 20 -asrning 30-yillarida Amerika universitetlarida dars davomida yozma topshiriqlarni yozishda o'qituvchi tomonidan talabalarga malakali yordamni tashkil qilish uchun o'ziga xos "yozuv laboratoriyasi" sifatida tashkil etilgan. U talabalarga maslahatlar berish, ularning savollariga javob berish va shu bilan ularning malakasini oshirishga yangi turtki bergan. Ushbu turdagi vazifalar murakkablashishi bilan "yozuv markazlari" paydo bo'la boshlagan. Bu printsiplal jihatdan yangi muassasa, universitet murabbiyligining maxsus shakli bo'lib, talabalarning akademik

matnlarini yozish bo'yicha maslahat xizmatlarini ko'rsatadigan, ularning tyutorlar-bilan faol o'zaro munosabatini nazarda tutgan.

Bugungi kunda yozuv markazlari nafaqat Amerika universitetlarida, balki boshqa davlatlar oliy ta'lim muassasalarida ham mavjud.

Akademik yozuv sohasida kompetensiyalarni shakllantirish universitetlarning institutsional mas'uliyati hisoblanadi. Ushbu maqsadga erishish uchun Shimoliy Amerika va Yevropaning barcha nufuzli universitetlarida yozuv markazlar uzoq vaqtdan beri tashkil etilgan va muvaffaqiyatli faoliyat yuritib kelmoqda, saralash asosida va maxsus tayyorgarlikdan o'tgan eng muvaffaqiyatli talaba-tyutorlar boshqa talabalarga o'z maqolalarini yozishda yordam berishadi. Yyetakchi universitetlar qoshida tashkil etilgan yozma markazlar, aslida, ilmiy aloqa laboratoriyalaridir, chunki ular kontseptual jihatdan turli vazifalarni hal qiladi va o'z oldiga kattaroq maqsadlarni qo'yadi. Ushbu maqsadlardan biri tadqiqotchilarning nashriyot faolligini oshirish va xalqaro akademik hamjamiyatdagi muvaffaqiyatlarini oshirish maqsadida ilmiy kommunikatsiya sohasidagi vakolatlarini shakllantirishdan iborat.

Akademik yozuv tizimini ishlab chiquvchilar birlamchi (ilmiy maqola, dissertatsiya, akademik taqriz, monografiya va boshqalar) va ikkinchi darajali janrlarni (ilmiy loyiha tavsifi, tezis, avtoreferat, ilmiy muhokama, ensiklopedik munozara, annotatsiya) ajratadilar.

- Ilmiy maqolada muallif o'z tadqiqoti natijalarini taqdim etadi. Faktlardan tashqari, u mantiqiy fikrlash va asosiy qismni tushunishni o'z ichiga oladi.
- Dissertatsiya magistratura yoki boshqa ilmiy daraja olish uchun tayyorlanadi.
- Taqrizda ilmiy matn tahlil qilinadi va asarga tanqidiy baho beriladi.
- Monografiya bir mavzuga bag'ishlangan bo'lib, tadqiqot mavzusi bo'yicha yetarli miqdorda ma'lumotlar (shu jumladan qarama-qarshi) va ilmiy materiallar to'planganidan keyingina tayyorlanadi.
- Annotatsiya - bu har qanday manbaning (maqola, dissertatsiya, referat va boshqalar) ixcham taqdimoti, uning mohiyatini qisqacha ko'chirish. Unda mavzu bo'yicha muhokama qilinadigan masalalar sanab o'tiladi.
- Referat - bu ma'no jihatdan yaqin bo'lgan, qayta ko'rib chiqilgan asosiy matnning taqdimoti. U asl manbada oshkor qilingan

Tabiiyki, grammatika, finish belgilari va imlo qoidalariga qat'iy rioya qilish kerak. Bu tushunishni osonlashtiradi, ma'noning buzilishini va fikrlardagi noaniqliklarni yo'q qiladi.

ma'lumotlarni ishonchli tarzda yetkazadi. Qo'shimcha ma'lumotlar, yangi ma'lumotlarni o'z ichiga olishi mumkin.

Ilmiy munozara ilmiy muammolarni muhokama qilish va ularga yechim topishga qaratilgan. U munozara mavzusini ilgari surish va qarama-qarshiliklarni bildirishdan boshlanadi, shundan so'ng u mavjud nuqtai nazarlarni tanqidiy

tekshirishga o'tadi.

Bundan tashqari, tadqiqotchilar yana bir janrni - keng jamoatchilik sohasida ekspert nuqtai nazarini nashr etish uchun foydalaniladigan ilmiy jurnalistikani (ommaviy fan) egallashlari kerak. Bu janrlarning barchasi mazmuni, til xususiyatlari, kompozitsiyasi va funktsional nutqining o'ziga xosligi bilan farqlanadi. Shu bilan birga, ularni bitta asosiy xususiyat - fikrlarning ravshanligi, aniqligi va aniq ifodasi birlashtiradi.

Akademik yozuv doirasidagi har qanday matnni yozishda uning xususiyatlarini hisobga olish kerak. Shunday qilib, ilmiy matn akademik yozuvning asosiy modeli sifatida kirish, asosiy qism va an'anaviy xulosadan iborat oddiy tuzilishga ega bo'lishi kerak.

- Kirish qismi mavzuni qisqacha ochib beradi, mavzu dolzarbligini ko'rsatadi.
- Asosiy qismda muallif mavzu bo'yicha ilmiy tadqiqotlarga murojaat qiladi va o'rganilayotgan muammoga o'z qarashlarini taqdim etadi.
- Xulosa qilib, xulosalar chiqariladi, o'rganilayotgan masala bo'yicha keyingi istiqbollari ko'rsatiladi va prognozlar tuziladi.

Maxsus terminologiya va professional qisqartmalardan foydalangan holda jumalarni qurishda muallif qaysi auditoriya uchun yozayotganini tushunishi kerak. O'qish paytida hech qanday savol

bo'lmasligi kerak; mavzu to'liq ochib berilgan va tushunarli bo'lishi kerak.

Ishda iqtibosdan foydalanish va boshqa olimlarning ishlariga murojaat qilish maqsadga muvofiqdir. Bu tadqiqotchining malakasi, tadqiqotining kengligi va to'liqligini ko'rsatadi. Boshqa tadqiqotlarga murojaat qilgan holda, ularning mohiyatini ochib berilishi kerak, shunda o'quvchi muammo nima haqida ekanligini va muallif aniq misol keltirganini tushunadi.

Shuni ta'kidlash kerakki, har bir kishi, ya'ni oliy o'quv yurtlari talabalari, doktorantlar, o'qituvchilar, ilmiy maqolalar chop etuvchi olim va tadqiqotchilar ilmiy matn va akademik yozuvni o'zlashtirishi kerak.

O'z ishlarini ilmiy jurnallarda nashr etish niyatida bo'lsalar, tahririyatdan ijobiy javob olish ehtimoli ko'proq bo'ladi. Bunga akademik yozuv qoidalariga rioya qilgan holda tayyorlangan referat eng yaxshi yordam beradi.

"Akademik yozuv"ga ta'rif berish uchun uning tarixiga to'xtalib o'tamiz. Manbalarda aytilishicha, aynan G'arb ta'lim makonida ilmiy maqolalarni taqdim etishning bu formati mashhur bo'lib, tadqiqot yozishda ajralmas "komponent"ga aylangan. Shuning uchun ham ayni paytda nafaqat uning tamoyillari qabul qilinmoqda, balki to'g'ridan-to'g'ri ingliz akademik tilida ish yoza oladigan mutaxassislar ham tayyorlanmoqda.

Akademik yozuvning asosiy printsiplari - bu matnni argumentatsiya qilish va so'zlarni to'g'ri tanlash, shuningdek, grammatik va imlo vositalaridan to'g'ri foydalanish hisoblanadi. Akademik yozuvning muhim xususiyatlaridan ba'zilari:

1. **Murakkablik:** Akademik yozuvning tarkibi juda murakkab va kundalik nutqda ishlatiladigan tilga nisbatan xarakterli "terminologik" farqlarga ega.
2. **Aniqlik:** Olim yoki tadqiqotchi tomonidan yozma ravishda faktlar va raqamlar to'g'ri va qisqacha tavsiflangan bo'lishi kerak.
3. **Rasmiylik:** Akademik yozuv rasmiy taqdimot uslubiga ega, ya'ni o'ziga xos xususiyatlar tilini va biznes lug'atini o'z ichiga oladi.
4. **Ob'ektivlik:** Matn xolislik tamoyillari asosida qurilgan, asosiy e'tibor bayonotning argumentatsiyasiga qaratilishi kerak. Shu sababli, akademik yozuvda ko'proq otlar va kamroq fe'llardan foydalaniladi.

5. **Aniqlik:** Akademik yozishda muallif ilmiy fikrni ifodalab, ilmiy nutqning aniqligiga - uning faktik va kontseptual ishonchliligiga amal qiladi. SHuningdek, o'quvchilarning akademik ingliz tilini tushunishlari va matnlarning turli qismlarini aniq bog'lashlari uchun katta mas'uliyat yuklaydi.

Tashkilot: Akademik yozuv aniq tuzilgan bo'lishi kerak, mantiqiy tartibga solingan paragraflar bilan, bir bo'limdan ikkinchisiga ixcham tarzda silliq o'tishi kerak.

Bugungi kunda ta'lim tizimida ta'limning muhim tarkibiy qismlaridan biri sifatida akademik yozuv ham joriy etilmoqda. Ta'lim sohasidagi davlat siyosati doirasida va nashriyot faolligini oshirish maqsadga talabalarga "Akademik yozuv" fani o'rgatiladi.

Akademik yozuv - bu o'z fikrini aniq va mantiqiy ifodalash, adabiyotni o'rganish va ma'lum bir fan bo'yicha empirik, nazariy, empirik va eksperimental tadqiqotlar olib borish (va natijada tasvirlash), esselarning har xil turlari va iqtibos uslublarini farqlash qobiliyatidir. Maqolani ushbu uslublarga mos ravishda to'g'ri shakllantirish, muammoni o'rganish va tahlil qilish (tadqiqot ishi), shuningdek, cheklangan "makon" ichida muammoni ajratib ko'rsatish (masalan, 1 betlik esse yozish) va hokazo.

Bu shuningdek, plagiat va grammatik/imlo/sintaksis xatolarisiz maqolalar yozish qobiliyatidir.

1.2 Akademik yozuvga misollar

Har bir fan bo'yicha talabalar, professorlar va tadqiqotchilar g'oyalar, dalillarni yyetkazish va ilmiy suhbatda qatnashish uchun akademik yozuvdan foydalanadilar. Akademik yozuv faktik dalillar, so'zlarni aniq tanlash, mantiqiy tashkil etish va ohang bilan tavsiflanadi. Ba'zan ko'p ma'noli yoki erishib bo'lmaydigan deb hisoblansa-da, kuchli akademik yozuv buning aksi: u to'g'ridan-to'g'ri

ma'lumot beradi, tahlil qiladi va ishontiradi va o'quvchiga ilmiy muloqotda tanqidiy ishtirok etish imkonini beradi.

Akademik yozuv, albatta, akademik muhitda ishlab chiqarilgan har qanday rasmiy yozma ishdur. Akademik yozuv ko'p shakllarda bo'lsa-da, quyida eng keng tarqalgan turlarini ko'rib chiqamiz.

Adabiy tahlil: Adabiy tahlil essesi adabiy asarni tekshiradi, baholaydi va bahslashadi. Nomidan ko'rinib turibdiki, adabiy tahlilga oid ocherk shunchaki umumlashtirishdan tashqariga chiqadi. Bu bir yoki bir nechta matnni diqqat bilan o'qishni talab qiladi va ko'pincha ma'lum bir xususiyatga, mavzuga yoki motivga e'tibor beradi.

Tadqiqot ishi: Tadqiqot ishi tezis yoki argumentni qo'llab-quvvatlash uchun tashqi ma'lumotlardan foydalanadi. Ilmiy maqolalar barcha fanlar bo'yicha yoziladi va ular baholovchi, tahliliy yoki tanqidiy xarakterga ega bo'lishi mumkin. Umumiy tadqiqot manbalariga ma'lumotlar, asosiy manbalar (masalan, tarixiy yozuvlar) va ikkilamchi manbalar (masalan, ko'rib chiqilgan ilmiy maqolalar) kiradi. Tadqiqot ishini yozish ushbu tashqi ma'lumotni o'z g'oyalarigiz bilan sintez qilishni o'z ichiga oladi.

Dissertatsiya: Dissertatsiya - bu fan nomzodi ilmiy darajasini olish uchun taqdim etilgan hujjat. Dissertatsiya doktorantura tadqiqotining qisqacha mazmunidir.

Akademik maqolalar o'quv dasturining bir qismi sifatida yoki akademik jurnalda yoki turli mualliflarning ma'lum bir mavzu bo'yicha ilmiy maqolalar to'plamida nashr qilish uchun yozilishi mumkin.

Ko'pgina akademik fanlar o'zlarining stilistik shartlaridan foydalanadilar. Biroq, barcha akademik matnlar ma'lum xususiyatlarga ega.

1. **Aniqlik va cheklanganlik.** Akademik maqolaning diqqat markazida - argument yoki tadqiqot savoli - tezis tomonidan oldindan belgilanadi. Maqolaning har bir bandi va jumlasida ana shu asosiy maqsad bilan bog'liq.

2. **Mantiqiy tuzilish.** Barcha akademik matnlar mantiqiy va sodda tuzilishga amal qiladi. Eng oddiy shaklda akademik yozuv kirish, asosiy paragraflar va xulosani o'z ichiga oladi. Kirish qismida asosiy ma'lumotlar keltirilgan, essening ko'lemi va yo'nalishi ko'rsatilgan va tezisning tavsifi berilgan. Asosiy paragraflar tezisni qo'llab-quvvatlaydi, har bir asosiy paragraf bitta qo'llab-quvvatlovchi fikrni ochib beradi. Xulosa tezisga ishora qiladi, asosiy fikrlarni umumlashtiradi va maqolada keltirilgan xulosalarning ahamiyatini ta'kidlaydi. Har bir jumla va paragraf aniq dalil keltirish uchun keyingisi bilan mantiqiy bog'lanadi.

3. **Dalillarga asoslangan fikr.** Akademik yozuv yaxshi asosli dalillarni talab qiladi. Da'volar ilmiy manbalardan (tadqiqot ishida bo'lgani kabi), tadqiqot yoki tajriba natijalaridan yoki asosiy matndan iqtiboslar (adabiy tahliliy esseda bo'lgani kabi) dalillar bilan tasdiqlanishi kerak. Dalillardan foydalanish fikrga ishonchlilik beradi.

4. **Shaxssiz ohang.** Akademik yozuvning maqsadi mantiqiy dalillarni ob'ektiv nuqtai nazardan yyetkazishdir. Akademik yozuv hissiy yoki boshqa tarafkashlikdan qochadi. Siz shaxsan biror fikrga qo'shilasizmi yoki qo'shilmaysizmi, u sizning maqolangizda to'g'ri va xolisona bayon qilinishi kerak.

Ko'pgina nashr etilgan maqolalarda izohlar ham mavjud bo'lib, bular maqolaning eng muhim nuqtalarining qisqacha mazmuni hisoblanadi. Referatlar akademik ma'lumotlar bazasini qidirish natijalarida paydo bo'ladi, shunda o'quvchilar maqolaning o'z tadqiqotlari uchun mosligini tezda aniqlashlari mumkin.

Tezisning taqdimoti yozish jarayonida muhim rol o'ynaydi. Tezisni yozganingizdan so'ng, siz maqolangizning maqsadini aniq belgilab oldingiz. Ushbu tezisga tez- tez qaytish sizni rivojlanish bosqichida mavzudan chetga chiqishga imkon bermaydi. Albatta, tezislar qog'oz mazmuni yoki yo'nalishidagi o'zgarishlarni aks ettirish uchun o'zgartirilishi mumkin (va kerak). Axir, uning yakuniy maqsadi - maqolangizning asosiy g'oyalarini aniq bayon qilishdir.

Birinchi xatboshining oxirida joylashgan tezis bayonoti essening asosiy g'oyasini o'z ichiga olgan bitta jumladir. U hamma narsani qamrab oluvchi dalillarni taqdim etadi va shuningdek, fikr foydasiga

asosiy dalillarni aniqlay oladi. Asosan, tezis o'quvchiga ish qayerga ketayotgani va u yerga qanday yetib borishini aytib beradigan yo'l xaritasidir.

Barcha sohalaridagi akademik yozuvchilar yozish jarayonida bir xil qiyinchiliklarga duch kelishadi. Ushbu keng tarqalgan xatolardan qochib, o'zingizning akademik yozishingizni yaxshilashingiz mumkin.

1. **Ko'pma'nollik.** Akademik yozishning maqsadi murakkab g'oyalarni aniq yyetkazishdir. Fikrlaringizning ma'nosini chalkash iboralar yordamida chalkashtirmang. Agar siz 25 so'zdan ortiq jumla yozayotgan bo'lsangiz, o'qishni osonlashtirish uchun uni ikki yoki uchta alohida jumlagi bo'lishga harakat qiling.
2. **Tushunishdagi noaniqliklar.** Tezis bayonoti har qanday ilmiy maqoladagi eng muhim jumladir. Tezisingizning taqdimoti aniq bo'lishi kerak va asosiy matnning har bir paragrafi ushbu tezis bilan bog'liq bo'lishi kerak.
3. **Norasmiy til.** Akademik yozuv rasmiy ohangga ega va jargon, idiomalar yoki so'zlashuv tilini o'z ichiga olmaydi.
4. **Tahlil qilmasdan yozishlik.** Manba materiallaridan faqat g'oyalar yoki dalillarni takrorlamang. Aksincha, ushbu dalillarni tahlil qiling va ular sizning nuqtai nazarangiz bilan qanday bog'liqligini tushuntiring.
5. **Manbalarga havolalar yo'qligi.** Tadqiqot va yozish jarayonida manba materiallarni kuzatib boring. Bir xil uslublar qo'llanmasidan foydalanib ularni ketma-ket keltiring (loyiha boshida sizga berilgan ko'rsatmalarga qarab MLA, APA yoki Chikago uslubiy qo'llanma asosida). Plagiatdan saqlanish uchun sizga tegishli bo'lmagan har qanday g'oyalar iqtibosli yoki to'g'ridan-to'g'ri keltirilishi kerak.

O'z-o'zini tekshirish uchun savollar

1. Akademik yozuv nima?
2. Akademik yozishning asosiy tamoyili nima?
3. Akademik yozuvning xususiyatlari qanday?
4. Akademik yozuv shakllarini ayting.

Mavzu bo'yicha nazorat testlari:

Akademik yozuv turlariga quyidagilar kiradi:

- A) darslik
- B) ma'ruza

- B) mitingda nutq so'zlash
D) sudda nutq so'zlash

Akademik matnlarda qiyoslash darajalari shakllari va sifatlarining qisqa shakllaridan foydalanish

- A) o'ziga xos bo'lmagan
B) afzal
B) albatta
D) taqiqlangan

Ilmiy uslubdagi nutqning tipik turi:

- A) dialog
B) monolog
B) yozma
D) og'zaki

Ijtimoiy-siyosiy, siyosiy, iqtisodiy, ijtimoiy-madaniy, axloqiy mavzulardagi chiqishlar, ilmiy-texnikaviy taraqqiyotga oid ma'ruzalar, qurultoylar, yig'ilishlar, konferensiyalardagi ma'ruzalar, diplomatik, siyosiy, harbiy-vatanparvarlik, miting, targ'ibot va parlament nutqlari notiqlikning qaysi biriga tegishli?

- A) akademik
B) ruhiy
B) ijtimoiy-siyosiy
D) ijtimoiy va maishiy

Akademik uslubdagi sintaktik klishelardan qanday foydalaniladi?

- A) shaxsiy
B) noaniq shaxsiy
B) nominativ
D) shaxssiz

Ilmiy axborot sohasi uchun akademik janr turlari

- A) darslik, o'quv qo'llanma
B) monografiya, dissertatsiya
C) referat, annotatsiya va taqriz
D) ilmiy maqola, esse

2-MAVZU. AXBOROT TURLARI VA XUSUSIYATLARI

2.1. "Axborot" atamasining ta'rifi.

2.2. Axborot turlari.

2.3 Axborotning xarakterli xususiyatlari.

2.4. Axborotlarning tuzilishi, turkumlanishi

2.1. "Axborot" atamasining ta'rifi.

«Axborot» so'zi lotincha "information" so'zidan olingan bo'lib, biror ish holati yoki kishi faoliyati haqida ma'lum qilish, xabar berish, biror narsa haqidagi ma'lumot degan ma'noni anglatadi. Informatika nazariyasida saqlash, qayta tuzish va uzatish ob'ekti sanalgan barcha ma'lumotlar axborot deb yuritiladi.

Axborot – bu, yaratuvchisi doirasida qolib ketmagan va xabarga aylangan, bilimlar noaniqligi, to'liqsizligi darajasini kamaytiradigan hamda og'zaki, yozma yoki boshqa usullar (shartli signallar, texnik vositalar, hisoblash vositalari va x.k.) orqali ifodalash mumkin bo'lgan atrof-muhit (ob'ektlar, voqea-hodisalar) to'g'risidagi ma'lumotlardir.

Mazkur yo'nalishda quyidagilar muhim sanaladi:

- axborot – bu har qanday ma'lumot emas, balki u mavjud noaniqliklarni kamaytiruvchi yangi bir ma'lumotdir;
- axborot uni yaratuvchisidan tashqarida mavjud bo'ladi, u o'z yaratuvchisidan uzoqlashgan, inson tafakkurida aks etgan bilimdir;
- axborot xabarga aylanadi, chunki u belgilar ko'rinishida ma'lum bir tilda ifodalangan;
- xabar moddiy tashuvchiga yozib qo'yilishi mumkin (xabar axborotni uzatish shaklidir);
- xabar uning muallifi ishtirokisiz aks ettirilishi mumkin;
- u jamoat kommunikatsiyasi kanallari orqali uzatiladi.

Axborotning asosiy xossalari:

1. to'liqlik;
2. yaroqlilik;
3. ishonchlilik;
4. dolzarblik;

5. tushunarlilik.

2.2. Axborotning ifodalanish shakllari va uning turlari.

Axborotning muhim xarakteristikalaridan biri uning *adekvatligi* hisoblanadi.

Axborotning adekvatligi – olingan axborot yordamida yaratilgan obrazning real ob'ekt, jarayon, hodisa va shunga o'xshashlarga mosligining ma'lum darajasi.

Axborotning adekvatligi uchta shaklda ifodalanishi mumkin:

- semantik
- sintaktik
- pragmatik.

Semantik (ma'noli) adekvatlik – ob'ektning uning obraziga (qiyofasiga) muvofiqlik darajasini aniqlaydi. Semantik nuqtai nazar axborotning ma'noli mazmunini hisoblashni ko'zlaydi. Bunda axborot aks ettirgan ma'lumotlar tahlil qilinadi, ma'nolar bog'liqligi ko'riladi. Masalan, axborotni kodlar orqali ifodalashni ko'rsatish mumkin.

Sintaktik adekvatlik – axborotning mazmuniga tegmagan holda, uning rasmiy-strukturaviy xarakteristikalarini ifodalaydi. Sintaktik darajadagi axborotni ifodalash usulida axborot turi, uzatish va qayta ishlash tezligi, ifodalash kodining o'lchamlari, bu kodlarni o'zgartirish aniqliligi va ishonchliligi hisobga olinadi. Axborotning mazmuniga ahamiyat berilmaganligi sababli, bunday axborot ma'lumot deb ataladi.

Pragmatik (foydalanuvchanlik) adekvatlik – axborot bilan foydalanuvchining munosabatlarini aks ettiradi, axborotni uning asosida amalga oshiriladigan boshqarish sistemasi maqsadiga muvofiqligini ifodalaydi. Axborotning pragmatik xususiyatlari faqat axborot (ob'ekt), foylanuvchi va boshqarish maqsadlarining umumiyligida namoyon bo'ladi. Adekvatlikning ushbu shakli axborotdan amaliy foylanish bilan bevosita bog'langan.

Informatikada asosiy masala bo'lib hisoblash texnikasi qurilmalaridan axborotni saqlash, qayta ishlash va uzatishda qanday foydalanish hisoblanadi. SHuning uchun informatikada axborotning

ikki xil turi bilan ish ko'riladi, ya'ni analog va raqamli. Ko'pgina hisoblash texnikasi qurilmalari raqamli axborotni qayta ishlaydi. Analog axborotni raqamli axborotga o'zgartiruvchi maxsus qurilmalar mavjud bo'lib, bunday o'zgartirishni **analog-raqamli o'zgartirish** deyiladi. Inson sezgi organlari shunday tuzilganki, u analog axborotni qabul qilish, saqlash va qayta ishlash imkoniyatiga ega. Televizor – bu analog qurilma, kompyuter monitori – televizorga o'xshasada, lekin u raqamli qurilma.

2.3. Axborotni kompyuterda tasvirlanishi.

Axborotni saqlovchi vositalar.

Kompyuter faqat raqamli ko'rinishdagi axborotni qayta ishlaydi. Barcha boshqa turdagi axborot (ovozlar, tasvirlar va boshq.) kompyuterda qayta ishlanishi uchun raqamli ko'rinishga keltirilishi zarur. Ovozni raqamli ko'rinishga o'zgartirish uchun kichik vaqt oraliqida ovoz intensivligini o'lchash va har bir o'lchash natijalarini raqam ko'rinishida aks ettirish zarur. Kompyuter dasturi yordamida olingan axborotni qayta ishlab, hosil bo'lgan natijani ovoz shakliga qaytarish mumkin. Kompyuterda matni axborotni qayta ishlash uchun matni kompyuterga kiritilayotganda har bir xarf ma'lum bir raqam bilan kodlanadi. Tashqi qurilmalarga (monitor ekrani yoki printer) chiqarilayotganda esa inson qabul qilish uchun ushbu raqamlar orqali xarflarning tasviri quriladi. Xarflar to'plami va raqamlar o'rtasidagi moslik **belgilarni kodlashtirish** deb ataladi.

Kompyuterda barcha raqamlar 0 va 1 orqali ifodalanadi. Kompyuter ikkilik sanoq sistemasida ishlaydi. Kompyuterda axborot birligining o'lchovi bo'lib bit, ya'ni 0 yoki 1 qiymatni qabul qilishi mumkin bo'lgan ikkilik razryad hisoblanadi. Kompyuter komandalari alohida bitlar bilan emas, balki sakkiz bit bilan birgalikda ishlaydi. Sakkizta ketma-ket bit bir baytni tashkil etadi. Baytlar yordamida raqamli ko'rinishda ifodalangan har qanday axborotni kodlashtirish mumkin. Bir baytda 256 xil belgilardan birining qiymatini kodlashtirish mumkin ($256 = 2^8$) bo'ladi. Baytning qiymati uchun undagi bitlarning joylashgan o'rni muhimdir. Axborotda qatnashgan har qanday belgi 1 bayt hajmli deb hisoblanadi.

Masalan, "SH" harfi – 1 bayt, "Kitob" – 5 bayt hajmga ega. Bir bayt 0 dan 255 qiymatni qabul qilishi mumkin. Axborotning yirik birliklari:

- 1 Kilobayt (Kb) = 1024 bayt
- 1 Megabayt (Mb) = 1024 Kbayt
- 1 Gigabayt (Gb) = 1024 Mbayt
- 1 Terabayt (Tb) = 1024 Gbayt
- 1 Petabayt (Pb) = 1024 Tbayt

Bir bet matnda o'rtacha 2500 belgi bo'lsa, u holda 1 Mbayt – taxminan 400 bet, 1 Gbayt – 400 ming betdan iborat bo'ladi.

Axborotlar ustida bajariladigan amallardan muhimi – bu axborotni to'plash. To'plangan axborotlardan keng foydalanish uchun ularni saqlash lozim. 8 razrayadli BAYTda ikkilik son quyidagicha ifodalanadi: 11 111 111. Uni o'nlik sanoq sistemasiga o'tkazsak 255 ga teng. Bundan kelib chiqadiki, bir baytda 256 (0 bilan birgalikda) ta o'nlik sonlar yozish mumkin ekan. Bu baytning fundamental asosini tashkil etadi. Baytlardan tuzilgan axborotning mantiqiy ketma-ketligi *fayl* deyiladi. Axborotning yozilish formatini uning fayli nomi orqali aniqlash mumkin. Axborotni fayl ko'rinishida egiluvchan, qattiq va lazer disklarda saqlanadi. Bunda fayl adresini *qidiruv yo'li* deb ataladi. Qidiruv yo'li faylga olib boruvchi disk nomi va barcha kataloglar nomi orqali tashkil qilinadi.

Katalog – diskdagi fayllarning nomlari, ularning kengaytmalari, tuzilgan kuni va vaqtlari, uzunliklari va boshqalarni saqlashga mo'ljallangan joydir. Har bir katalog o'z nomiga ega.

Axborotlarni saqlashda egiluvchan magnitli disklar – 5,25 va 3,5 dyumli disklar, qattiq magnitli disklar (vinchestr) va lazer disklardan foydalaniladi. Egiluvchan magnitli 3,5 dyumli disketalar (uzunligi 89 mm) 0,72; 1,44; 2,0 va 2,88 Mb hajmda bo'ladi. Qattiq magnitli disklar kompyuterda ishlash uchun zarur bo'lgan barcha dasturlarni o'zida saqlaydi, ularning hajmi 40 Gb, 80 Gb, 360 Gb. Lazerli CD-

ROM disk 650 Mb hajmli, CD-RW disk 650-700 Mb hajmli, DVD disklar 28 Gbga hajmdagi axborotni o'zida saqlashi mumkin.

2.4. Axborotlarning tuzilishi, turkumlanishi

Taqdim qilinish shakliga ko'ra axborot ikkita ko'rinishga ajratiladi:

- axborotni taqdim qilishni diskret shakli – bu o'zgaruvchilarning ketma ketligi bo'lib, uzlukli xususiyatiga ega va kattaliklarini o'zgartiruvchi bo'ladi;
- axborotni taqdim qilishni analogli yoki uzluksiz shakli – bu kattalik, uzulishga oraliqqa ega bo'lmagan axborotli jarayonlarni xarakterlaydi. Masalan, inson organizmini temperaturasi, yo'ning ayrim uchastkasidagi avtomobil tezligi, kvadratik funksiyaning grafigi, va h.k.

Axborotlarni ro'y berish sohasiga ko'ra ajratilishi:

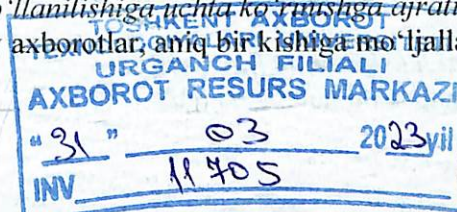
- elementar (mexanik) axborotlar, ular tabiatda ro'y beradigan jarayonlarni akslantiradi;
- biologik axborotlar, ular hayvonot va o'simlik dunyosidagi jarayonlarni ifodalaydi;
- ijtimoiy axborotlar, ular kishilik jamiyatidagi jarayonlarini ifodalaydi.

Uzatish va qabul qilish usullariga ko'ra axborotlar quyidagi ko'rinishlarga ajratiladi:

- vizual, ko'rinadigan obrazlar va belgilar ko'rinishida uzatiladigan qilinadigan axborotlar;
- audial, tovushlar bilan uzatiladigan axborotlar;
- taktil, his qilish orqali uzatiladigan axborotlar;
- sezgili hid va ta'mlarni bilish orqali uzatiladigan axborotlar;
- mashinali, hisoblash texnikasi vositalari orqali uzatiladigan va qabul qilinadigan axborotlar

Insoniyat tomonidan yaratiladigan va foydalaniladigan axborotlarni qo'llanilishiga uchta ko'rinishga ajratish mumkin

- shaxsiy axborotlar, amq birkishiga mo'ljallangan bo'ladi;

- ommaviy axborotlar, istalgan foydalanuvchilarga mo'ljallangan bo'ladi (ijtimoiy-siyosiy, ilmiy-ommabop va h.q.);
- maxsus axborotlar, fan, texnika va iqtisodiyotning murakkab ijtimoiy sohalarga oid masalalarini echish uchun, tor doiradagi mutaxassislarga mo'ljallangan bo'ladi.

Matn – bu ma'lumotlarni ifodalash shakli bo'lib, u mazmunan yagona, yaxlit va tanlangan tilning belgilari ketma-ketligidan iborat. Matn hujjat asosidir.

Tasvir – bu biror voqea, xodisa yoki jarayonlarni o'zida ifodalagan rasm bo'laklari va ranglardan iborat ma'lumotdir. Foto, manzara, matematik funksiyalar grafigi va shunga o'xshash ma'lumotlar hisoblanadi.

Animatsiya ma'lum tezlikda tasvirlarni almashtirish mahsulidir. Bunda ma'lum vaqt oralig'ida, ma'lum sondagi bir xil o'lchamga ega bo'lgan tasvirlar tezkor almashtiriladi.

Axborotni taqdim etish bo'yicha turlari
Kodlashtirish usullariga ko'ra axborotlar quyidagi tiplarga ajratiladi:

- belgili, u harf, raqam, belgilar kabi simvollar orqali ifodalanadi. U tuzilishi jihatidan birmuncha oddiy hisoblanadi va murakkab bo'lmagan turli xil hodisalar haqidagi signallarni uzatishda qo'llaniladi. Masalan, svetofor qurilmasi, u piyoda yoki avtotransport vositasini harakatini belgilab beradi.
- matnli, belgilar kombinatsiyani qo'llashga asoslangan bo'ladi. Bu erda ham harflar, raqamlar va matematik belgilar qo'llaniladi. Lekin matnli axborotlarda e'tibor mazmun va mohiyatga qaratiladi. Masalan, RUBOB va BOBUR so'zlarida 5 ta bir hil harflar ishlatiladi, lekin mazmuni jihatdan farqlanadi.
- grafikli, grafik talqinlarga asoslangan axborotlar. Axborotlarni bu shakliga fotografiyalar, chizmalar, sxemalar va rasmlarni keltirish mumkin.

O'z-o'zini tekshirish uchun savollar

1. "Axborot" atamasi nimani anglatadi?

2. Axborot turlarini nomlang.
3. Axborotning xususiyatlari qanday?

Mavzu bo'yicha tekshirish testlari:

1. Axborot bu...

- A) ayrim alifbodagi belgilar ketma-ketligi
- B) kutubxonaning kitob fondi
- C) shaxs tomonidan bevosita yoki maxsus qurilmalar yordamida idrok qilinadigan dunyo va undagi jarayonlar haqidagi ma'lumotlar.
- D) ilmiy nazariyalarda mavjud bo'lgan ma'lumotlar

2. Muhim va asosiy bo'lgan ma'lumotlar qanday nomlanadi?

- A) foydali
- B) dolzarb
- B) ishonchli
- D) maqsadli

3. Taqdim etish shakliga ko'ra axborotni shartli ravishda quyidagi turlarga bo'lish mumkin:

- A) matematik, biologik, tibbiy, psixologik va boshqalar.
- B) matnli, sonli, grafikli, tovushli, birlashtirilgan
- C) kundalik, ilmiy, ishlab chiqarish, boshqaruv
- D) ko'rish, tovush, hid bilish, ta'm bilish

4. Axborot jarayonlari quyidagilardan iborat:

- A) bino va inshootlarni qurish jarayonlari
- B) suvni kimyoviy va mexanik tozalash jarayonlari
- C) axborotni yig'ish, saqlash, qayta ishlash, qidirish va uzatish jarayonlari
- D) elektr energiyasi ishlab chiqarish jarayonlari

5. Shaxsiy fikr yoki mulohazalarga bog'liq bo'lmagan ma'lumotlar:

- A) tushunarli
- B) dolzarb
- B) maqsadli
- D) foydali

6. Shaxsning idrok etish usuliga ko'ra quyidagi axborot turlari ajratiladi:

- A) matnli, sonli, grafikli, jadvalli va boshqalar.
- B) ilmiy, ijtimoiy, siyosiy, iqtisodiy, diniy va boshqalar.
- B) maishiy, ishlab chiqarish, texnik, boshqaruv

D) ko'rish, eshitish, taktil, hid, ta'm

7. Ishonchli manbadan olingan ma'lumotlar:

- A) foydali
- B) dolzarb
- B) ishonchli
- D) maqsadli

3-MAVZU: MATN VA UNING TURLARI

3.1. Matn va uning maqsadi.

3.2. Matnlarning mazmuni va uslubiga ko'ra turlari.

3.1. Matn va uning maqsadi

Matn - bu shaxsning nutq faoliyati natijasi bo'lgan nutq asari, u nutq faoliyati davomida foydalanadigan asosiy kommunikativ birlikdir.

Matn mavzu, g'oya, asosiy g'oyaning birligi va semantik to'liqligi bilan ajralib turadi.

Matn lingvistikasi tilshunoslikning alohida sohasi, yo'nalishi sifatida shakllanib, muttasil rivojlanib bormoqda, yangidan-yangi nazariy umumlashmalar qilinmoqda, ayni paytda ona tili va chet tillarini o'qitish amaliyotida ham bu fan sohasi o'ziga xos munosib o'rin egalladi. Buni bugun inkor etadigan mutaxassisning o'zi yo'q.

“Ammo hayratlanarlisi shundaki, - deb yozadi rus tilshunosi E.S. Kubryakova, - bu fan sohasi o'zining bosh ob'ekti — matnning umume'tirof etilgan ta'rifi ega emas va bu yo'nalishdagi deyarli har bir tadqiqot tekstning nima ekanligi va bu termin bilan ifodalanadigan hodisaning qanday belgi yoki xususiyatlar bilan xarakterlanishi haqidagi mulohazalar bilan boshlanadi”.

Avvalo shuni ta'kidlash lozimki, matn tushunchasini material jihatdan tayin etish va ta'riflashda mutaxassislar o'rtasida yagona fikr

yo'q. Aksincha, bir-biriga qarama-qarshi bo'lgan ikki xil qarash mavjud. Ayrim tilshunoslar faqat yozma shakldagi yaxlit nutq yoki nutq parchasini matn deb hisoblaydilar. Masalan, rus tilshunosi L.M.Loseva “matn” tushunchasini aniqlashda barcha matnlar uchun xos bo'lgan belgilardan kelib chiqish lozimligini aytadi va bu belgilarning birinchisi sifatida uning yozma shaklda bo'lishini alohida qayd etadi. Matnning lingvistik tadqiqot ob'ekti sifatida rus tilshunosligida ilk batafsil o'rganganlardan biri I.R.Galperin “matnning ontologik va funksional belgilarini namoyon etadigan yyetakchi jihatlar”dan biri sifatida “yozma hujjat tarzida reallashadigan tugallanganlik”ni alohida ta'kidlab ko'rsatadi. Uningcha, matn yozuvda qayd etilgan nutqiy asardir.

Dunyoda biron-bir xalq yoki qavm yo'qki, uning necha asrlardan beri og'zaki shaklda avlod-dan-avlodga o'tib yashab kelayotgan rang-barang so'z san'ati durdonalari bo'lmasin. Masalan, bir qo'shiq yoki ertakni faqat qog'ozga yoki magnit tasmasiga (yoki multimedia shakliga) tushirilganda matn, ammo og'zaki shaklda matn bo'la olmaydi deyish matn tushunchasini til doirasidan tashqariga chiqarib yuborishi tayin. Og'zaki nutqiy asarni muayyan vositalar (yozuv, magnit tasmasi, multimedia kabi) yordamida qayd etish axborotning zamon va makonda saqlanishini ta'minlash imkoniyatlaridir, lekin garchi yozma nutq muayyan tayyorgarlik bilan amalga oshiriladi, shuning uchun u ravon va ishlangan nutq deyilsa-da, buning til birliklarining tabiatiga bevosita jiddiy o'zgartirish kiritadigan ta'siri to'g'risida gapirib bo'lmaydi. Aytish lozimki, tayyorgarliksiz spontan og'zaki nutq va tayyorgarlik bilan ishlangan yozma nutq o'rtasida muayyan struktur-uslubiy farqlar, o'ziga xosliklarning mavjudligi tabiiy, ammo bu o'ziga xosliklar birining mahsulini matn emas, ikkinchisining mahsulini esa, matn deyishga hech bir asos bo'la olmaydi.

Matn ham ma'lum kompozitsiyaga (ichki tuzilishga) ega. U boshlanish (kirish), asosiy qism va xulosadan iborat. Matnda asosiy qismning mavjudligi majburiy, kirish va xulosa ixtiyoriydir. Barcha qismlarda matn mazmuni izchil ochib berilgan.

Til o'rganishdagi funktsional jihat, kommunikativ jarayonga e'tibor muqarrar ravishda yuqori darajadagi kommunikativ birlikni aniqlashga olib keldi, bu orqali og'zaki muloqot amalga oshiriladi. Bunday birlik, birinchi navbatda, dinamik birlik sifatida o'ylab topilgan, haqiqiy muloqot kontekstida tashkil etilgan va shuning uchun tildan tashqari va intralingvistik parametrlarga ega bo'lgan matndir.

Matnning nutqiy tashkil etilishi uchun tashqi, kommunikativ omillar hal qiluvchi ahamiyatga ega. Va shuning uchun matnning yaratilishi va uning faoliyati pragmatik yo'naltirilgan, ya'ni matn ma'lum bir maqsad paydo bo'lganda yaratiladi va muayyan aloqa sharoitida ishlaydi.

Kommunikativ shartlar yoki o'ziga xos nutq vaziyatlari tipologiyaga mos keladi va shuning uchun muayyan kommunikativ sharoitlarga yo'naltirilgan matnlar ham tipologik xususiyatlarga ega bo'lishi kerak.

Matn va uning maqsadi.

Matn nazariyasi ilmiy fan sifatida 20-asrning ikkinchi yarmida rivojlandi. Bir qator fanlar chorrahasida - informatika, psixologiya, tilshunoslik, ritorika, pragmatika, semiotika, germeneytika, kitob nashriyotchiligi, sotsiologiya kabi fanlararo kesishishlarning ko'pligiga qaramasdan, matn nazariyasi hozirgi vaqtda o'ziga xos ontologik maqomga ega. Matn nazariyasi har qanday belgilar ketma-ketligini qamrab oladi, lekin uning asosiy ob'ekti og'zaki matndir, shuning uchun tilshunoslik tomonidan to'plangan ma'lumotlar matnni tavsiflash uchun muhimdir.

Matn nazariyasi bir qator fundamental va amaliy fanlar asosida oraliq tipdagi fan sifatida rivojlanganligining o'zi ob'ekt (matn)ning o'zining ko'p o'lchovliligi va uni o'rganishning ko'p o'lchovliligidan dalolat beradi. Ushbu fanning predmeti matnning yuqori darajadagi kommunikativ birlik, butun nutq mahsuloti sifatidagi xususiyatlari (ham strukturaviy, ham funktsional) hisoblanadi. Kommunikativ matn ostida uning o'quvchi uchun jozibadorlik darajasi tushuniladi.

Tilshunoslar XX asrning 20-30-yillaridan boshlab matnga nutq mahsuloti sifatida qiziqish bildirishdi, u XX asrning 50-yillarida tilni funktsional jihatdan o'rganishga bo'lgan murojaat munosabati bilan kuchaydi. Til statik belgilar tizimi sifatida emas, balki dinamik tizim sifatida qarala boshladi. Keyin muloqot amaliyotida "nutq faoliyati" atama-kontseptsiyasi paydo bo'ldi.

Shunday qilib, o'zaro bog'liq triada tug'iladi:

- muallif (matn prodyuseri)
- matn (nutq va aqliy faoliyatning moddiy timsolidir)
- o'quvchi (tarjimon).

Demak, matn ham faoliyat natijasi (muallif), ham faoliyat uchun material (o'quvchi-tarjimon) hisoblanadi.

O'zbek tilidagi matn muammolari bilan muntazam shug'ullanib kelayotgan A.Mamajonov va M.Abdupattoyevlar matn tarkibidagi bog'lanishlilikka, grammatik va mazmuniy umumiylikka ko'ra uzvlarning birikuviga alohida urg'u beradilar: "Matn - sintaksisning tekshiruv ob'ekti. Sintaktik hodisa sifatida matn maxsus leksik-grammatik va umumiy mazmun talabi bilan birikkan birdan ortiq mustaqil gap turlarining yig'indisidan iborat. Matn o'ziga xos murakkab sintaktik strukturaga ega bo'lgan nutqning eng yirik ifodasidir".

Tilshunoslikda matnga berilgan juda ko'p va xilma-xil ta'riflarning deyarli barchasida ayni shu bog'lanishlilik va yaxlitlik belgisi u yoki bu tarzda o'z ifodasini topgan. Masalan, nemis tilshunosi V.Dressler "Matn sintaksisi" nomli maqolasiga X.Vaynrixning "Matn - bu, shubhasiz, shunday butunlikki, unda barcha narsa o'zaro bog'langandir" shaklidagi ta'rifini epigraf qilib olgan. Yoki boshqa bir tadqiqotchining matnga bergan ta'rifini mana bunday: "Yaxlitlikni nazarda tutgan holda zamon yoki makonda joylashtirilgan gaplarning har qanday ketma-ketligi matn hisoblanadi".

V.A.Zveginsev bir-biri bilan hech qanday aloqasi bo'lmagan gaplarni bir butunlik tarzida birlashtirib bo'lmashligini, agar shunday holatdagi gaplar birlashtirilsa, mutlaqo sun'iy nutq yoki matn paydo bo'lishini, uning nutq mantig'idan tashqarida qolishini aytadi. Zotan,

ona tili ta'limida ham o'quvchilarda bog'li nutq tuzish malakasini shakllantirishda ana shu nutq mantig'iga ayrica ahamiyat berilishi tasodifiy emas.

Matnni gaplar ketma-ketligining bog'lanishlilik asosida og'zaki yoki yozma shaklda yuzaga keladigan struktur, mazmuniy va kommunikativ yaxlitligi tarzidagi butunlik sifatida, til sintaktik sathining oliy darajadagi birligi sifatida talqin etish maqsadga muvofiq.

3.2. Matnlarning mazmuni va uslubiga ko'ra turlari

Har qanday butunlik kabi matn ham uni tarkib toptiruvchi unsurlardan, muayyan birliklardan iborat bo'ladi. Tilshunoslikda qanday birliklar matnni shakllantirishi yoki matnni bo'laklarga ajratganda qanday birliklar aynan matn birligi deb hisoblanishi borasida ancha-muncha munozaralar mavjud. Bir qarashda, matn birliklarini belgilash u qadar ham qiyin ish emasdek tuyuladi. Ammo aslida unday emas, shuning uchun ham matn lingvistikasi tadqiqotchilari orasida juda ko'p va farqli qarashlar mavjud. Masalan, I.R.Galperin gapni matn birligi bo'la olmasligini ta'kidlaydi. Uningcha, bir necha gapni o'zida birlashtiradigan yirik butunlik – frazadan katta butunlik matnning birligi bo'la oladi. Frazadan katta butunlikning tarkibiy qismi bo'lgan gap bir paytning o'zida matnning ham birligi bo'la olmasligini aytadi. Ko'pchilik tilshunoslar esa, gapni matnning asosiy shakllantiruvchi unsuri ekanligini ta'kidlashadi. Aslida ham matnning mazmuniy tarkibini bu mazmunning ob'ektiv olam bilan nisbatlanishini, demakki, to'g'ri anglanishini gapsiz tasavvur etish mushkul. SHunga ko'ra, gapning matn tarkibidagi o'rnini, ayniqsa, uning matn hosil qilish imkoniyatini aslo inkor etib bo'lmaydi. Lingvistik adabiyotlarda gap, murakkab sintaktik butunlik va abzats matn birligi sifatida talqin qilinadi. Gap va murakkab sintaktik butunlikni matnning asosiy birliklari deyish mumkin, lekin abzatsni mazkur birliklar qatoriga kiritib bo'lmaydi. CHunki, abzats, avvalo, yozma matngagina xos bo'lgan hodisa. «Matn» atamasi ilmiy adabiyotlarda turlicha talqin qilinadi. «O'zbek tilining izohli lug'ati»da matn so'zining arabchadan olinganligi, eskirgan kitobiy so'z ekanligi va aynan tekst so'zi

anglatgan ma'noga tengligiga ishora qilinadi. Izohli lug'atning 156-betida **tekst** so'ziga quyidagicha ta'rif beriladi:

1. YOzilgan, ko'chirilgan yoki bosilgan ijodiy, ilmiy asar, nutq, hujjat va shu kabilar yoki ularning bir parchasi matn. Maqolaning teksti.
2. Muzika asariga, masalan biror kuyga, opera, romans va shu kabilarga asos bo'lgan she'r, so'z.
3. Poligrafiyada yirik shriftlardan birining nomi.

Matn uslubiy mohiyatiga ko'ra, qator tarmoqlarga bo'linadi:

Ilmiy matn (tezis, maqola, ma'ruza, annotatsiya, taqrizlar), **badiiy matn** (nasriy va nazmiy asarlar), **rasmiy matn** (ma'lumotnoma, qaror, buyruq, tavsifnoma, tavsiyanomalar), **ommabop matn** (maqola, suhbat, tabrik va xitob nutqi matnlari) kabi tarmoqlarga bo'linadi.

Kishilar o'rtasida til vositasida amalga oshadigan kommunikatsiya jarayonlari benihoya murakkab, ko'p aspektli va o'ziga xosdir. Ma'lumki, har qanday kommunikativ jarayonning bosh maqsadi muayyan informatsiyani, axborotni kommunikatsiya ishtirokchilari tomonidan berilishi va olinishini, ya'ni axborot oldi-berdisini ko'zda tutadi. Bu oldi-berdi esa, ta'kidlab o'tganimizdek, eng yirik kommunikativ birlik bo'lmish matn shaklida voqe buladi. Albatta, matnning qanday shakllanishi, turli farqli shakllardagi tiplar tarzida namoyon bo'lishi mazkur kommunikatsiya jarayonlaridagi bir qator omillarga bog'liqdir. Aytaylik, ba'zan boshimizdan o'tgan yoki o'zimiz guvoh bo'lgan voqealarni kimgadir aytib beramiz. Tinglovchiga notanish bo'lgan biror kishi yoki joyni atroflicha tasvirlab berishga harakat qilamiz.

Ba'zan fikrimizni turli dalillar yordamida isbotlashga, izohlashga ehtiyoj sezamiz. Yoxud kimgadir pand-nasihat qilamiz. Uni turli hayotiy voqealar vositasida tarbiyalash yoki aytilganlardan xulosa chiqarishini istaymiz. Muloqot maqsadimiz ba'zan qandaydir axborotni tinglovchiga shunchaki yetkazishga yoki bu axborotni butun ikir-chikirlari bilan unga bildirishga qaratilgan bo'ladi. SHu bilan birga biror ishni qanday bajarish kerakligi haqida tavsiyalar beramiz yoki biror ishni qilmaslik haqida buyruq beramiz.

Maqsadimizga erishish uchun turli ko'rsatma, taqiq va xitob jumlaridan foydalanamiz. Insonlar o'rtasidagi muloqot maqsadi shular bilangina chegaralanib qolmaydi. Inson hissiyotlarini, tuyg'ularini, hayajonlarini, azob va qayg'ularini ifodalash, shu orqali tinglovchi yoki kitobxonni ta'sirlantirishni istaydi. Albatta, tegishli axborotni berish uchun maqsadga bevosita mos keladigan nutq ko'rinishini topish zarur bo'ladi.

So'zlovchining maqsadiga tilning qaysi vazifasi (kommunikativ yoki estetik) ko'proq uyg'un ekanligi nazarda tutilishi lozim. Ayni paytda shuni ham ta'kidlash joizki, berilayotgan axborot kimga qaratilgan, bir kishigami yoki ko'p kishiga, erkakkami yoki ayolga, kattagami yoki kichikka, jamiyatdagi ijtimoiy mavqei so'zlovchi bilan teng kishigami yoki farqli odamga va h.k. kabi jihatlar ham muloqot jarayonida nutq shaklini tanlashda juda-juda muhimdir.

SHuningdek, berilmoqchi bo'lgan axborotning xarakteri, ijtimoiy-mazmuniy mohiyati va salmog'i ham favqulodda ahamiyatga molik ekanligini yodda tutmoq zarur. Aytish kerakki, axborotni berish va olishda vosita bo'ladigan shaklning qandayligini ham inobatga olmaslik mumkin emas. Odatda, kommunikativ vaziyatning uch asosiy unsuri mavjud bo'ladi, ya'ni so'zlovchi, tinglovchi va mavzu yoki axborot. So'zlovchi muayyan axborotni tinglovchiga yetkazish uchun, albatta, vosita — tegishli kanalni tanlaydi. Tabiiyki, asosiy kanal tilning o'zidir. Ammo axborotni to'la yetkazishda umumiy vaziyat va maqsadga muvofik, boshqa kanallar ham ishga tushiriladi. Bu o'rinda paralingvistik va ekstralingvistik vositalar nazarda tutiladi. CHindan ham, turli jestlar, yuz ifodasi, boshni qimirlatish, gavda harakatlari, makon yaqinligi, ovoz tabiati, kiyimlar, so'zlovchi va tinglovchining ijtimoiy yoki boshqa maqomi kabi xilma-xil omillar kommunikatsiya jarayonida alohida qimmatga ega. Uzatilmoqchi bo'lgan axborotning mazmuni, maqsadi va tabiatiga uyg'un tarzda kommunikatsiya kanali tanlanadi.

Muloqot kechayotgan faoliyat sohasi (fan, adabiyot, siyosat, kundalik turmush kabi) ham mutlaqo hal qiluvchi maqomga ega. Matn tiplarini belgilashda ana shu va boshqa shu kabi omillar asos vazifasini bajarishi lozim. Matnlar tipologiyasida axborotni uzatish kanali alohida o'rin tutadi. Aytilganiday, bunday asosiy kanal, albatta, tildir, ammo uning ikki asosiy shakli mavjud, ya'ni: og'zaki va yozma. Ana shunga kura, matnlarning:

- 1) og'zaki
- 2) yozma tiplarini farqlash maqsadga muvofiq.

Bu ikki matn tilining o'ziga xos jihatlari ravshan, ularni izohlab o'tirishning hojati yo'q. Kommunikatsiya jarayonida berilayotgan axborotning hajmi xam matnlar tipologiyasi uchun yana bir asos bo'ladi. Kichik hajmdagi axborot ixcham shakldagi ifodani, katta hajmdagi axborot esa, yirik shakldagi ifodani taqozo etadi.

O'z-o'zidan ravshanki, matnda ifodalangan axborotning hajm belgisiga ko'ra:

- 1) minimal (yoki minimatn)
- 2) maksimal (yoki maksimalatn) matn tiplarini ajratish o'rinli bo'ladi.

Masalan, yaxlit bir mustaqil butunlik sifatidagi maqol, matal, to'rtlik, ixcham xabar, maktub, ma'lumotnoma, ariza, tilxat kabilarni minimal matn deyish mumkin. Roman, qissa, monografiya, dissertatsiya, darslik, yirik muammo bayoniga bag'ishlangan nutq, ma'ruza kabilarni esa, maksimal matnlar sifatida talqin qilish mantiqiydir. Ba'zi tadqiqotchilar maqol, matal, hikmatli so'zlar kabi butunliklarni minimal matn deb emas, balki ularning hajman va tuzilishita ko'ra, ko'pincha gapga yaqinligidan kelib chiqqan holda, "kichik formatli matnlar" ("malofomatnye teksty") deb ham ataydilar.

Minimal matn haqida ran ketganda, uning tarkibi, ayniqsa, bir so'zdan iborat matn masalasi munozara markaziga aylanadi. Ayrim tadqiqotchilar matn bir so'zdan ham iborat bo'lishi mumkinligini ta'kidlaydilar. Masalan, matn lingvistikasi muammolari bo'yicha jiddiy izlanishlar olib borgan olim M.Hakimov "O'zbek ilmiy matnining sintagmatik va pragmatik xususiyatlari" mavzusidagi

nomzodlik dissertatsiyasida shunday fikrni ilgari suradi: "Bahor... Bu jumlaning kichik matn hisoblash mumkinmi? Bizningcha, yuqoridagi jumlaning to'la ma'noda kichik matn deb hisoblash mumkin. Chunki tugal bir ohang bilan aytilgan *Bahor* jumlasida "tabiatning jonlanishi", "hammayoqning ko'klam tusiga kirishi", "atrof-muhitning go'zal tusga burkanishi" kabi yashirin mazmun mavjuddir. SHuning uchun kichik matnda bir tugal mazmuniy fikr o'z ifodasini topadi". Ko'rinib turganidek, mazkur atov gapning matn deyilishiga tugal ohang, yashirin ma'no va tugal mazmunning mavjudligi asos qilib ko'rsatilmoqda. Lekin keltirilgan dalillarni faqatgina matnni belgilovchi xususiyat deb qabul qilib bo'lmaydi. So'z alohida ohang bilan aytilganda, mavhumlik xususiyatini yo'qotib, muayyanlik kasb etadi. Bu g'oyat tabiiy hol.

Ta'kidlash joizki, matnni bir so'zdan yoki so'z birikmasidan iborat bo'ladi deb o'ylash nazariy jihatdan ham to'g'ri emas, chunki mazkur holatlardagi so'z yoki so'z birikmasining maqomi gapdir. Ya'ni, atov gapdir. Ammo atov gap hech vaqt o'zidan keyingi gap matnsiz ma'noga ega emas.

Aytaylik, Bahor atov gapi undan keyin keladigan asosiy gap, masalan, hamma yoqda gullar ochilgan tarzidagi gapsiz ma'noga ega bo'lolmaydi. Zotan, atov gap ontologik jihatdan, ya'ni mohiyatan muayyan gapdagi tema (gapning aktual bo'laklanishi birligi)ni aktuallashtirish, ta'kidlashga intilishning mahsuli sifatida mavjuddir. Har qanday atov gap asosiy gap (undan keyin keladigan)ning ta'kidlangan temasidir, ya'ni bu temaning ifodasi ayni ta'kid maqsadi bilan asosiy gapning oldiga chiqarilgan. SHuning uchun ham u hamisha asosiy gapdagi u yoki bu bo'lak bilan uzviy semantik bog'liqdir. Qiyoslang: Bahor. (Bu paytda) Hamma yoqda gullar ochilgan; Bahor. Bu fasl naqadar go'zal; Bahor. Bizni sevintirgan palla kabi. Ana shunga ko'ra, bemalol aytish mumkinki, atov gaplar hech qachon avtosemantik, ya'ni mazmunan mustaqil bo'la olmaydi. Demak, atov gapni kommunikatsiyaning eng yirik va mustaqil birligi bo'lmish matn deb talqin qilish, bizningcha, nazariy jihatdan yangilishdir. Binobarin, atov gap minimal matn tushunchasidan tashqaridadir.

Matn lingvistikasiga oid ishlarda "mikromatn" va "makromatn" terminlari qo'llanadi. Supersintaktik birlikka nisbatan mikromatn, yaxlit matn - muayyan bir asarga nisbatan esa, makromatn ishlatiladi.

Boshqacha qilib aytganda, makromatn butun nutqiy asar, uning eng kichik qismi esa, mikromatndir. Ammo shunga qaramasdan, ayrim tadqiqotchilar bu terminlarni "minimatn" va "maksimatn" terminlari o'rnida, hatto bir qadar chalkashroqday ishlatadilar. Qisqasi, hajmiga ko'ra matn tiplarini minimatn va maksimatn tarzida ikkiga ajratish maqsadga muvofiq. Makromatn va mikromatn tushunchalari esa, matn tiplari sifatida qaralmasligi maqsadga muvofiq, chunki ular butun — qism munosabatidadir. Masalan, A.Qahorning "Bemor" hikoyasi makromatn, undagi supersintaktik birliklar esa, mikromatndir. Ammo uni maksimal matn deyish qiyin, chunki bu hikoya hajman juda kichik.

Matnlarni tiplashtirishda ularning lisoniy strukturasi ham nazarda tutilishi kerak. Ayniqsa, ularning tuzilishida qoliplashuv, trafaretlashuvning, ya'ni muntazam leksik-sintaktik tuzilmalarning bor-yo'qigi ham matnlarni tipologik jihatdan keskin farqlovchi belgilardan biridir. Masalan, ma'lumotnomani olib ko'raylik. Unda muayyan sintaktik konstruksiyalar muntazam ravishda qoliplashgan holda qo'llanadi.

Matnlar mazmuni va ifoda maqsadiga ko'ra ham muayyan o'ziga xos farqli tiplarga birlashadi. Bunda berilmoqchi bo'lgan axborotning xarakteri va uni ifodalashdan ko'zlangan maqsad asosiy o'lchov vazifasini bajaradi. Bu nuqtai nazardan matnlarni nutqiy muloqotning asosiy shakllariga uyg'un ravishda:

- 1) hikoya, 2) tasviriy va 3) muhokama matnlariga ajratish tilshunoslikda an'anaga kirgan.

Matn tuzuvchining muayyan voqea-hodisa haqida hikoya qilish, uni tasvirlash yoki u haqda muhokama yuritish maqsadlari bilan

mazkur matn tiplari shakllanadi. Hikoya tipidagi matnlar ko'proq so'zlashuv va badiiy uslublarda, tasviriy tipdagi matnlar har qanday uslubda, muhokama tipidagi matnlar esa, ko'proq ilmiy uslubda kuzatiladi.

Matnlarni tiplashtirishda ularning lisoniy strukturasi ham nazarda tutilishi kerak. SHunga ko'ra, tipologik jihatdan:

- turg'un strukturali matnlar (ma'lumotnoma, dalolatnoma);
- erkin strukturali matnlar (maqola, hikoya, she'r, roman kabilar)ni farqlash mumkin.

Matn turlarini belgilashda yana bir omil - asos nutqning funksional uslublaridir.

Matn funksional uslubiy mohiyatiga ko'ra,

- ilmiy matn (tezis, maqola, ma'ruza, taqriz);
- badiiy matn (nasriy, nazmiy asarlar);
- rasmiy matn (ma'lumotnoma, qaror, buyruq, tavsifnoma, tavsiyanomalar);
- ommabop matn (maqola, suhbat, tabrik va xitob nutqi matnlari) kabi tarmoqlarga bo'linadi.

Matn maqsad - mohiyatida tilning ikki muhim vazifasidan qaysi birining - kommunikativ vazifaningmi yoki estetik vazifaningmi-yetakchilik qilishiga asoslangan holda matnlarning ikki oppozitiv tiplarini farqlash zarur, ya'ni **badiiy matn** va **badiiy bo'lmagan matn**.

Asosiy maqsad-mohiyatida kommunikativ vazifa yetakchilik qilgan matnni badiiy bo'lmagan matn deb, asosiy maqsad mohiyatida estetik vazifa yetakchilik qilgan matnni esa, badiiy matn deyish ma'qul.

Muloqot paytida, gapirayotganda yoki yozayotganda har doim yangidan matn yaratmaymiz. Ehtiyojimizga ko'ra, turli matn

tiplaridan foydalanamiz. Ba'zan boshimizdan o'tgan yoki o'zimiz guvoh bo'lgan voqealarni kimgadir aytib beramiz. Tinglovchiga notanish bo'lgan biror kishi yoki joyni batafsil tasvirlab berishga harakat qilamiz. Ba'zan fikrimizni turli dalillar yordamida isbotlashga, izohlashga ehtiyoj sezamiz. Muloqotdan maqsadimiz ba'zan qandaydir xabarni tinglovchiga yetkazishga qaratilgan bo'ladi. Ba'zan nimanidir so'rashga ehtiyoj sezamiz.

SHu bilan birga biror ishni qanday bajarish kerakligi haqida tavsiyalar beramiz yoki biror ishni qilmaslik haqida buyruq beramiz. Maqsadimizga erishish uchun turli ko'rsatma, ta'qiq va xitob jumlaridan foydalanamiz. Insonlar o'rtasidagi muloqot maqsadi va mazmuni shular bilangina chegaralanib qolmaydi. Inson hissiyotlarini, tuyg'ularini, hayajonlarini, azob va qayg'ularini ifodalash, shu orqali tinglovchi yoki kitobxonni ta'sirlantirishni istaydi. Ana shunday hollarda ba'zan mubolag'a ba'zan o'xshatish - qiyoslash kabi tasviriy vositalardan foydalanamiz.

SHu asosda badiiy matn ifoda mazmuniga ko'ra ham turlarga ajratiladi:

1. Hikoya mazmunli matn;

Hikoya mazmunli matnlar. Bunday matnda muallif yoki asar qahramoni o'zi boshidan o'tkazgan, eshitgan, o'qigan yoki guvoh bo'lgan biror bir voqeani hikoya qilib beradi. Xotiralar, esdaliklar, ertak va rivoyatlarni narrativ matn tipiga kiritish mumkin. Hikoya tarzi asosan o'tgan zamon shaklida, birinchi shaxs birlik yoki ko'plikda ifodalanadi.

Hikoya qilinayotgan voqea - hodisa kichik yoki keng qamrovli bo'lishi mumkin. Sekin - asta ko'tarilib boruvchi izchil va yaxlitlovchi ohang kuzatiladi. Biryozlama ifoda uslubidan foydalaniladi. Ya'ni, matn shakllanishida asosan, hikoya qiluvchi (roviy) yetakchi faktor hisoblanadi. Monologik nutq ko'rinishi bunday matnlar uchun juda mos va qulay bo'ladi. O'rni bilan dialogik nutq ko'rinishlariga murojaat qilinganligini kuzatishimiz mumkin. SHunda ham hikoya matnining motivatsion butunligi roviyga bog'liq bo'ladi. Bu tip matnlarda tasviriy, izoh, xabar, hissiy ifoda mazmunli matnlar birdaniga ishtirok etishi mumkin.

2. Tasviriyy matn;

Bunday matn tinglovchiga noma'lum bo'lgan biror kishi, joy, hayvonot va nabotot olamiga mansub mavjudot yoki qandaydir narsa-buyum hamda voqea-hodisani batafsil tasvirlab berish maqsadida tuzilgan bo'ladi. Tasviriyy matnda ham monologik nutq ko'rinishi yetakchilik qiladi.

Partonimik tasvir bunday matnning eng xarakterli xususiyati hisoblanadi. Ya'ni, tasvirlanayotgan ob'ektning dastlab, birlamchi xususiyati tilga olinadi. Keyin unga aloqador xususiyatlar va qismlardan so'z yuritiladi.

3. Izoh mazmunli matn;

Bunday matnda aytilayotgan fikrning ishonarliligini ta'kidlash uchun turli dalil va izohlar keltiriladi. Asoslash, isbotlash, o'zini oqlashga urinish yoki himoya maqsadida har xil vajlarni keltirish argumentli matn tipining o'ziga xos jihatlardan hisoblanadi. Fikr bilan keltirilgan dalil o'rtasida mantiqiy bog'liqlikning bo'lishi muhim sanaladi. Bunday matnda chunki, zero, lekin, aslida, shuning uchun, to'g'risini (ochig'ini, rostini) aytganda, eshitishimga qaraganda, bilishimcha, taxminimcha kabi birliklar qo'llanilganligini ko'ramiz.

Kitobxonni yoki tinglovchini ishontirish asosiy maqsad bo'lganligi uchun shunga mos ritorik uslub tanlanadi. Badiiy tasvir vositalaridan foydalaniladi. Gaplar o'zaro zich bog'langan va ta'kid ohangi sezilib turadigan matn tipi hisoblanadi.

4. Didaktik matn;

Kimgadir pand-nasihat qilish, uni turli hayotiy voqealar vositasida tarbiyalash yoki aytilganlardan xulosa chiqarishga o'rgatish istagi asosida tuzilgan matn eksplikativ yoki didaktik matn deyiladi.

Maqsadga erishish uchun maqol, matal, aforizm, turli hayotiy voqealar, rivoyatlar, masallardan namuna sifatida foydalaniladi. Ularning matn ichiga singdirilish tarzi turlicha bo'ladi.

Muallif bunday didaktik birliklarni matnga to'g'ridan to'g'ri olib kiradi va uning qaysi janrga taalluqli ekanligini aytib o'tadi. Didaktemalar matn tashqarisida avvaldan tayyor holda mavjud bo'ladi. Muallif yoki qahramon nutqida quyidagi ifoda shakllari ishlatiladi: shunday maqol bor, mashoyihlar demishlarki, ulug'lar (eskilar)da shunday gap bor, derlarkim, shunday rivoyat (o'git, voqea, masal) eshitganman va hokazo.

5. Xabar - darak mazmunli matn;

Biror voqea-hodisa haqida xabar berish maqsadida tuzilgan yoki havola qilingan matn informativ matn hisoblanadi. Badiiy matnda informativlik o'ziga xos tarzda bo'ladi. Oddiy xabardan farq qiladi. Estetik maqsad yuklangan bo'ladi. Narrativ, deskriptiv, argumentli, didaktik kabi matn tiplari tarkibida keladi.

6. So'roq mazmunli matn;

7. Buyruq - istak mazmunli matn;

Buyruq hamda maslahat ohangi yetakchilik qiladigan, buyruq maylidagi gaplardan tuzilgan, biror ishni bajartirish yoki turli ta'qiqlashlarni ifoda etadigan matn tipiga buyruq mazmunli matn deyiladi. Asosan qahramonlar nutqida kuzatiladi. Lekin muallif nutqida maslahat yoki tavsiya ma'nosida qo'llanilishi ham ma'lum.

8. Hissiy ifoda mazmunli matn.

Insonning ichki kechinmalarini, voqelikka munosabatini, o'ziga xos pafos bilan ifodalash maqsadida tuzilgan matnlar hissiy ifoda mazmunli matn deyiladi.

Xulosa. Har bir matn ma'lum bir oz yoki kamroq aniq funktsional va uslubiy yo'nalishni (ilmiy matn, badiiy adabiyot va boshqalar) ochib beradi va ushbu yo'nalish va bundan tashqari, muallifning individualligi bilan bog'liq stilistik fazilatlariga ega.

Matnning stilistik sifatlari tematik va umumiy stilistik dominantga bo'ysunadi, bu butun matn maydonida o'zini namoyon qiladi.

Matnning tuzilishi mavzu, ifodalangan ma'lumotlar, aloqa shartlari, ma'lum bir xabarning vazifasi va tanlangan taqdimot uslubi bilan belgilanadi.

Matn nutqiy asar sifatida ketma-ket birlashtirilgan og'zaki vositalardan (gaplar, frazeologik birliklar) iborat. Biroq, matndagi ma'nolar har doim ham faqat og'zaki vositalar bilan uzatilmaydi. Buning uchun og'zaki bo'lmagan vositalar ham mavjud; gap va frazemalararo birlik doirasida bu so'z tartibi, qismlarning yonma-yon qo'yilishi, tinish belgilari bo'lishi mumkin; ma'nolarni ta'kidlash - ta'kidlash vositalari (kursiv, oraliq va boshqalar).

O'z-o'zini tekshirish uchun savollar

1. Matn hajm va mazmun belgisiga ko'ra qanday tiplarga bo'linadi?
2. Hajm belgisiga ko'ra matn tiplari haqida ma'lumot bering.
3. Mazmuniy o'q tushunchasini izohlang.
4. Motivatsion yaxlitlik va kompozitsion butunlik tushunchalarini izohlang.
5. Mikromatn va makromatn haqida ma'lumot bering.

Mavzu bo'yicha tekshirish testlari:

Mazmun belgisiga ko'ra matn tiplari qaysi qatorda to'g'ri berilgan?

- A. Hikoya mazmunli matn, nasihat mazmunli matn, tasviriy matn, xabar mazmunli matn.
- B. Mikromatn, makromatn, gipermatn, minimal matn, maksimal matn.
- D. Minimal matn; maksimal matn, nasihat mazmunli matn.
- E. Minimal matn, o'rta matn, xabar mazmunli matn, argumentli matn.

Hajm belgisiga ko'ra matnning uch tipi mavjudligi haqidagi fikr qaysi asarda berilgan?

- A. «Matnning lingvistik tahlili».
- B. «Adabiyotshunoslik asoslari».
- D. «Badiiy matnning lisoniy tahlili».
- E. «Tekst lingvistikasi».

Qaysi qatorda ifoda mazmuniga ko'ra matn tiplari to'g'ri ko'rsatilgan?

- A. Hikoya mazmunli matn; tasviriy matn; izoh mazmunli matn; nasihat mazmunli matn; xabar mazmunli matn; buyruq mazmunli matn; hissiy ifoda mazmunli matn.
- B. Hikoya mazmunli matn; tadrijiy matn; izoh mazmunli matn; nasihat mazmunli matn; xabar mazmunli matn; buyruq mazmunli matn; hissiy ifoda mazmunli matn.
- D. Hikoya mazmunli matn; tarixiy matn; izoh mazmunli matn; nasihat mazmunli matn; xabar mazmunli matn; buyruq mazmunli matn; hissiy ifoda mazmunli matn.
- E. Hikoya mazmunli matn; tasavvufiy matn; izoh mazmunli matn; nasihat mazmunli matn; xabar mazmunli matn; buyruq mazmunli matn; hissiy ifoda mazmunli matn.

Qaysi matn tipida «muallif yoki asar qahramoni o'zi boshidan o'tkazgan, eshitgan, o'qigan yoki guvoh bo'lgan biror bir voqeani hikoya qilib beradi»?

- A. Hikoya mazmunli matnda.
- B. Tasviriy matnda.
- D. Nasihat mazmunli matnda.
- E. Hissiy ifoda mazmunli matnda.

Tinglovchiga noma'lum bo'lgan biror kishi, joy, hayvonot va nabotot olamiga mansub mavjudot yoki qandaydir narsa-buyum hamda voqea-hodisa qaysi matn tipida batafsil tasvirlanadi?

- A. Tasviriy matnda.
- B. Hikoya mazmunli matnda.
- D. Buyruq mazmunli matnda.
- E. To'g'ri javob berilmagan.

Aytilayotgan fikrning ishonarliligini ta'kidlash uchun turli dalil va izohlar keltirish qaysi matn tipiga xos?

- A. Izoh mazmunli matnda.
- B. Tasviriy matnda.
- D. Nasihat mazmunli matnda.

E. To'g'ri javob berilmagan.
Voqelikni batafsil ta'riflashga asoslangan matn tiplari qaysi javobda berilgan?
A. Tasviriy matn, xabar mazmunli matn. B. Nasihat mazmunli matn, buyruq mazmunli matn. D. Izoh mazmunli matn, tasviriy matn. E. To'g'ri javob berilmagan.
Hikmatli so'zlar keltirish orqali xulosa chiqarishga o'rgatish qaysi matn tipiga xos?
A. Nasihat mazmunli matnlarga. B. Buyruq mazmunli matnlarga. D. Hissiy ifoda mazmunli matnlarga. E. To'g'ri javob berilmagan.
Xabar berish asosiga qurilgan matn qaysi matn tipiga xos?
A. Informativ matnlarga. B. Didaktik matnlarga. D. Nasihat mazmunli matnlarga. E. Barcha javoblar to'g'ri.
Informativlikning oddiy kundalik xabarlardan farqi nimada?
A. To'g'ri javob berilmagan. B. Farqi yo'q. D. Semantik jihatdan farqli. E. Grammatik jihatdan farqli.
Badiiy matndagi xabarning kundalik hayotdagi xabarlardan farqi qaysi javobda to'g'ri ko'rsatilgan?
A. Xabarning ifodalanish shaklida. B. Xabarning qay daraja aniqligida. D. Zamon va makonga munosabatida. E. To'g'ri javob berilmagan.
Maslahat va nasihat berish ohangi qaysi matn tipida yetakchilik qiladi?
A. Eksplikativ matnlarda.

B. Informativ matnlarda. D. Buyruq mazmunli matnlarda. E. To'g'ri javob berilmagan.
Insonning ichki kechinmalarini, voqelikka munosabatini o'ziga xos pafos bilan ifodalash maqsadida tuzilgan matnlar
A. Hissiy ifoda mazmunli matnlar deyiladi. B. Nasihat mazmunli matnlar deyiladi. D. Xabar mazmunli matnlar deyiladi. E. Barcha javoblar to'g'ri.
O'ziga xos ko'tarinkilik, tantanavorlik bo'rtib turadigan matnlar
A. Hissiy ifoda mazmunli matnlar deyiladi. B. Xabar mazmunli matnlar deyiladi. D. Buyruq mazmunli matnlar deyiladi. E. To'g'ri javob berilmagan.
Nutqda so'z ma'nosining ketma-ket kuchayib borishiga asoslangan uslubiy jarayonga...
A. Gradatsiya deyiladi. B. Maqol deyiladi. D. Tasviriy ifoda deyiladi. E. Kichraytirish deyiladi.
Nasriy matnlar qanday qismlardan tashkil topadi?
A. A va B javoblar. B. Nom, epigrafi, epilog, abzats. D. Bob, fasl, qism, bo'lim. E. Nazmiy asarda satr, bayt, misra.

4-MAVZU. MATN HOSIL QILUVCHI VOSITALAR

- 4.1. Matn tarkibiy qismini bog'lovchi vositalar
- 4.2. Matnda parsellyasiya hodisasi.
- 4.3. Matnning fonetik-fonologik xususiyatlari.
- 4.4. Badiiy matnning leksik-semantik xususiyatlari.
- 4.5. Badiiy matnning morfologik xususiyatlari.
- 4.6. Badiiy matnning sintaktik xususiyatlari.
- 4.7. Badiiy matn va uni shakllantiruvchi vositalar.

4.1. Matn tarkibiy qismini bog'lovchi vositalar

Matn kamida ikkita gapdan tuzilgan murakkab sintaktik butunlik. Gaplar o'zaro turli sintaktik aloqa vositalari yordamida birikadi. Ularga takroriy bo'laklar, olmoshlar, xiazmatik konstruksiyalar, zamon va makon ifodalovchi birliklar, kesimlarning zamon shakllari, modal so'zlar kabi turli leksik-grammatik birliklar kiradi. Tiishunos olim A.Mamajonov matn komponentlari o'rtasida mustahkam sintaktik aloqa majudligini ta'kidlaydi va bu aloqaning o'ziga xosligini «Tekst lingvistikasi» deb nomlangan risolasida quyidagicha izohlaydi: «Bizningcha, sintaktik aloqaning bu turi qo'shma gap komponentlari orasidagi grammatik aloqaga o'xshab ketadi, faqat murakkabroq ko'rinishda yuzaga chiqadi. Ma'lumki, qo'shma gap komponentlari orasida biriktirish, qiyoslash, zidlash, sabab-natija, shart-payt, aniqlash, izohlash kabi mazmuniy munosabatlar ifodalanadi. Bu munosabatlar qo'shma gapning uch turi: bog'lovchisiz, bog'langan va ergash gapli qo'shma gaplarda komponentlarni o'zaro biriktiruvchi sintaktik aloqa vositalari: intonatsiya, bog'lovchilar, bog'lovchi vazifasidagi so'zlar, gap bo'laklari tartibi, olmoshlar, ayrim so'zlarning takrorlanishi, umumiy ikkinchi darajali bo'laklar, kesimlarning zamon munosabati kabilar orqali reallashadi. Ko'rinadiki, qo'shma gaplarda sintaktik aloqa predikatsiyalar orasida o'rnatiladi. Tekstda esa sintaktik aloqa bir butun gaplar, superfrazali sintaktik butunliklar, abzatslar, qismlar, bo'limlar, boblar o'rtasida yuzaga chiqib uning mazmuniy va struktural birligini ta'minlaydi». Demak, matn tarkibidagi gaplar faqat

struktural jihatdan emas, balki mazmunan ham bir-birini taqazo qilishi kerak ekan.

Matn butunligida **mazmuniy yaqinlik** qanchalik ahamiyatli bo'lsa, **mazmun izchilligi** ham shunchalik muhim. Masalan:

1. Hovli yog' tushsa yalagudek top-toza bo'ldi.
2. Ahmad bugun ham darsga kelmadimi?

3. Har qanday chuqurlikdan ham yuksaklikka ko'tarilish mumkin. 4. O'qituvchining vazifasi o'quvchilarga orzu ulashishdan; orzu qilishni o'rgatishdan iborat bo'lmog'i lozim.

Yuqorida to'rtta gap ketma-ket keltirildi. Lekin ularda mazmuniy yaqinlik yo'q. Quyidagi gaplar yig'inida esa mazmuniy yaqinlik ko'zga tashlanadi, lekin mazmun izchilligi yo'q: 1. *Qalamkashning So'zi bir yo'la o'n ming, yuz ming kitobxonga etib boradi.* 2. *Demak, uning So'z mas'uliyati ham boshqalarnikidan ming hissa ortiqroqdir.* 3. *Maktab o'qituvchisining So'zi o'ttiz bolaga etib boradi.* 4. *Notiqning So'zi ming tinglovchiga etib boradi.* 5. *Dorilfunun domlasining So'zi yuz talabaga etib boradi.*

Yuqoridagi gaplardan matnning so'z va uning mas'uliyati haqida ekanligini payqash qiyin emas. Bu gaplar yig'inida mazmun yaqinligi bor, lekin izchil emas. Gaplarning ketma-ketligi buzilganligi tufayli mazmun izchilligiga ham putur etgan. Endi mazkur gaplarni qayta terib chiqamiz:

Maktab o'qituvchisining So'zi o'ttiz bolaga etib boradi.

Dorilfunun domlasining So'zi yuz talabaga etib boradi.

Notiqning So'zi ming tinglovchiga etib boradi.

Qalamkashning So'zi bir yo'la o'n ming, yuz ming kitobxonga etib boradi. Demak, uning So'z mas'uliyati ham boshqalarnikidan ming hissa ortiqroqdir. (O'. Hoshimov)

Muallif aytmoqchi bo'lgan fikr, aslida, oxirgi gapda keltirilgan. Agar yozuvchi faqatgina oxirgi gapni keltirib qo'ya qolganida o'sha fikrning ta'sirchanligi bo'lmasligi mumkin edi. Adib maqsadini qiyoslash usulidan foydalanib to'la va aniq yetkazishga erishgan: **o'qituvchi** va bunga parallel ravishda **o'ttiz bola**, **domla** - **yuz talaba**, **notiq** - **ming tinglovchi**, **qalamkash** - **o'n ming**, **yuz ming kitobxon**. Bu matndagi qiyos pog'onama-pog'ona «kengayib boruvchi» leksik-semantik birliklar fonida yanada aniq ifodasini topgan:

1. Muassasalar: **maktab**→**dorilfunun**→**ijtimoiy-ijodiy maktab, ya'ni hayot**;
2. Kasb egalari: **o'qituvchi**→**domla**→**notiq**→**qalamkash**;
3. Miqdor: **o'ttiz**→**yuz**→**ming**→**o'n ming, yuz ming**. Ohang ham shunga muvofiq ko'tarilib boradi.

Matn komponentlari o'zaro **kontakt** va **distant aloqa**ga kirishadi. Oradan uch-to'rt kun vaqt o'tdi. Bolaga telefonimni bergan edim. Qo'ng'iroq qilmadi. Bir kuni yana uyushmaga kelsam, xuddi o'sha kitob do'koni oldida turibdi (Sh.Xolmirzayev). Bu matnda birinchi va ikkinchi, ikkinchi va uchinchi, uchinchi va to'rtinchi gaplar orasidagi aloqani «**kontakt aloqa**», birinchi va uchinchi, birinchi va to'rtinchi gaplar orasidagi aloqani «**distant aloqa**» deymiz.

$$d=(a+b)+(b+c)+(c+d)$$

Bunday aloqani quyidagi leksik-grammatik vositalar yuzaga chiqaradi:

1. Kesimlik shakllari yordamida birikish. Fe'l-kesimlarning bir xil zamonda shakllanganligi matn butunligini ta'minlaydigan vositalardan hisoblanadi.

Olimlar hisoblab chiqishgan. Pushkin o'z asarlarida 21 ming 197 ta betakror so'z **ishlatgan**. SHekspir salkam 20 mingta, Servantes 18 mingga yaqin, Alisher Navoiy esa 1 million 378 ming 660 ta so'z, shu jumladan 26 mingta betakror so'z **ishlatgan**. Boisi, buyuk bobomiz faqat turkiy emas, forsiy, arabiy, urdu, xitoy, mo'g'ul va boshqa tillardagi so'zlardan ham mahorat bilan **foydalangan** (O'. Hoshimov).

2. Olmoshlar yordamida birikish. Bunda matnning birinchi komponenti tarkibidagi ot, sifat, son turkumidagi so'zning keyingi komponentlarda olmosh so'zlar bilan almashtirilishi tushuniladi.

Muhammad Rahimxonning Tozabog'dagi sayrgoh bog'i. Uning bir chekkasidan ikkinchi chekkasigacha aylanib chiqish amri mahol,

kishi charchab qoladi. Katta hovlining orqasida qirg'oqlariga marmar o'rnatilgan xon hovuz. Undagi zog'ora baliq, cho'rtan baliq, laqqa baliqlar goh suv yuziga chiqib tashlangan nonlarni er, goh biltanglab o'ynab sho'ng'ib ketardi. Hovuzning to'rt tomonida yo'g'on – yo'g'on qayrag'ochlar, tanalari qulochga sig'maydi. Xorazmda hovuz desa, darhol ko'z oldingga katta – katta gujumlar – qayrag'ochlar keladi. **Bu** daraxtlar go'yo azamat dubni eslatadi. Hovuz labiga husn berib turganlar ham **o'shalar**. **Ular**ning kichkina – kichkina barglari orasidan quyosh nurlari mo'ralaydi. Ammo **ular** quyosh haroratini o'zida singdirib, pastga tanga – tangaday oq shu'lalarini tushirardi. **Ular** kishiga orom beradi. (J.Sharipov).

Ushbu matn tarkibidagi komponentlar **zanjirli aloqa** usulida munosabatga kirishgan. Dastlabki komponentda bog' va uning kimga qarashli ekanligi haqidagi axborot keltiriladi. Keyin o'sha bog'ning kattaligi va hovuz haqidagi informatsiya. Hovuz ichi va atrofi tasviri. Daraxtlar va ular bilan bog'liq tafsilotlar. Mazkur tasvirdan butunbo'lak munosabati anglashiladi. Zanjirli aloqani quyidagi so'z va shakllar ta'minlaydi: bog' → uning, hovuz → undagi, gujumlar-qayrag'ochlar → bu, o'shalar, ularning, ular, ular. Ko'rinadiki, olmoshlar o'zidan oldin kelgan gaplardagi ot turkumiga mansub so'zlarning o'rniga qo'llangan va matn komponentlari o'rtasidagi aloqadorlikni mustahkamlashtirgan. Hamda ayni so'z takrori bilan yuzaga chiqadigan uslubiy g'alizlik oldi olingan.

3. Takrorlar yordamida birikish. Birinchi gapda qo'llangan ayrim affikslar, so'z, so'z birikmasi yoki gaplarning keyingi komponentlar tarkibida takroran qo'llanishi orqali matn shakllantirilishi mumkin. Takror usulidan aytilayotgan fikrni alohida ta'kidlash, tasdiqlash, kengroq, batafsilroq ifodalash maqsadida foydalaniladi.

Nutqning ta'sirchanligi ortadi. «Leksik takrorlar, olmoshlar va sinonimlar yordamida hosil qilinadigan aloqa **zanjirli aloqa**, bir xil grammatik formalar bilan boshlanuvchi yoki tugallanuvchi komponentlar yig'indisidan tashkil topadigan aloqa **parallel aloqa** deyiladi».

-Janoblar, siz bu erga turli mamlakatlardan kelgansiz. Siz turli millat, turli xalqlarning vakillarisiz. Bu erda hech mamlakat, hech bir xalqning vakili bo'lmagan yolg'iz **men**. **Men** hamma xalqlarning, hamma mamlakatlarning vakiliman. **Men** she'riyatman. **Men** butun olamga teng nur sochuvchi oftobman. **Men** hamma o'lkalarga teng yog'uvchi yomg'irman. **Men** dunyoning hamma erida teng gullaguvchi daraxtman (R.Hamzatov).

Turmush tashvishlari,

Turmush tashvishlari,

Biz sendan balandroq tura olsaydik,

Biz sendek balandroq yura olsaydik,

Balki o'ng'ayardi dunyo ishlari,

Turmush tashvishlari,

Turmush tashvishlari. (A.Oripov)

Takrorning bir necha ko'rinishlari bor, ular ham matn tashakkulida uslubiy vazifa bajaradi: Alliteratsiya, assonans, anafora, epifora kabilar. Alliteratsiya deb undosh tovushlarning uslubiy maqsadlarda takrorlanishiga aytiladi. Assonans esa unli tovushlarning takrorlanishidir. Anafora deganda so'z yoki so'z birikmalarining she'riy misralar boshida takrorlanishi tushuniladi. Epiforada esa misralar oxiridagi so'z yoki qo'shimchalarning takrorlanishi nazarda tutiladi. Bularning bari matnning kompozitsion butunligi uchun xizmat qiladi.

Takrorlar qo'llanish o'rniga ko'ra **gorizontal** va **vertikal** takrorlarga bo'linadi. Bunday takrorlar ayniqsa, she'riy matnlarda o'ziga xos ohangdorlikni yuzaga keltiradi. Takrorlanuvchi birlikning qaysi turkumga mansubligiga ko'ra **ot takrori**, **sifat takrori**, **olmosh takrori**, **fe'l takrori** kabilarga bo'linadi. Sintaktik tabiatiga ko'ra **so'z birikmasi takrori** va **jumla takrori** ham farqlanadi. Mazkur birliklarning joylashish tartibiga ko'ra ham tasnif qilish mumkin: **simmetrik takror** va **asimmetrik takror**. Shuningdek, o'rtadagi masofasiga ko'ra ham guruhlashtirish mumkin: **yaqin o'rinli takror**, **uzoq o'rinli takror**. Badiiy asarlarda ma'lum bir fikrning turli shakllarda takrorlanishiga qarab **mazmunliy takror** turini ham kuzatishimiz mumkin.

4. Xiazmatik konstruksiyalar yordamida birikish. Xiazm asosan, ikkita gapdan tashkil topgan matn ko'rinishlarida uchraydi. Xiazm «X» harfi shaklida namoyon bo'luvchi uslubiy vositadir. Ikkinchi gap birinchi gap komponentlarining teskari tarzda joylashuvidir.

Bunda yozuvchining asosiy maqsadi ikkinchi gapda berilgan bo'ladi. Birinchi gap ikkinchi gapdan anglashiladigan ma'noni bo'rttirib ifodalashga xizmat qiladi.

Masalan: *Shijoatli bo'l. Biroq andishasiz bo'lma.*

Andishali bo'l. Biroq shijoatsiz bo'lma. (O'. Hoshimov).

«Xiazm poetik nutqda quyidagi vazifalarni bajaradi: 1. Uslubiy-semantik vazifa. Bunda ikki komponent mazmuni o'zaro zidlik kasb etadi yoki aksincha, bir-birini mantiqan to'ldiradi. 2. Ekspressiv vazifa. Bunda o'quvchi yoki tinglovchiga zavq bag'ishlash, fikrni tez va uzoq vaqt esda saqlab qolishiga xizmat qilishi nazarda tutiladi. 3. Evfonik vazifa. Xiazmni yuzaga keltirayotgan bo'laklar o'zaro o'rin va vazifa jihatidan almashinganda ohang ham shunga mos ravishda almashinib boradi».

5. Zamon va makon ifodalovchi birliklar yordamida ham matn shakllantirish va uning komponentlarini bog'lash mumkin. Badiiy asardagi voqea-hodisalar muayyan vaqt asosida ro'yobga chiqadi. Faqat badiiy asardagi vaqt tushunchasi real hayotdagi vaqt muntazamligidan farq qiladi.

«Vaqt ma'noli leksemalar matn qismlarini distant (masofasiz, bilvosita) va kontakt (masofali, bevosita) bog'lash uchun xizmat qiladi. Ayrim temporal so'zlar leksik-grammatik bog'lovchi vazifasini bajarib, matndagi xronologik ketma-ketlik, izchillikni aks ettirib turadi».

Ertalab-chi, oyi, yomg'ir yog'di. Qattiq yomg'ir yog'di. Siz bahor yomg'irini yaxshi ko'radingiz... Keyin oftob chiqib ketdi. Qarang, oftob charaqlab yotibdi... (O'. Hoshimov). Ushbu matnning shakllanishida vaqt ma'noli birliklarning alohida xizmati bor. Birinchi gapda **ertalab** leksemasi yordamida sutkaning shu qismida sodir bo'lgan tabiat hodisasi haqidagi informatsiya ifodalanyapti. Keyingi gaplarda ifodalangan hodisalar ham ayni vaqt birligida ketma-

ketlikda ro'yobga chiqqan. Ya'ni: ertalab → yomg'ir yog'di → qattiq yog'di → oftob chiqdi → charaqlab ketdi.

Makonni bildiradigan leksemalar ham matnni shakllantiruvchi vosita bo'la oladi. Odatda yozuvchilar voqea sodir bo'layotgan makonni batafsil tasvirlashga harakat qiladilar. Makon ma'noli leksema keltirildimi, albatta uning tavsifi ham beriladi. Shu tarzda matn yuzaga keladi. Gaplar o'zaro kontakt va distant aloqaga kirishadi.

Bog' juda orasta, yo'laklarga oltinrang qumlar solingan, marmar ariqlardan tiniq suvlar jildirab oqadi. **Chorchamanlarda mamlakatning eng noyob gullari muattar hid taratib ochilib turibdi** (P.Qodirov).

6. Parselyatli tuzilmalar yordamida birikish. Og'zaki nutqda, matnda ba'zan muloqot talabiga ko'ra yaxlit bir jumlada uzilish sodir bo'ladi. So'zlovchi tinglovchiga biror voqea-hodisa haqida xabar berayotganda mana shu xabar ichidagi eng muhim fikrni boshqalaridan ajratib, alohida ta'kidlab aytishga harakat qiladi.

Ma'lumki, ta'kid og'zaki nutqda ohang, pauza, mantiqiy urg'u kabi vositalar yordamida amalga oshirilsa, matnda parselyativ tuzilmalar - matn komponentlarini ekspressiv-stilistik maqsadga ko'ra qayta tartiblash orqali namoyon bo'ladi. Masalan: **1. Hurriyat va adolat uchun kurashish kerak.** Yoki: **2. Kurashish kerak. Hurriyat uchun. Adolat uchun.** Birinchi gap odatdagi tartibda tuzilgan sodda gap hisoblanadi. Ikkinchi gap esa parselyatli tuzilma hisoblanadi. Uch komponentli bu qurilmada birinchi qism - **asos**, qolganlari esa **parselyat bo'lak** hisoblanadi. «Parselyatli tuzilmalardagi tartib mohiyat e'tibori bilan ta'sirchan so'z tartibi bo'lib, uslubiy jihatdan betaraf tuzilmali gap qismlarini kommunikativ maqsadga muvofiq tarzda guruhlash, sintaktik jihatdan qayta o'rinlashtirish sifatida ro'yobga chiqadi. Gap tuzilmasini bu xilda qayta qurish (uning qismlarini sintaktik jihatdan qayta tartiblash) ma'lum qismni mantiqiy jihatdan ajratishga asoslanadi va o'ziga xos ekspressiv ifoda shakli hamda funksional - semantik munosabatlar tarkib topadi».

Jalil aka deraza tagida yotardi(1). To'shakda (2). Bolishi baland (3). Unga suyanib, boshini ko'tarsa, bog'ni ko'radi (4). O'zi obod qilgan bog'i (5). (Sh.Xolmirzayev).

Bu matn parchasi beshta gapdan tashkil topgan. 1-gap asos, 2-gap parselyat. Asosdagi o'rin holi konkretlashtirilmaganligi uchun parselyat bo'lak sifatida ajratilgan. 3-parselyat gap ham asosdagi o'rin holini ta'kidlashga xizmat qilgan. Shuningdek, 4-gap bilan 1-gap o'rtasidagi aloqani zichlashtirgan. Ya'ni, *qahramon deraza tagida yotibdi. To'shakda yotibdi. Baland bolishli to'shakda yotibdi. Unga suyansa o'zi obod qilgan bog'ni ko'radi.* 5-gap 4-gapning parselyati hisoblanadi. Ya'ni asos (4) dagi to'ldiruvchi (bog'ni) aniqlashga xizmat qilgan.

7. Nominativ (atov) va infinitiv gaplar ham matnni shakllantiruvchi sintaktik birliklar hisoblanadi. Atov gaplar bosh kelishikdagi ot orqali ifodalangan grammatik asos yordamida ifodalangan narsa-buyumning mavjudligini anglatadi.

Atov gaplar matnda yolg'iz qo'llanmaydi, ulardan keyin atov gap mazmunini ochuvchi, tavsiflovchi boshqa gap yoki gaplar keltiriladi. Natijada matn hosil bo'ladi. Masalan: *Bugun bayram. Ko'chalar gavjum. Sho'x-sho'x kuylar yangraydi. Guras-guras odamlar o'tadi. O'yin-kulgi, shodon shovqin bahor osmonini titratadi* (O'.Hoshimov).

Infinitiv gaplar grammatik asosi harakat nomi bilan ifodalanadigan, yakka so'z yoki so'z birikmasidan iborat bo'lgan gaplardir: *Sevmog'! Bu toshga qarab ham gulni ko'rmoqdir. Yoki, Kutish! Soniyalar daqiqalarga, daqiqalar soatlarga aylanadigan bekat.*

8. Murojaat birliklari va ularning matnni shakllantirish imkoniyatlari. Murojaat birliklari kundalik hayotimizda, nutq faoliyatida - nutq jarayonida keng qo'llaniladigan, o'zaro aloqa aralashuvga faol xizmat qiladigan, so'zlovchining tinglovchiga bo'lgan munosabatini ifodalaydigan, o'zida turli modal ma'nolarni tashiydigan o'tkir, ta'sirchan vositadir.

Murojaat birliklaridan nutqda tinglovchi e'tiborini tortish, xitob qilish, undash kabi maqsadlarda foydalaniladi. Bunday birliklarda so'zlovchi va tinglovchi o'rtasidagi yaqinlik, hurmat, ishonch; masofa (subordinatsiya), hurmatsizlik, ishonchsizlik kabi kommunikativ munosabatlar ham ifodalangan bo'ladi. «Shunga ko'ra doimiylik belgisiga ega bo'lgan murojaat birliklari nutqda appelyativ (xitob va murojaat orqali muloqotni boshlash), konnotativ (sub'ektiv munosabat – salbiy va ijobiy munosabatlarni ifodalash), emotiv (hissiy munosabat) funksiyalarni bajaradi». Misollar: - *Malikam, - debdi jahl otiga minib. – Sizga ruxsat! Saltanat xazinasidan o'zingiz uchun eng qimmatli narsani oling-da yurtigizga jo'nang!* (O'.Hoshimov) *Hoy, ovsar! Bosar-tusaringni bilmay golding-ku!* (S.Ahmad). *Oyisha, Oyisha, Oyisha ona, Nechun ko'zlaringdan oqar marjon yosh* (A.Oripov). Keltirilgan birinchi misoldagi «malikam» murojaat birligi appelyativ-xitob, murojaat qilish orqali o'zaro muloqotni boshlash vazifasini bajarmoqda. Ikkinchi gap tarkibidagi «ovsar» murojaat birligi kamsitish, haqorat kabi shaxsiy munosabatni ifodalash orqali konnotativ vazifani bajargan. Uchinchi gapda so'zlovchining emotsional munosabati takror qo'llanuvchi «Oyisha ona» murojaat birligi orqali yana-da aniq ifodalangan. Murojaat birliklarining badiiy matndagi qo'llanilishini o'rganishda kim, kimga, nimaga, qanday holatda, qanday nutqiy vaziyatda murojaat qilinayotganligiga e'tiborni qaratish kerak bo'ladi. Murojaat qilinayotgan ba'zan narsa-buyum bo'lishi ham mumkin. Masalan:

Ayo, sarv! Yuksaklarga intilmoqni bizga ham o'rgat!

Ay, g'uncha! O'zlikni namoyon etmoqni o'rgat! (J.Rumi)

Tahlilda buning sababi aniqlanishi talab qilinadi. Yozuvchi yoki shoirning murojaat qilishdan maqsadi va badiiy niyati nimadan iborat ekanligi, murojaat birliklaridagi denotativ va konnotativ ma'nolar haqida mulohaza yuritiladi. Adabiyotshunoslikda mazkur usul ritorik murojaat atamasi ostida o'rganiladi. Ritorik murojaatda ritorik so'roqda bo'lgani kabi javob talab qilinmaydi, balki, «ob'ektga e'tiborni kuchaytiradi va kitobxonda biror munosabatni uyg'otadi». Asosan, «shoirning poetik nutqda o'zi xohlagan intonatsiyani – tantanavorlik, ko'tarinkilik, g'azabkorlik, kesatish kabilarni ifodalashda» keng foydalaniladi.

4.2. Matnda parsellyasiya hodisasi

Parsellyasiya kommunikativ, ekspressiv sintaksisda, xususan, badiiy matnda benihoya muhim ahamiyatga ega bo'lgan sintaktik-kommunikativ hodisa bo'lib, uning mohiyati yaxlit butunlik bo'lgan gapni mantiqiy ta'kid va ekspressiyani kuchaytirish maqsadida ikki (yoki undan ortiq) kommunikativ birlikka ajratib gapdan tashqariga chiqarishdan iborat. Bu hodisa sodda, qo'shma gaplarda, murakkab sintaktik butunliklarda namoyon bo'ladi.

“Parsellyasiya” terminining lingvistik adabiyotlarda qo'llanila boshlaganiga ham yarim asrdan oshdi. Mazkur hodisaning sintaktik tabiati, shakli-mazmuniy ko'rinishi va xossalari rus tilshunoslari tomonidan bir qator fundamental tadqiqot, maqola, o'quv hamda metodik qo'llanmalarda turli darajada tadqiq etilgan, yoritilgan. “Parsellyasiya” termini lingvistik lug'atlarda shunday izohlanadi: “Parsellyasiya gapning shunday bo'linishiki, unda ifodaning mazmuni bitta emas, balki ikki va undan ortiq intonatsion-ma'noviy nutqiy birliklarda anglashiladi. Bunday birliklar biri ikkinchisidan so'ng ketma-ket keladi”. Shunga ko'ra, ularni asos va parsellyat sifatida ikki qismga ajratib tekshirish maqsadga muvofiqdir.

Parsellyasiya hodisasini turli tillar materiallari asosida tadqiq etgan tilshunoslarda bu hodisaning til universaliasiga oid ekanini ta'kidlar ekan, matn, uning bo'laklanish va tashkillanish usullarini o'rganishning kuchayib borishi bilan parsellyasiya muammosi sintaksis tadqiqidagi eng dolzarb masalalardan biriga aylanganligiga e'tiborni qaratadilar. Ular ayni paytda “parsellyasiya” termini fransuzcha “bo'laklamoq, qismlarga ajratmoq, maydalamoq” ma'nosidagi *parceller* so'zidan olinganligi va matnni bo'laklash usulini ifodalash uchun qo'llanishiga urg'u berib, parsellyasiyaning ekspressiv sintaksisga oid ekanligini ta'kidlaydilar. Bu o'rinda shuni ham qayd etish joizki, lug'atlarda “parsellyasiya” so'zining fransuz tilida “dehqon o'z xo'jaligini yuritishi uchun erni kichik qismlarga (parsellalarga) bo'lish” tarzidagi ma'nosi mavjudligi aytiladi.

Tilshunoslikda bu termin gapning ekspressiv maqsad bilan bo'laklanishi, gapning ta'kidlanishi nazarda tutilgan muayyan qismining gap tashqarisiga chiqarilishiga nisbatan qo'llaniladi. Masalan: *Salim Toshkentda o'qiydi. Institutda* (A.Jo'rayev). Bu gap sintaktik me'yor bo'yicha *Salim Toshkentda institutda o'qiydi* shaklida bo'lishi kerak. Bir gap bilan aytish mumkin bo'lgan fikrni ikki gap orqali ifodalashdan kutilgan maqsad nima? Bu haqda badiiy til muammolari bilan shug'ullanib kelayotgan tadqiqotchilar shunday fikr bildiradilar: "Og'zaki nutqda, matnda ba'zan muloqot talabiga ko'ra yaxlit bir jumlada uzilish sodir bo'ladi. So'zlovchi tinglovchiga biror voqea-hodisa haqida xabar berayotganda, mana shu xabar ichidagi eng muhim fikrni boshqalaridan ajratib, alohida ta'kidlab aytishga harakat qiladi.

Ma'lumki, ta'kid og'zaki nutqda ohang, pauza, mantiqiy urg'u kabi vositalar yordamida amalga oshirilsa, matnda parsellyativ tuzilmalar – matn komponentlarini ekspressiv-stilistik maqsadga ko'ra qayta tartiblash orqali namoyon bo'ladi". Yoki "parsellyatli tuzilmalardagi tartib mohiyat e'tibori bilan ta'sirchan so'z tartibi bo'lib, uslubiy jihatdan betaraf tuzilmali gap qismlarini kommunikativ maqsadga muvofiq tarzda guruhlash, sintaktik jihatdan qayta o'rinashtirish sifatida ro'yobga chiqadi. Gap tuzilmasini bu xilda qayta qurish (uning qismlarini sintaktik jihatdan qayta tartiblash) ma'lum qismni mantiqiy jihatdan ajratishga asoslanadi va o'ziga xos ekspressiv ifoda shakli hamda funksional-semantik munosabatlar tarkib topadi".

Yuqorida keltirilgan gapdagi qaysi informatsiya eng muhim hisoblanadi? Salimning *Toshkentda o'qishimi* yoki *institutda o'qishimi*? Bizningcha, har ikkisi ham muhim. So'zlovchi pozitsiyasidagi qahramon nazdida Salimning qaysi shaharda o'qiyotganligidan ko'ra qanday ta'lim maskanida o'qiyotganligini ta'kidlash muhimroq (Agar uning qaysi shaharda o'qishini ta'kidlash zaruriyati bo'lsa, mazkur parsellyat pozitsiyasiga shahar nomi ham chiqarilishi mumkin, ya'ni: *Salim institutda o'qiydi. Toshkentda*). Ayniqsa, uning institutda o'qiyotganligini aytish barobarida ichki qoniqish, faxrlanish hissini tuyadi. Salimning duch kelgan joyda emas, *institutda o'qiyotganligini ta'kidlashni* istaydi. Bu istak ayni so'zni gap ichidan ajratib olish orqali qondiriladi. Demak, Salimning *Toshkentda, institutda o'qishi* haqidagi xabar standart shakl orqali,

ya'ni *Salim Toshkentda institutda o'qiydi* tarzida deparsellyativ shaklda berilganida, mazkur jumlag qahramon ruhiyatidagi g'ururlanish hissi, emotsional ta'kid singmagan va tabiiy tarzda kitobxon ham buni sezmagani bo'lardi. Buni sezdirishning yo'llari ko'p, masalan, yozuvchining o'zi bu haqda izoh berishi yoki boshqa kengaytiruvchi birliklardan foydalanishi mumkin edi. Biroq muallif ortiqcha izohlarsiz ayni effektga erishishning yo'lini topadi. Ya'ni buning uchun parsellyatli konstruksiya tarzida ifodalashni eng ma'qul yo'l deb biladi.

Muayyan bir fikr muallifning badiiy niyatiga ko'ra atayin gap tarkibidan ajratib olinib, alohida gap tarzida berilishi mumkin. Bunday vaziyatda ham keyingi konstruksiyalar o'zidan oldin kelgan gapning ifoda mazmuni bilan bir qatorda mantiqiy va poetik ta'kid oladi. Masalan: *Mamadali aka, ...bu taklifimning sizga yoqmasligi aniq. Chunki siz kundalik tushumdan ajralasiz. Biroq shaxsiy manfaatni umumnikidan ustun qo'yish yaxshi emas* (N.Norqobilov, "Quduq" hikoyasi). Ushbu parcha uchta gapdan iborat. Biroq mazkur gaplarda aytilgan fikrlarni odatdagi tartib bilan bir gap doirasida berish mumkin. Boshqacha qilib aytganda, mazkur uchta gapni osonlik bilan bitta gapga birlashtirish, ya'ni murakkab qo'shma gapga aylantirish mumkin: *Mamadali aka, ...bu taklifimning sizga yoqmasligi aniq, chunki siz kundalik tushumdan ajralasiz, biroq shaxsiy manfaatni umumnikidan ustun qo'yish yaxshi emas*. Agar shunday qilinganida, jonli nutqqa xos ixchamlik, tabiiylik sezilarsiz darajaga tushgan hamda ifoda ta'sirchanligi bu qadar yuqori aks etmagan bo'lar edi.

Bu o'rinda shuni ham aytib o'tish lozimki, muayyan gap strukturasini biror maqsad bilan o'zgartirish tarzidagi sintaktik-stilistik hodisa dunyo tilshunosligi tarixida juda ancha ilgari anglab etilgan va turlicha nomlar bilan atalgan. Masalan, mashhur shveysar tilshunosi SH.Ballining dastlabki nashri bundan rosa bir asr ilgari, ya'ni 1909 yilda chiqqan va keyin o'zgartirishlarsiz qayta nashr qilingan "Fransuz tili stilistikasi" nomli asarida mazkur hodisa "dislokatsiya" termini bilan nomlangan va uning o'ziga xosliklari bayon qilingan. SH.Ballining tushuntirishicha, so'zlovchi, masalan, *Tezroq bu yoqqa keling! ("Venez vite!")* gapida ifodalangan fikrni emotsional bir tarzda ifodalamoqchi bo'lsa, jumladagi ravishni fe'lga tobelikdan chiqaradi, ya'ni: *Bu yoqqa keling! Tezroq! ("Venez vite!")*. Buning natijasida bitta jumla sintaktik jihatdan ikkita jumla

maqomini oladi, ular alohida-alohida jumlar sifatida ajratilgan holda idrok qilinadi. Hatto ularning o'rnini almashtirish ham mumkin bo'ladi, ya'ni: *Tezroq! Bu yoqqa keling!* ("Vite! venez!"). Sh.Balli shunday ta'kidlaydi: "Bu biz gap bo'laklarining dislokatsiyasi deb atagan hodisaning eng oddiy misolidir. Ehtimol, bu hodisa so'zlashuv tili sintaksisining eng xarakterli xususiyatlaridan biri (kamida fransuz tilida) sifatida qaralishi mumkin." Ayni paytda atoqli olim dislokatsiya natijasida jumlaning tarkibiy unsurlari bir-biridan ajratilar va ajratilgan bu unsurlar ekspressiv urg'uli "embrional" gaplarga aylanar ekan, tinglovchi butun mazmunni birdaniga emas, balki alohida-alohida qismlar, "porsiyalar" shaklida idrok etish imkoniyatiga ega bo'lishini, shuningdek, dislokatsiya gap bo'laklarining odatdagi mantiqiy tartibining o'ziga xos tarzda buzilishi bo'lganligi uchun ham tinglovchi diqqatini tez jalb qilishi va o'zida ushlab turishi bilan ham stilistik qimmatga molik ekanligini aytadi. Ko'rinib turganiday, Sh.Balli tomonidan "dislokatsiya" termini bilan ifodalangan hodisa muayyan gap tarkibidagi bo'laklarni u yoki bu stilistik maqsad bilan qayta joylashtirishdan iborat (zotan, *dislokatsiya* so'zining ma'nosi "joylashtirish, qayta joylashtirish" demakdir), bunda gap bo'laklari yoki gap qismlari qayta joylashtirilar ekan, gapdan tashqariga chiqarilayotgan qism gapdan keyin ham, oldin ham qo'yilaverishi mumkin. Aytish mumkinki, dislokatsiya parsellyasiya hodisasini ham o'z ichiga oladi, lekin parsellyasiyaga qaraganda kengroq hodisa, chunki dislokatsiya gapdagi muayyan qismning gapdan oldinga chiqarilishini ham nazarda tutadi.

Fransuz tili stilistikasini tavsif etar ekan, K.A.Dolinin Sh.Ballining dislokatsiya haqidagi fikrlarini rivojlantiradi, emotsional sintaksis hodisasi bo'lmish dislokatsiyaning turli ko'rinishlarini tahlil qiladi va parsellyasiyalangan konstruksiyalar ham ayni shu dislokatsiya hodisasining mahsuli ekanligini, dislokatsiyaning bir ko'rinishi ekanligini aytadi.

Gap sintaktik strukturasi bunday nutqiy bo'laklanishi E.V.Guliga, A.A.Andrievskaya, V.G.Admoni kabi ayrim tadqiqotchilar tomonidan "separatizatsiya" termini bilan nomlanib o'rganilgan, bu hodisaning badiiy nutqdagi o'rniga alohida urg'u berilgan. *Separatizatsiya* (*separatsiya*) so'zining "ajratish, tarkibiy qismlarga bo'lish" ma'nosidan kelib chiqilsa, mazkur termin ayni hodisaning mohiyatini ifodalay olishini ta'kidlash mumkin. Ammo

aytish joizki, bu tilshunoslarning ba'zilari, masalan, nemis tili sintaksisining taniqli tadqiqotchisi V.G.Admoni "separatlashtirilgan konstruksiyalar"ni ilova konstruksiyalar bilan bir xil hodisa sifatida talqin qiladi. U bunday konstruksiyalarning mohiyati elementar gapga xos bo'lgan sintaktik aloqalarning uzilishi, buzilishidan iboratligini aytadi. Hamonki, "separatizatsiya"ning mohiyati gapga xos bo'lgan sintaktik aloqalarning buzilishidan iborat ekan, uni ilova konstruksiyalar bilan tenglashtirib bo'lmaydi. Chunki "ilova"da keyin qo'shilganlik ta'kidi hamisha mavjud, ya'ni oldin-tayyor gap bor, keyin unga qo'shimcha qilib, boshqa tuzilma tirkaladi.

Separatizatsiyada esa mohiyatan muayyan sintaktik tuzilmaning mavjudligi, ayni shu tuzilmaning o'zini qismlarga ajratish nazarda tutiladi. Boshqacha qilib aytganida, separatizatsiya butunni qismlarga ajratish, ilova esa muayyan butunga boshqa qismni qo'shishdan iborat hodisalardir. Ana shu ma'noda separatizatsiya parsellyasiyani o'z ichiga oladi.

Gapning nutqiy bo'laklanishi nemis tilining E.I.Shendels, E.Rizel kabi yana boshqa tadqiqotchilari tomonidan "izolyasiya" termini ostida ham o'rganilgan. Bunda, albatta, muayyan gapdan ma'lum bir qismni ajratib alohidalashga urg'u berilgan. Shubhasizki, bunday alohidalash parsellyasiyaning mohiyatiga ham xosdir.

Gapni nutqda muayyan qismlarga – segmentlarga ajratish hodisasi tilshunoslikda "segmentatsiya" nomi bilan ham yuritiladi. Sh.Ballidan boshlangan segmentatsiya nazariyasi turli tilshunoslar tomonidan rivojlantirildi, bu hodisaning matnni ekspressiv bo'laklash, ekspressiv konstruksiyalarni shakllantirish va shu asosda tegishli birliklarning mantiqiy va poetik aktualashtirish uchun juda katta imkoniyatlar manbai ekanligi turli tillar materiallarida tahlil etildi. Tabiiyki, segmentatsiya deyiladigan bu nutqiy hodisa turli-tuman kommunikatsiya jarayonlarida so'zlovchining u yoki bu estetik maqsadiga uyg'un holatda xilma-xil ko'rinishlarga ega bo'ladi, albatta, parsellyasiyani ham segmentatsiyaning ana shunday ko'rinishlaridan biri deb qarash mumkin.

Rus tilshunosi N.Y.Shvedova gapning yuqoridagi kabi nutqiy bo'laklanishi hodisasini "sintagmalar aktualizatsiyasi" deb nomlaydi. Uningcha, sintagmalarni ta'kidli pozitsiyaga chiqarish, ya'ni muayyan sintagmalarni gapning yo boshiga, yoki oxiriga chiqarish yo'li bilan sintagmalar aktualizatsiyasi voqe bo'ladi. U shunday yozadi: "Eng

ta'sirchan usul sintagmani alohida gaplarni ajratishga xizmat qiladigan pauza bilan ajratib, gap oxiriga chiqarishdir. Bunday ajratib olish ayni sintagmaga nisbiy mustaqil ma'no beradi. Bu hodisa ... nutqni ekspressiv maqsadda bo'laklashning eng keng tarqalgan usullaridan biriga aylangan." Bu ta'sirchan usul esa, albatta, parsellyasiyaning o'zidir. Yanada aniqroq aytiladigan bo'lsa, parsellyasiya sintaktik hodisaning o'zini ifodalaydi, "sintagmalar aktualizatsiyasi" esa ayni hodisa natijasida voqelanadigan poetik-stilistik oqibatni ta'kidlaydi. Shuning uchun ham mazkur sintaktik hodisani ifodalash uchun N.Y.Shvedova tomonidan qo'llangan "sintagmalar aktualizatsiyasi" terminini har jihatdan muvaffaqiyatli deysiz qiyin.

Parsellyasiya yagona sintaktik strukturaning – muayyan gapning bir necha kommunikativ mustaqil birliklar, ya'ni jumlarlar tarzida nutqiy tasavvur qilish usuli sifatida nutq universalilaridan biri ekanligi – deyarli barcha tillarga xosligi tilshunoslar tomonidan, yuqorida aytib o'tilganidek, ko'p bor ta'kidlangan. Shubhasizki, bu hodisa qanchalik universalisa xarakteriga ega bo'lmasin, uning nutqda voqelanish mexanizmlari xilma-xil bo'lib, har bir tilda o'ziga xos xususiyatlarga egadir.

I.Toshaliyev zikr qilingan o'quv qo'llanmasining uchinchi qismida parsellyativ tuzilmalarning ikki turi haqida atroflicha ma'lumot bergan: "Parsellyatlarning sintaktik-sintagmatik va asosiy gapga bog'langanlik darajasiga qarab ikki turini farqlash mumkin. Birinchisi asosiy gapga mazmun va shakl jihatdan uzviy bog'liq bo'lgan parsellyatlardan iborat bo'lib, ularni asosiy gapning tarkibiy qismi sifatida osonlik bilan qayta tiklash mumkin. Ikkinchi turga esa bunday xususiyatga ega bo'lmagan nisbatan mustaqil parsellyatlar kiradi. Birinchi turga mansub parsellyatlar, odatda, yo'l-yo'lakay qo'shimcha sintagma sifatida yordamchi izoh, tafsilot sifatida yuzaga keladi. Ikkinchi turdagi parsellyatlar predikativ asosni kengaytirish, fikrni rivojlantirish, ikkinchi yo'nalishdagi axborotni (ba'zan tagmatnni) bayon qilish vazifasini o'taydi." Bu izohlardan ko'rinadiki, olim ilovalarni ham parsellyasiyaning o'ziga xos bir ko'rinishi sifatida talqin qilgan.

Badiiy matnning tuzilish e'tibori bilan nihoyatda murakkab hodisa ekanligi mutaxassislar tomonidan ko'p ta'kidlangan: "Badiiy matn badiiy asar mazmunini ifodalagan, funksional jihatdan tugallangan, tilning tasvir imkoniyatlari asosida shakllangan, o'zida

turli uslub ko'rinishlarini muallifning badiiy niyatiga ko'ra erkin jamlay oladigan, tinglovchi yoki o'quvchiga estetik zavq berish, ta'sir etish xususiyatiga ega bo'lgan g'oyat murakkab butunlik hisoblanadi."

Muallifning voqelikka nisbatan sub'ektiv munosabatini ifodalashda, qahramon qiyofasi, ruhiyati va harakat tarzini batafsil tasvirlashda, muayyan bir xabarning tegishli jihatlarini mantiqiy va poetik ta'kidli ifodalashda, qahramonlarning faoliyat o'rni va tabiat manzarasini atroflicha tasvirlashda, jonli og'zaki nutqqa xos xususiyatlarni tugal ifodalashda bunday konstruksiyalardan keng foydalaniladi. Shu ma'noda parsellyasiyani badiiy matn doirasida o'rganish har tomonlama maqsadga muvofiq. "Chunki parsellyat mohiyati jihatidan gapning emas, balki bog'li nutqning (katta kontekstning) alohida halqasi sifatida namoyon bo'ladi – maxsus tuzilmaviy mazmunning qismi hisoblanadi. Demak, pratsellyasiya gapning, matnning muayyan nutq jarayonidagi funksional bo'linishi, kommunikativ ahamiyatini aks ettiradi. Matnning semantik-sintaktik va ritmo-melodik qurilishini belgilashda, o'zgartirishda ishtirok etadi."

Mahoratli yozuvchilar o'z asarlarida parsellyativ tuzilmalardan alohida, aniq maqsadlar bilan foydalanadilar. Badiiy asardagi muallif nutqida parsellyasiyaga asoslangan gaplar ifodaning tez, oson va huzurli anglanishiga ko'maklashadi. Shukur Holmirzayevning "Tabassum" hikoyasi Jalil akaning og'ir dardga yo'liqishi tasviri bilan boshlanadi: *Jalil aka deraza tagida yotardi. To'shakda. Bolishi baland. Unga suyanib, boshini ko'tarsa, bog'ni ko'radi. O'zi obod qilgan bog'u.*

Mazkur parcha beshta gapdan tashkil topgandek ko'ringani bilan, aslida, ikkita gapning qayta tarkiblangan shaklidir. Ya'ni: *Jalil aka deraza tagida, baland bolishli to'shakda yotibdi. Bolishga suyanib, boshini ko'tarsa, o'zi obod qilgan bog'ni ko'radi.* Yaxlit gapning nima sababdan "bo'laklangan"ligi haqida mulohaza yuritish orqali muallif maqsadining mohiyatiga etish mumkin. Hikoyaning birinchi jumlasini o'qigandayoq, bexosdan etni junjiktirguvchi qandaydir noxush kayfiyat uyg'onadi. Nega aynan "deraza tagida yotibdi" degan savolga javob izlashga shoshilamiz. Birinchi gap tarkibidan uzib olingan *To'shakda* parsellyati o'sha tushkunlikni yanada quyuqlashtiradi. *To'shak* so'zining mazmunida kasallikka ishora ma'nosi ham yo'q emas. Bu ma'noni reallashishida "to'shakka

mixlanib qolmoq”, “ko’rpa-to’shak qilib yotib olmoq” kabi iboralarning mavjudligi sabab bo’lgan, desak yanglishmaymiz. Demak, Jalil aka betob! Dastlabki xulosamizni uchinchi parsellyat ham asoslaydi. *Bolishi baland!* Nega bolishning balandligi alohida gap shaklida berilgan? Aslida, bu gap ham avvalgi gaplar mohiyatini teranlashtirishga, ifoda ta’sirchanligini ta’minlashga xizmat qilgan. *Zero baland bolish* birikmasi qaysidir ma’noda bir joyda yotaverib, ko’p aziyat chekkan bemor holatini ham ifodalaydi. To’rtinchi gap tarkibidagi *unga* olmoshi va *suyanib* so’z shakli o’zidan oldingi va keyingi gaplarni mazmunan zich bog’lanishini ta’minlaydi. YA’ni bolishga *suyanib* boshini ko’tarsa, bog’ni ko’radi. U shunchaki bog’ emas, balki o’zi obod qilgan bog’. Oxirgi gapning parsellyat sifatida ajratilishi ham ana shu ma’noni ta’kidlaydi.

Badiiy matnda qahramonlar nutqini xoslashtirishda, bu nutqning tabiiyligini ta’minlashda ham parsellyativ konstruksiyalarga murojaat qilinadi. Aslida parsellyasiya og’zaki nutqning “fotografik” ifodasi uchun favqulodda mos konstruksiya hisoblanadi. Chunki parsellyasiyaning yuzaga kelishi mohiyatan og’zaki so’zlashuv nutqi bilan bog’liqdir. Aksar tadqiqotchilar bu holatga alohida urg’u beradilar. Masalan, G.N.Akimova shunday yozadi: “Ekspressiv yozma konstruksiyalarning ko’pchiligida og’zaki nutqning kuchsiz unsuri bo’lmish so’zlashuv substrati mavjud deb hisoblaymiz... Parsellyasiyalangan konstruksiyalarning substrati, aniqki, so’zlashuvdagi ilova konstruksiyalardir.” Ma’lumki, so’zlashuv nutqi sintaksisi o’zining ancha “erkin”ligi bilan xarakterlanadi, unda fikr bayonidagi erkinlik jumlaning bo’laklash, uzib qo’yish yoki muayyan qismlarni qo’shish kabi xilma-xil sintaktik transformatsiyalarning voqelanishiga imkoniyat yaratadi. Bunday sintaktik konstruksiyalar, tabiiyki, muallifning turli poetik, stilistik niyatlarini ifodalash, mantiqiy ta’kidlash, ekspressiyani kuchaytirishga xizmat qiladi. Ayni paytda jonli so’zlashuvday tirik jarayon tasavvurini ham tug’diradiki, bu badiiy matnning estetik ta’sirchanligi uchun juda ham muhimdir. Masalan: *Uylantirmoqchimisiz? Uylantiring! Ma’na, men tayyorman! Munirani olib bering. Haydar amakimning qizini. Qo’lingizdan kelsa!* (E.A’zam, “Javob” qissasi). Bu parchada *Munirani olib bering. Haydar amakimning qizini. Qo’lingizdan kelsa!* tarzidagi uchta jumla bir parsellyativ konstruksiyani tashkil etgan. Odatda, parsellyatni asosiy gap tarkibiga (gap strukturasidan “uzib” olingani

bois) osongina qayta kiritish, ya’ni deparsellyasiyalash mumkin bo’ladi. Mazkur parsellyativ konstruksiyaning deparsellyativ shakli *Qo’lingizdan kelsa, Haydar amakimning qizi Munirani olib bering* tarzidagi bitta qo’shma gapdir. Ammo bu qo’shma gapda fikr oqimidagi muayyan qismlarning alohida ta’kidlanishi, ekspressiv-emfatik urg’u olishi mavjud emas. Ayni paytda jonli so’zlashuvga xos “erkin” sintaktik-kommunikativ struktura ham ko’zga tashlanmaydi. Parsellyasiya natijasida ayni shu bir qo’shma gap uchta alohida alohida kommunikativ birlik – jumla maqomini olgan. Asosiy gapdan tashqariga, ya’ni emfatik pozitsiyaga chiqarilishi oqibatida *Haydar amakimning qizini* shaklidagi to’ldiruvchi va *Qo’lingizdan kelsa* shaklidagi gap «kuchli mantiqiy-ekspressiv ta’kid olgan, poetik aktuallik kasb etgan. Tabiiyki, og’zaki nutqda qat’iy, “bir chiziqli”, standart konstruksiyalarga nisbatan kam murojaat qilinadi. Og’zaki nutq kutilmaganlik, nostandartlik xususiyatlariga egaligi bilan diqqatga molikdir. Mazkur parsellyativ konstruksiya keltirilgan parchada ana shunday og’zaki nutq tasavvurining yuzaga kelishiga ham to’la imkoniyat yaratgan. Aytish joizki, badiiy matnda yozuvchi ayni og’zaki nutq tasavvurini tug’dirish uchun ancha mehnat qiladi, ya’ni og’zaki nutqdagi tayyorgarliksiz, spontan jumlaning yaratish uchun yozuvchi jiddiy tayyorgarlik qiladi, o’ylanadi, og’zaki nutqdagi eng maqbul modelni tanlaydi va unga ishlov beradi.

Bu o’rinda shuni ham alohida ta’kidlab o’tmoq joizki, shu birgina misol tahlilidan ham ko’rinib turganiday, parsellyasiya stilistik, umuman, poetik polifunksionallik xarakteriga ham ega. Boshqacha qilib aytganda, parsellyasiya, bir tomondan, emfatik ta’kid, nisbiy kommunikativ mustaqillik, shu asosda xilma-xil emotsional holatlarning, quyuq va rang-barang ekspressiyalarning ifodalanishiga xizmat qilsa, ikkinchi tomondan, badiiy matn tiliga, xususan, personajlar nutqiga jonli so’zlashuv otenkalarini, tirik nutq bo’yog’ini berishga ham ko’maklashadi.

Umuman, har qanday “so’z yoki boshqa birlikning badiiy matndagi poetik, estetik qimmatini baholash uchun matndan uzib olingan kichik bir parcha etarli emasligi yanada oydin bo’ladi”. Shuning uchun parsellyativ konstruksiyalar mohiyatini ochishda ham badiiy matnni yaxlit estetik butunlik sifatida idrok etish maqsadga muvofiqdir. Ma’lum bir asardan olingan misol tahlili jarayonida ham ayni fragmentning asar butuniga aloqadorligi nazarda tutilmog’i

lozim. Chunki nega aynan shu tarzda konstruksiya tanlangani bir gap doirasida aniq anglashilmaydi. Buning uchun misolni, albatta, kattaroq kontekst bilan aloqalanirilgan holda idrok etish lozim bo'ladi.

Badiiy matnning lisoniy to'qimasi ko'zdan kechirilsa, parsellyativ konstruksiyalarning alohida estetik maqsadlar ifodasi uchun qo'llanishi o'ziga xos qonuniyat darajasiga ko'tarilganligiga guvoh bo'lish mumkin. Parsellyasiyada adabiy me'yor talablariga muvofiq shakllangan gap muayyan estetik maqsadlar asosida qayta tartiblanadi. Bu tarzda "qayta tartiblash" faqatgina badiiy asar matni uchun xos hodisadir. Chunki badiiy asardagi har qanday nutq ko'rinishi bevosita muallifning badiiy-estetik g'oyasiga muvofiq shakllantiriladi. Masalan: *Ochil buvaga u doim tirikday, qadrdon suhbatdoshday tuyuladi. Dono suhbatdosh. Yoshi allaqachon mingdan oshib ketgan.* (A. Muxtor, "Chinor") Parchadagi birinchi gap, aslida, keyingi gaplarni o'z ichiga olgan holda kengayishi mumkin. Ya'ni: *Ochil buvaga u doim tirikday, yoshi allaqachon mingdan oshib ketgan, dono, qadrdon suhbatdoshday tuyuladi.* Yozuvchi bu tarzda ifodaning ta'sir kuchi zaifligini yaxshi bilganligi bois mazkur monologik nutqni "parchalashni" ma'qul ko'radi. "Parchalangan" va "qayta tartiblangan" nutq ko'rinishida Ochil buvaning ming yillik chinor daraxti qarshisidagi ruhiy holati mohirona tasvirlangan. Ikkinchi va uchinchi gap shaklida kelgan parsellyat chinorning shunchaki bir daraxt emas (*doim tirik, yoshi allaqachon mingdan oshib ketgan, dono va qadrdon suhbatdosh*)ligiga, qahramon uchun nihoyatda ardoqli ekanligiga kitobxonni ishontiradi. Ko'rinib turganidek, parsellyat gap birinchi gap tarkibidagi qaysidir bo'lak mazmunini kengaytirish maqsadida qo'llanilmoqda.

Quyidagi misolda ham shunga o'xshash holatni kuzatish mumkin: *Botayotgan quyosh nurida uzoqdan bir nima oltinday chāraqladi. Bu haykal edi. Bronzadan byust.* (A. Muxtor, "Chinor") Asosiy gap tarkibida ishlatilgan "bir nima"ning "nima, qanday narsa ekanligi" parsellyat gap shaklida ta'kidlanmoqda.

Nemis va o'zbek tillaridagi parsellyasiyalangan ergash gaplarni qiyosiy o'rgangan B. Tursunov ergash gaplar parsellyasiyasining yuzaga kelishidagi mazmuniy-grammatik omillarni to'rt guruhga bo'lib tadqiq etgan:

1. Sabab-izoh mazmunli parsellyatlar. Bunday konstruksiyalar *chunki, negaki, shuning uchun, shu tufayli, shu sababli* kabi vositalar yordamida shakllanadi.

2. Shart mazmunli parsellyatlar. Bunday konstruksiyalar *agar, bordi-yu* vositalari bilan shakllanadi.

3. O'xshatish mazmunini ifodalovchi parsellyatlar. Bunday konstruksiyalar *go'yo, go'yoki, xuddi* o'xshatish vositalari bilan shakllanadi.

4. Maqsad mazmunini ifodalovchi parsellyatlar. Bunday konstruksiyalar *toki* vositasi bilan shakllanadi. Shuningdek, ishda turli yordamchi so'zlar ham shakllanishi mumkin bo'lgan parsellyativ qurilmalar haqida nazariy ma'lumot berilgan. Badiiy matnda parsellyasiyaning, aynan, mana shunday turi alohida lingvopoetik ahamiyatga ega bo'ladi. Ammo mazkur ishda bunday qurilmalarning badiiy nutqdagi realizatsiyasi haqida fikr yuritilmagan. Tabiiyki, mazkur tadqiqotning asosiy maqsadi bu emas, balki parsellyativ qurilmalarning sintaktik va semantik mohiyatini ikki noqarindosh tilda qiyosiy o'rganishdan iborat bo'lgan.

Parsellyasiyani sof struktur sintaksis nuqtai nazaridan o'rganib bo'lmaydi, bunday qilinganda, maqsad mavhum bo'lib qoladi. Chunki aksariyat tilshunoslar haqli ravishda ta'kidlaganlariday, parsellyasiyaning mohiyati muayyan sintaktik strukturani muayyan maqsad bilan nutqda kommunikativ qayta bo'laklash sintaktik strukturadagi muayyan qismni gapning oxiriga alohida jumla maqomida chiqarishdan iborat. Bu borada V.A. Beloshapkovaning gapni til birligi, jumlani nutq birligi sifatida talqin qilgan holda bildirgan quyidagi fikrlari diqqatga sazovor: "Gap va jumlaning chegaralari bir-biriga to'g'ri kelmasligi mumkin. Bitta grammatik struktura bir necha alohida xabarlariga bo'laklanishi mumkin. Bu hodisa "parsellyasiya" deb nomlanadi. U badiiy adabiyotda juda keng kuzatiladi".

Shuning uchun ham parsellyasiya hodisasining kommunikativ va ekspressiv sintaksisga daxldorligi ayrim muammoni o'rgangan deyarli barcha tilshunoslar tomonidan qayd etilgan. Bundan kelib chiqilsa, parsellyativ konstruksiyalar shaklidagi birliklarda sintaktik struktura bilan kommunikativ (ekspressiv) struktura o'rtasida muayyan nomutanosiblik yuzaga chiqishini tasavvur etish mumkin. G.I. Skepskaya parsellyasiyalangan frazalarning yuzaga kelishini

fransuz tilshunosi G.Giyom aniqlagan qonun asosida tushuntirish mumkin ekanligini aytadi. Bu qonunga ko'ra, sintaktik birlikning grammatik shakllanganlik darajasi uning ekspressivlik darajasiga teskari proporsionaldir. G.I.Skepskaya shunday yozadi: "Bu qonun **"grammatik ifoda + ekspressivlik = birlik"** formulasi orqali tasavvur qilinishi mumkin. Agar bu formulada ekspressivlik nolga intilsa, unga muvofiq grammatik shakllanganlik o'zining to'liq ifodasini topadi. Aks holatda esa, ya'ni ekspressivlik kuchaysa, grammatik tuzilish nolga yaqinlashadi". Bu qonunda konstruktiv va kommunikativ (ekspressiv) sintaksislar o'rtasidagi mazkur nomutanosiblik juda ham yaqqol ifodalangan.

Parsellyasiya natijasida mohiyatan bir sintaktik gap ikki kommunikativ jumлага aylanadi, bir sodda sintaktik shaklda ifodalanadigan fikr ikki kommunikativ shaklda ifodalanadi. Mazkur nomutanosiblikning zamirida til vositalarining ortiqchaligi tamoyili yotadi, chunki prof. N.Mahmudov ta'kidlaganidek, bunday holatlarda "ortiqchalik prinsipining mohiyatiga ko'ra sodda mazmun murakkab forma orqali ifodalangan. Albatta, bu holat mantiqiy ravishda gapda semantik-sintaktik asimmetriyani yuzaga keltiradi".

Kommunikativ vazifa va jumla tuzilishi muammosini nemis tili materiallari asosida tadqiq etgan A.A.Margaryan gap va matnga kommunikativ sintaksis nutqtai nazaridan yondashishning favqulodda muhim ekanligini aytar ekan, bunday yondashuvda kommunikatsiya jarayonida faol qo'llanadigan juda katta miqdordagi "nostandart" konstruksiyalar tadqiqotchi e'tiboridan chetda qolmasligini, tadqiqotchining "kuzatuv maydoni kengayishi"ni ta'kidlaydi.

Bu o'rinda yana bir jihatni aytib o'tish maqsadga muvofiq. Parsellyasiya og'zaki nutq hodisasimi yoki u yozma nutqqa tegishlimi tarzidagi savolning javobi borasida ham tilshunoslikda muayyan munozara mavjud. Ammo juda ko'p tadqiqotchilar parsellyasiyaning substrati og'zaki nutq bo'lsa-da, uning yozma nutqqa oid ekanligini takror va takror ta'kidlab ko'rsatadilar. Ba'zi tadqiqotchilar "tipik ekspressiv strukturalar bo'lmish parsellyasiyalangan konstruksiyalarning asosiy ko'rsatkichi nuqta" ekanligiga alohida urg'u beradilar, tegishli faktik misol keltirib, "...bu o'rinda nuqta gap oxirining emas, balki qo'shimcha stilistik, ta'kidli, mazmuniy vazifalarni bajaruvchi parsellyasiyaning bo'linish joyining ko'rsatkichidir" degan fikrni ilgari suradilar. Keyingi yillardagi

tadqiqotchilar parsellyat va asos qism o'rtasida final tinish belgilari, ya'ni nuqta, ko'p nuqta, so'roq, undov belgilari qo'yilishini alohida ta'kidlaydilarki, bu fikrga to'la qo'shilish mumkin. Ammo ayni paytda parsellyat asosiy qismdan tire bilan ham ajratilishi mumkinligini ta'kidlamoq ham joiz.

Parsellyasiya va ilova konstruksiyalar bir qator o'xshashliklarga ega bo'lsa-da (xususan, har ikkisi ham asosiy gapdan keyin joylashadi, asosiy gapdan intonatsion ajratiladi va h.k.), ularni alohida-alohida hodisalar sifatida baholashga asos bo'ladigan jiddiy farqlar mavjud:

1) parsellyativ konstruksiyalarda parsellyat hamisha alohida kommunikativ birlik maqomida bo'ladi, ilovali konstruksiyalarda esa ilovaning kommunikativ birlik maqomida bo'lishi shart emas, shuning uchun ham parsellyat asosiy gapdan hamma vaqt final tinish belgilari bilan ajratiladi, ilova esa asosiy gapdan final va nofinal tinish belgilari bilan ajratilaveradi;

2) parsellyasiya gapning funksional tomoniga, dinamik strukturasiga xos hodisa, ilova esa gapning statik strukturasiga xos hodisadir;

3) parsellyativ konstruksiyani leksik-grammatik tarkibni o'zgartirmagan holda deparsellyasiyalash mumkin, ilova esa asosiy gap ichiga konstruksiyaning leksik-grammatik tarkibini o'zgartirmagan holda kira olmaydi;

4) parsellyasiyada mavjud ma'lumotning muhim qismi ajratiladi, ilovada esa qo'shimcha ma'lumot ifodasi ilova qilinadi;

5) parsellyasiyalangan va ilovali konstruksiyalardagi sintaktik jarayonlarning yo'nalishi bir-biriga teskari: parsellyasiyadagi sintaktik jarayon harakati bazaviy gapdan o'ngga yo'nalgan, ilovali konstruksiyalarda esa sintaktik jarayon harakati bazaviy gap tomon, ya'ni chapga yo'nalgan - markazga intilgan bo'ladi.

Segmentatsiya ham, parsellyasiya ham ekspressiv sintaksisdagi o'ziga xos usul bo'lib, bir qator o'xshashliklarga (har ikki hodisaning ham mohiyati yaxlit sintaktik butunlikni bo'laklab, ikki yoki undan ortiq kommunikativ birlikka ajratishdan iborat; parsellyativ konstruksiya deparsellyasiyalana bilgani kabi segmentlangan konstruksiya ham desegmentatsiyalana oladi) ega, ammo ularni alohida-alohida hodisalar sifatida baholashga imkon beradigan farqlar mavjud:

1) segmentatsiya ta'kidlanmoqchi bo'lgan bo'lak (qism)ni asosiy gapning oldiga alohida kommunikativ birlik sifatida chiqarish, parsellyasiya esa ta'kidlanmoqchi bo'lgan bo'lak (qism)ni alohida kommunikativ birlik maqomida gapning oxiriga chiqarishdir;

2) segmentatsiya natijasida ajratilgan qism o'zbek tilida asosiy hollarda atov gap maqomida bo'ladi, parsellyasiya natijasida ajratilgan qism esa turli kommunikativ-sintaktik strukturali jumla bo'lishi mumkin.

Parsellyasiya va parantezalar o'rtasida ayrim o'xshashliklar mavjud bo'lsa-da, ularning shakllanish tamoyillari tamoman farqlidir, ya'ni parsellyasiyada mavjud gap ikki kommunikativ birlikka ajratiladi, biri gapdan tashqariga – gapning oxiriga chiqariladi, parantezada esa mavjud gap tarkibiga boshqa gap yoki nokommunikativ birlik kiritiladi. Parsellyat hamisha kommunikativ birlik bo'lgani holda parantezaning hamisha ham kommunikativ birlik bo'lishi shart emas.

Parsellyat kommunikativ birlik, ajratilgan bo'lak esa mustaqil kommunikativ birlik emas. Ayni paytda ajratish gap strukturasining ichida, undan tashqariga chiqmaydi, parsellyasiya esa mohiyatan gapdan tashqariga chiqadi, ya'ni ajratilgan qism bazaviy gapdan tashqariga – gapning oxiriga chiqadi.

4.3. Matn va uning lingvistik tahlili.

Badiiy matnning fonetik-fonologik xususiyatlari

Badiiy matnni tahlil qilish jarayonida fonetik birliklarning estetik xususiyatlariga ham alohida e'tiborni qaratish zarur. She'riy matnda nutq tovushlarining estetik imkoniyatlari tez va qulay idrok etiladi. Chunki she'rda o'ziga xos jozibador ohang bo'ladi. Bu ohangdorlikka tovushlarni uslubiy qo'llash natijasida erishiladi. She'riyatda asosan, alliteratsiya (undoshlar takrori), assonans (unlilar takrori), geminatsiya (undoshlarni qavatlash) kabi fonetik usullardan foydalaniladi. Nasrda unlilarni cho'zish, undoshlarni qavatlash, tovushlarni takrorlash, so'zlarni noto'g'ri talaffuz qilish, tovush orttirish yoki tovush tushirish kabi fonetik usullar yordamida ekspressivlik ta'minlanadi. Tovushlarni uslubiy qo'llash bilan bog'liq qonuniyatlarni yozuvda «aynan» ifodalash imkoniyati cheklangan. Biroq, talaffuz va bayon

muvofigligiga **fonografik vositalar** yordamida erishish mumkin. Aflotun va Arastu yashagan zamonlardayoq so'zning talaffuz tarzi va uni aynan yozuvga ko'chirish muammosi mutafakkirlar e'tiborini o'ziga jalb qilgan edi. Hatto bu notiqlik san'ati bilan bog'liq bo'lmagan ravishda, so'zning, so'zdagi harflarning talaffuzi bilan bog'liq ohanglar garmoniyasi buyuk faylasuflarga ilhom manbai bo'lgan edi. Ular so'z tarkibiga singib o'ziga xos ma'no va ohang kasb etib ulgurmagan tovushlarga ham o'zgacha mazmun berishga intilishgan edi. Masalan, «r» – tezlikning, shiddatning ramzi, «l» – viqorning, silliqlikning, yaltiroqlikning ifodachisi, «i» – torning, «a» – kattaning, «e» – abadiyatning belgisi sifatida talqin qilingan. Keyinroq tovushlar tabiati bilan shug'ullanuvchi mutaxassislar «u», «d», «r» tovushlari dahshatni yodga solishi, «i» xursandchilikning, «m», «n», «l» tovushlari nazokatning sirli ramzlari ekanligi haqidagi mulohazalarini bayon qilishgan.

Badiiy asarlarda ruhiy holatni yozuvda ifodalash o'ziga xos murakkablikni yuzaga chiqaradi. Qahramonlar ruhiyatidagi ichki hayajon, xursand bo'lish, xafa bo'lish, rozilik, taajjub, yalinish, hayratlanish, kinoya, piching, kesatiq, olqish, so'roq, ta'kid, qoniqmaslik, norizolik, tilak-istak, qo'llab-quvvatlash kabi holatlarni aynan berishda yozuvchilar unli yoki undoshlarni birdan ortiq yozish usuli – **fonografik vositalardan** foydalanadilar. Masalan:

1. **Unlilarni birdan ortiq yozish.** Bunda unlini cho'zib talaffuz qilinganligi tushuniladi. Unlini cho'zib talaffuz qilish orqali qahramonning voqelikka munosabati oydinlashtiriladi. Ilmiy adabiyotlarda mazkur usul orqali belgining me'yordan kuchsiz yoki ortiq ekanligini ifodalashda foydalanilishi ta'kidlanadi.

Shuningdek, badiiy matnda unlilarni birdan ortiq yozish usulidan qahramonning biror nimadan **hayratlanishi, taajjubga tushishi** kabi holatlarini ifodalashda foydalaniladi.

2.Undoshlarni birdan ortiq yozish. Aslida orfoepik me'yori bo'yicha bir undosh talaffuz qilinishi kerak bo'lgan so'zlar muayyan vaziyatlarda ekspressiya va estetik maqsad talabi bilan atayin qavatlab talaffuz qilinadi.

So'zlovchining ichki ruhiyati (siqilish, xursandlik kabilar) va maqsadini kitobxonga «aynan» yetkazish uchun yozuvchilar badiiy matnda bu holatni undoshlarni birdan ortiq yozish orqali ifodalashga harakat qiladilar. Bunda belgining me'yordan ortiqqligi, harakatning davomiyligi yoki oniyligi (bir onda ro'y berganligi), takroriyligi, tovush kuchining balandligi yoki pastligi kabi ma'nolar ifodalangan bo'ladi.

3.So'zlarni noto'g'ri talaffuz qilish. Og'zaki nutqda turli sabablarga ko'ra ayrim so'zlar, asosan, o'zlashma so'zlarni buzib talaffuz qilish holati mavjud. Bunday xato so'zlovchining o'zlashgan so'z imlosini to'g'ri tasavvur qilmasligi, boshqa millatga mansubligi, paronimlarni farqlamaslik natijasida yuzaga keladi, deb izohlash mumkin.

Badiiy asarda bu usuldan qahramon nutqini individuallashtirish hamda ifodani og'zaki - jonli nutqqa yaqinlashtirish maqsadida foydalaniladi. Ayrim o'rinlarda kulgi qo'zg'atish maqsadida ham so'zlar atayin buzib talaffuz qilinadi va o'sha tarzda yoziladi.

Alliteratsiya. Badiiy nutqning ohangdorligini va ta'sirchanligini ta'minlashda alliteratsiyaning o'rni beqiyosdir. She'riy nutqda misralar, undagi so'zlar hamda bo'g'inlar boshida yoki oxirida bir xil undosh tovushlarning takror qo'llanishiga alliteratsiya deyiladi. Tovushlar zamiridagi musiqiylikka asoslangan bu usul qadimdan Sharq she'riyatida keng qo'llanilib kelingan. Ko'hna badiiyatshunoslik («ilmi bade'»)da alliteratsiya «**tavzi'** san'ati» deb vuritilgan.

Alliteratsiyadan xalq maqollaridagi intonatsion butunlikni ta'minlashda ham keng foydalanilganligini kuzatishimiz mumkin:
Suymaganga suymanma, suyganingdan ayrilma.

Tulkining tushiga tovuq kirar,
Tovuqning tushiga tariq kirar.

Tek turganga shayton tayoq tutqazar.

Xalq hukmi – haq hukmi.

Assonans. Badiiy nutqqa intonatsion butunlik, ohangdorlik va emotsional – ekspressivlik bag'ishlash maqsadida qo'llaniladigan fonetik usullardan biri assonansdir. Adabiyotlarda assonans aynan yoki yaqin unilarning takrorlanib kelishidan hosil bo'ladigan ohangdoshlik ekanligi bayon qilingan.

Unilarning takrorlanishi maqollarda ko'p kuzatiladi:
Ovni otsang, bilib ot,
Dol nishonga qo'yib ot.

Non qon bo'lsa, qon – jon.

O'zing o'yda bo'lsang ham, o'ying uyingda bo'lsin.

Bir tup tok eksang, bir tup tol ek.

Assonans qofiyadosh so'zlar tarkibida kelib, she'riy nutqqa ko'tarinki ruh va o'ziga xos musiqiylik baxsh etadi:

Ruhimda yo'qoldi qarorim,
Tanimda qolmadi madorim.
Bizlarni bir yo'qlab kelibsan,
Vafo qilarmisan, bahorim?!

Geminatsiya. Badiiy nutqda keng qo'llaniladigan fonetik usullardan yana biri – geminatsiyadir. «Tilshunoslik terminlarining izohli lug'ati»da mazkur hodisa «**qo'sh undoshlik** – ikki aynan bir xil undoshli holatning yuzaga kelishi» sifatida izohlanadi. «O'zbek tili

tarixiy fonetikasi» o'quv qo'llanmasida esa bu hodisa «qo'shoqlanish» yoki «ikkilangan undosh» deb yuritiladi: «Qo'shoqlanish – undoshlarning cho'zilishi, ikkilanishi hodisasini fonetik o'zgarishlar sirasida ko'rib chiqish o'ta shartlidir. Lekin bu hodisa faqat ikki unli orasidagi yakka undoshda sodir bo'la olishi bilan fonetik o'zgarishlarga o'xshaydi. Qo'shoqlanish, asosan, ikki unli orasida kelgan **k, q, t, l** tovushlarida va faqat **2, 7, 8, 9, 30, 50** sanoq sonlarini nomlashda sodir bo'ladi. Bu sonlarni bir undosh bilan ham, *ikkilangan undosh* bilan ham talaffuz etish mumkin bo'lgan. Sanoq sonlar nomidagi bu xil qo'shoqlanish sabablari haligacha ochildi. Lekin katta, latta, yakka, yalla, chakki, ukki kabi so'zlardagi ikkinchi **t, l, k** lar tarixan morfologik ko'rsatkich bo'lib, ulardagi qo'shoqlanish singish (adaptatsiya) natijasidir degan fikr mavjud». Adham Abdullayev esa «undoshlarni qavatlash» atamasini ishlatgan. Undoshlarni qavatlab qo'llash orqali badiiy asarda qahramon ruhiyatidagi xursandlik va xafalik holatlari tugal tasvirlashga erishiladi.

Undoshlarning qavatlanishi alohida uslubiy vositadir. Duch kelgan tovushni qavatlab qo'llab bo'lmaganidek, so'zda turli sabablar bilan yonma-yon kelgan barcha undoshlar ham lingvopoetik jihatdan ahamiyatga ega bo'lavermaydi.

4.4. Badiiy matnning leksik-semantik xususiyatlari.

Adabiyotning so'z san'ati ekanligi haqidagi haqiqat juda qadim zamonlardan beri takrorlanib kelinadi. Demakki, adabiyotning bosh unsuri so'z, umuman, tildir. Adabiy asarning abadiy asar darajasiga ko'tarila bilishi uning lisoniy tarkibi va asar muallifining badiiy ifoda balog'atiga bog'liq ekanligi shubhasiz. SHunday ekan, har qanday adabiy asarning mohiyatini xolis baholamoq uchun, eng avvalo, uning lisoniy tarkibining o'ziga xosligi tahlil etilmog'i lozim.

Til va yozuvchi o'rtasidagi munosabatni shaxmat va shaxmatchi o'rtasidagi munosabatga qiyoslash mumkin. SHahmatda har bir donaning mavqei, darajasi, shaxmat taxtasi ustidagi harakatlanish qoidalari avvaldan belgilangan. Ana shu qoidalarini tugal egallash oqibatida yuzaga kelgan yuksak mahorati tufayli shaxmatchi tamoman yangi, kutilmagan yurishlar qiladi, betakror kombinatsiyalar yaratadiki, bu unga raqibini mag'lub va muxlisini maftun qilish

imkonini beradi. Tilda ham har bir unurning o'z vazifasi, ma'no doirasi, boshqa unsurlar, birliklar bilan bog'lanish qonuniyatlari mavjud. Ana shu qonuniyatlardan mukammal boxabar bo'lgan, badiiy didi, so'z sezgisi va mahorati yuksak yozuvchi betakror tasvir, kutilmagan, ohorli badiiy lavhalar, so'z chaqinlarini paydo qila oladiki, kitobxon adibning nafaqat g'oyasi, balki go'zal tilining asiriga aylanadi. Bunda yozuvchi umumxalq tilidagi badiiy tasvirga favqulodda muvofiq birliklarni tanlash, saralash va sayqallash asosida, lisoniy-badiiy qonuniyatlardan kelib chiqqan holda ularga yuklangan xilma-xil badiiy-estetik ma'nolar hal qiluvchi rol o'ynaydi.

So'z qo'llashning san'at darajasida yoki san'at darajasida emasligini baholash uchun, eng avvalo, so'z, uning ma'nosi va bu ma'noning tuzilishini aniq tasavvur etish lozim. Albatta, so'zning qo'llanishi bilan bog'liq holda yuzaga chiqadigan qo'shimcha ma'no nozikliklari, mazmun o'zgachaliklari turli tasvir usullari va vositalari orqali reallashishi mumkin. Ammo ta'kidlash joizki, bunday qo'shimcha ma'no nozikliklari aksar hollarda, avvalo, so'z ma'no qurilishining o'zida imkoniyat sifatida mavjud bo'ladi, ular so'zning ma'no qurilishi tarkibida ilgaridan qayd etilgan bo'ladi.

Tildagi nominativ birliklarning ma'no tuzilishini o'rganishda tilshunoslikda semantikaning konnotativ jihati tushunchasiga alohida e'tibor qilinadi. Bu masalani monografik tarzda tadqiq etgan V.N.Teliya ta'rificha, «konnotatsiya – til birliklari semantikasiga uzual yoki okkozional ravishda kiradigan, nutq sub'ektining borliqni jumlada ifodalashida uning ayni shu borliqqa bo'lgan hissiy – baholash va stilistik munosabatini ifodalaydigan hamda shu axborotga ko'ra ekspressiv qimmat kasb etadigan mazmuniy mohiyat»dir.

Konnotatsiya, ta'rifidan ko'rinib turganiday, so'zlovchining borliqni ifodalash vositalariga munosabatiga daxldor bo'lgan jihatdir. Masalan, *yuz, bet, chehra, ruxsori, aft, bashara, turq* kabi so'zlar qatoridan tegishli nutq vaziyati va sub'ektiv nuqtai nazarga muvofiq'ini tanlash so'zlovchining o'ziga berilgan imkoniyat ekanligi ma'lum. V.N.Teliya ta'kidlaganidek, bunday so'zlar semantikasida «so'zlovchining ifodalanmishga bo'lgan munosabati haqidagi informatsiya kodlashtirib qo'yilgan bo'ladi va jumla qurilar ekan, xuddi siqilgan prujina qo'yib yuborilganiday, bu informatsiya darhol ishga tushadi», demak, lug'at birliklari faqat nominativ faoliyat uchungina emas, balki pragmatik faoliyat uchun tayyor material

bo'lishi mumkin. Tadqiqotchi ayni shu o'rinda ana shu mulohazalarga asoslangan holda so'zning semantik qurilishida nominativ jihatga qo'shimcha konnotativ jihatning bo'lishi nutqiy tejamkorlik uchun yordam berishini ham ta'kidlaydi. V.N.Teliya so'zning leksik ma'nosini, kamida, uch makrouzvning kombinatsiyasi sifatida tasavvur etish mumkinligini aytadi:

- 1) ma'noning borliqdagi muayyan reallikni ifodalovchi denotativ uzvi;
- 2) kategorial-grammatik uzvi;
- 3) nutq sub'ektiining so'z orqali ifodalangan narsaga munosabatini anglatadigan emotiv-modal uzvi. Ana shu uchinchi uzv ekspressiv bo'yoq, uslubiy bo'yoq, emotsional bo'yoq, sub'ektiv baho kabi tushunchalarni umumlashtiruvchi konnotativ ma'nolardir. Bunday uzvning mazmun-mohiyati o'zbek tilshunosligida ham ancha keng ochib berilgan. Masalan, «O'zbek tili leksikologiyasi» kitobida so'z narsa-hodisani ifodalashi barobarida ko'pincha shu narsa-hodisaga so'zlovchining sub'ektiv munosabatini ham anglatishi alohida ta'kidlangan: «...Lug'at sostavidagi so'zlarni kuzatish ularning ba'zilari biror narsa, hodisalarni atabgina qolmay, ayni paytda so'zlovchining ifodalanayotgan tushunchaga o'z bahosini, munosabatini ifodalanishini ham ko'rsatadi.

Bu munosabat doirasiga g'azab, erkalash, qoyil qolish, nafratlanish, jirkanish, kinoya kabi xilma-xil emotsional munosabat ko'rinishlari kiradi. Xususan, *azamat, o'ktam, qoyilmaqom, so'lqildoq, boplamoq, olchoq, mal'un, razil, satang, sanqi, asfalasofilin, miyanqi, qoyil, do'ndirma, momoqaymoq* kabi so'zlar, ma'lum tushuncha anglatishdan tashqari, so'zlovchining shu tushunchaga loqayd qaramasligini, aksincha, ijobiy va salbiy emotsional munosabatda ekanligini ham ko'rsatib turadi. Bu baho elementi tinglovchi tomonidan ham odatda so'zlovchi nazarda tutgandagidek idrok etiladi. Tilshunoslikda bunday xususiyatga ega bo'lgan leksika emotsional - ekspressiv leksika, ekspressiv - stilistik leksika terminlari ostida o'rganilmoqda».

Badiiy matnni lisoniy tahlil qilish jarayonida yozuvchining tildan foydalanish mahoratini namoyon etadigan, emotsional-ekspressiv ifoda semalari qabariq holda reallashgan leksik birliklarni aniqlash va ular adibning badiiy-estetik maqsadiga qay darajada xizmat qilgani haqida mulohaza yuritish talab qilinadi. Buning uchun badiiy asar tilidagi ma'nodosh, shakldosh, zid ma'noli, ko'p ma'noli, tarixiy va

arxaik so'zlar, yangi yasalmalar, shevaga oid so'zlar, chet va vulgar so'zlar ajratib olinadi va asarga nima maqsad bilan olib kirilganligi izohlanadi.

Ma'nodosh so'zlar. Ma'nodosh so'zlar tilning lug'aviy jihatdan boylik darajasini ko'rsatib beruvchi o'ziga xos vositadir. Tilda ma'nodosh so'zlarning ko'p bo'lishi tilning estetik vazifasini yanada to'liq bajara olishini osonlashtiradi. Bu juda qadim zamonlardan beri anglangan, idrok etilgan va o'rganilgan. O'zbek tili ma'nodosh so'zlarga juda boy.

Yozuvchilar tilimizdagi ma'nodosh so'zlar ichidan tasvir maqsadi va ruhiga muvofiq keladigan aniq so'zni topib o'z asarlarida qo'llashga harakat qiladilar, shu tariqa, qahramonlar ruhiyati hamda tasvir ob'ektiining eng kichik qirralarigacha real ko'rsatib berishga intiladilar. Badiiy matndagi ma'nodosh so'zlar tahlilida, asosan, ikki jihatga e'tiborni qaratish zarur. Ulardan biri muallifning ikki yoki undan ortiq ma'nodosh so'zdan ifodalanayotgan mazmun uchun eng maqbul birini tanlashi bo'lsa, ikkinchisi ayni bir matn tarkibida ikki yoki undan ortiq ma'nodosh birliklarni badiiy tasvir maqsadiga uyg'un holda qo'llashi masalasidir.

Tilshunoslikda ma'nodoshlikning, asosan, uch turi farqlanadi, ya'ni:

- 1) leksik ma'nodoshlik;
- 2) frazeologik ma'nodoshlik;

Leksik ma'nodoshlikdan bir necha maqsadlarda foydalaniladi. Til birliklarining takrori natijasida yuzaga keladigan ifoda kambag'alligi va rangsizligidan qochish uchun: Ikkala o'rtoqning sharaq-sharaq gaplashgan, bir-birlariga sevinch bildirishgan quvnoq va baland ovozlari boshqa hamma unlarni bosib ketdi. (Cho'lpon).

Tasvir ob'ektiga e'tiborni jalb qilish uchun: Xolbuki, musulmonlik kiyimda emas, **qallda, dilda**. (Cho'lpon) Ijobiy belgining darajama-daraja ortib borishini aniq ifodalash uchun:

Zebixon bilan kelgan boshqa qizlar ham bir-biridan yaxshi, bir-biridan soz, bir-biridan ochiq, bir-biridan quvnoq... (Cho'lpon) Salbiy belgining kuchayib borishini ifodalash uchun: *Xo'sh, mingboshining o'zi odamlar aytganiday juda xunuk va badbashara odammi?* (Cho'lpon)

Kontekstual ma'nodoshlik. Katta mahoratli yozuvchilarning badiiy til borasidagi ustunliklaridan biri shundaki, ular faqat tilda mavjud bo'lgan, tayyor ma'nodosh so'zlardangina foydalanib qolmasdan, badiiy tasvir ehtiyojiga ko'ra ma'nodosh bo'lmagan so'zlarni ham shunday qo'llaydilar, bu so'zlar ham matnda xuddi ma'nodosh so'zlar kabi idrok etiladi.

Masalan: Kechagina **qarg'ab**, **so'kib**, «**o'ldirsam!**» deb yurgan kundoshini **o'pib**, **quchoqlab**, **silab-siypab** bir nafasda ikkalasi «qalin do'st» bo'lgan emishlar. (Cho'lpon)

Frazeologik ma'nodoshlik. Voqelikni obrazli tasvirlashda, uni kitobxon ko'zi o'ngida aniq va to'la gavdalanitirishda frazeologik iboralarning ma'nodoshligidan keng foydalaniladi. Toqati toq bo'lmoq – sabr kosasi to'lmoq, burni ko'tarilmoq – dimog'i shishmoq, yaxshi ko'rmoq – ko'ngil bermoq, ikki oyog'ini bir etikka tiqmoq – oyoq tirab olmoq, og'ziga tolqon solmoq – mum tishlamoq kabilar frazeologik ma'nodoshlikka misol bo'ladi. Jumla tarkibida kelgan ma'nodosh iboralar qahramon bilan aloqador biror bir sifatni, xususiyatni detallashtirib, iker-chikirigacha ko'rsatib tasvirlashga xizmat qiladi. Masalan: *U enggan, yutgan, oshig'i olchi kelgan, deganini bo'ldirgan kundosh emasmi?*

Leksik-frazeologik ma'nodoshlik. «Lug'aviy birlik sifatida frazeologizmlar so'zlar bilan ham sinonimik munosabatda bo'la oladi». Masalan: Xursand – og'zi qulog'ida, g'azablanmoq – jahli chiqmoq, beg'am – dunyoni suv bossa to'pig'iga chiqmaydi kabilar leksik-frazeologik ma'nodoshlik hisoblanadi. Badiiy matnda ma'nodoshlikning bunday turidan holatni bo'rttirib, atroflicha tasvirlashda foydalaniladi: Qurvon bibi so'zga qancha epchil bo'lsa, Razzoq so'fi shu qadar **kamgap**, **indamas**, **damini ichiga solgan**, ziqna odam edi.

Shakldosh so'zlar. Tilimizda tovush (yozuvda harfiy) tomoni bir xil bo'lib, turlicha ma'nolarni ifodalovchi so'zlar mavjud. Bunday so'zlar omonimlar deb ataladi. Tilshunoslikda omonimiyanning uch ko'rinishi mavjudligi ta'kidlanadi: Omoleksema, omograf va omofonlar.

«Omoleksenalarni belgilashda talaffuz jihatidan bo'ladigan bir xillik ham, harfiy (grafik) ifoda jihatidan bo'ladigan bir xillik ham hisobga olinadi». Masalan, qovoq-I (inson a'zosi) – qovoq-II (o'simlik nomi). Omograflar esa, harfiy jihatdan bir xil bo'lib talaffuzi har xil bo'ladi: tom-I (uyning tomi) – tom-II (jild), atlas-I (ipakdan tayyorlangan mato turi) – atlas-II (xarita). Omofonlar deb talaffuz jihatidan teng kelish hodisasiga aytiladi: bor(<bob) – bor, yot(<yod) – yot, sutxo'r(<sudxo'r) – sutxo'r kabi. Shakldoshlik iboralarda ham kuzatiladi: *boshiga ko'tarmoq-I (e'zozlamoq) – boshiga ko'tarmoq-II (to'palon qilmoq), qo'l ko'tarmoq-I (ovoz bermoq, ma'qullamoq) – qo'l ko'tarmoq-II (urmoq).* Shakldosh so'zlar asosida yuzaga keladigan ohangdoshlikdan badiiy asarda alohida uslubiy vosita sifatida foydalaniladi. Nasrda askiya va payrov orqali kulgi chiqarish maqsadida, she'riyatda esa tuyuq hosil qilishda ishlatiladi.

Paronim so'zlar. Paronimlar (para-yonida + onyma-nom) deb fonetik tarkibi boshqa-boshqa, talaffuzdagina o'xshash, yaqin bo'lib qolgan so'zlarga aytiladi. Abzal (asli afzor-asbob, egar-jabduq) – afzal (lafz so'zining ko'pligi), xalos (ozod bo'lish) – xolos (faqat), xush (yaxshi, yoqimli) – hush (insonning sezish, idrok etish qobiliyati).

«Paronimlarga asoslangan uslubiy figura **paronomaziya** deb yuritiladi. Badiiy adabiyotda paronomaziya ifodalilik, ohangdorlikka erishish, komik effekt yaratish, so'z o'yini hosil qilish kabi maqsadlarda foydalaniladi». Badiiy adabiyotda o'xshash so'z (paronim)lar qahramonlar nutqini individuallashtirish, ularning ma'naviy hamda lisoniy saviyasini ko'rsatish uchun ham ishlatiladi.

Zid ma'noli so'zlar. Tilda zid ma'noli so'zlarning mavjudligi badiiy nutqning ifodaliligi, ekspressivligi, ta'sirchanligini ta'minlashda qulay vositalardan biridir. Sharq adabiyotida juda qadim zamonlardan buyon tildagi bu ifoda imkoniyatidan keng foydalanib kelingan. Evropa filologik an'anasida bu san'at «antiteza» deb yuritiladi. Badiiy matnning lingvopoetik tahliliga bag'ishlangan ishlarda zidlantirish, qarshilantirish atamalaridan foydalaniladi. Zid ma'noli so'zlarni yonma-yon qo'llash orqali tushunchalar, belgilar, holatlar, obrazlar zidlantiriladi. Odatda, lisoniy va kontekstual yoki nutqiy zid ma'noli so'zlar farqlanadi.

Kontekstual antonimlardan badiiy asarda tasvirning ta'sirchanligini oshirish maqsadida ishlatiladi.

Zid ma'nolilikni barqaror birikmalarda ham ko'plab kuzatishimiz mumkin. **Iboralarda:** ko'kka ko'tarmoq – erga urmoq, yuzi yorug' – yuzi shuvut, ko'ngli oq – ichi qora, ko'ziga issiq ko'rinmoq – ko'ziga sovuq ko'rinmoq kabi. YOki so'z va ibora o'rtasidagi – leksik-frazeologik zid ma'nolilik: xasis – qo'li ochiq, xafa – og'zi qulog'ida kabi.

Maqol va matallarda: Kattaga hurmatda bo'l, kichikka izzatda. Yaxshidan ot qoladi yomondan dod. Osmon yiroq – er qattiq. **Hikmatli so'zlarda:** Bilmaganni so'rab o'rgangan – olim, orlanib so'ramagan – o'ziga zolim. (Alisher Navoiy).

Ko'p ma'noli so'zlar. Yozuvchining tildan foydalanish mahoratini belgilashda badiiy nutq ifodaliligini qay darajada ta'minlay olganligiga e'tibor qaratiladi. Buni ko'p ma'noli so'zlarni o'z o'rnida, muayyan estetik maqsad bilan qo'llay olishidan ham aniqlasa bo'ladi. Ko'p ma'noli so'zlar nutqning ifoda imkoniyatlarini kengaytirishga ko'maklashuvchi lisoniy vosita hisoblanadi.

Ko'p ma'nolilik asosan so'zlarga xos xususiyat bo'lib bir so'zning birdan ortiq ma'noga ega bo'lishi tushuniladi. Iboralarda ham ko'p ma'nolilikni kuzatish mumkin.

Eskirgan so'zlar. Jamiyat o'sib-o'zgarib borar ekan, ijtimoiy-iqtisodiy, madaniy-ma'naviy hayotdagi ba'zi tushunchalar tamomila eskirib, amaliyotdan chiqib ketadi. Badiiy asarda muayyan davr voqealari tasvirlanar ekan, ana shu davrga oid bo'lgan eski tushunchalarga murojaat qilmaslikning aslo iloji yo'q. Tilshunoslikda bunday tushunchalarni ifodalaydigan so'zlar «arxaik so'zlar» va «istorizm – tarixiy so'zlar» degan nomlar ostida umumlashtiriladi.

Tilning hozirgi davri uchun eskilik bo'yog'iga ega bo'lgan til birligi arxaizm deb yuritiladi. «Arxaizm o'zi nomlayotgan voqelikni anglatuvchi leksik birlik bilan yonma-yon yashaydi». Arxaizmlar badiiy matnda tasvirlanayotgan davr voqeligini real tasvirlash, asarning tarixiylik ruhini ta'minlash maqsadida qo'llaniladi. O'rdu-qo'shin, handasa-geometriya, tilmochoq-tarjimon, mirza-kotib, sadr-ra'is, lak-yuz ming kabi so'zlar ishlatilganda davr ruhi ta'kidlangan bo'ladi. Ayrim arxaik so'zlar zamonaviy ma'nodoshiga qarag'anda ma'noni kuchliroq ifodalash xususiyatiga ega bo'ladi.

Hozirgi kunda uchramaydigan, faqat tarixiy narsa yoki voqea-hodisalarning nomini bildiruvchi so'zlar istorizm (tarixiy so'zlar) deyiladi. Istorizmning arxaizmdan farqi shundaki, bugungi kunda o'sha tarixiy voqelikning o'zi ham uni anglatuvchi boshqa leksik birlik ham bo'lmaydi, demak istorizm o'zi ifodalayotgan hodisaning yagona nomidir. Masalan: ämin, pristav, mingboshi, noyib, ellikboshi, ponsad kabilar badiiy matnda ishlatilganda kitobxon ijtimoiy boshqaruv tizimi bilan bog'liq tarixiy voqelikni ko'z oldiga keltiradi. Tarixiy so'zlar ham badiiy matnda o'tmish voqeligini real tasvirlash maqsadida ishlatiladi.

Badiiy asar tilidagi eskirgan so'zlarni tahlil qilishda asar yozilgan davrni e'tibordan chetda qoldirmaslik lozim. «Chunki, «so'zlar yozuvchi yashagan, ijod etgan davrdayoq eskirgan bo'lishi mumkin bo'lganidek, asar yozilgan davrda faol iste'molda bo'lib, keyinchalik iste'moldan tushgan» bo'lishi mumkin.

Yangi so'zlar. Yangilik bo'yog'iga ega bo'lgan, yangi narsa-hodisa va tushunchalarni ifodalash uchun hosil qilingan leksemalar neologizmlar – yangi so'zlar deyiladi. «Neologizm tilga umuman mansub bo'lishi yoki yakka shaxs nutqiga xos bo'lishi mumkin. Birinchisi umumtil neologizmi deb, ikkinchisi individual nutq neologizmi deb yuritiladi». Badiiy asarda asosan individual nutq neologizmlari badiiy-estetik qimmat kasb etadi. Mahoratli yozuvchilar voqelikni o'ziga xos, betakror va yangicha ifodalashga harakat qiladilar. Shuning uchun hali ko'nikilmagan yoki umuman qo'llanilmagan, yangi, ohorli so'zlardan foydalanadilar.

Sheva so'zlari. Yozuvchilar o'z qahramonlarini o'zlari yashaydigan hudud va muhitdan ayirmagan holda, hayotdagidek ishonarli va jonli tasvirlash ehtiyojidan kelib chiqib shevaga xos so'zlarni ishlatadi. Sheva so'zlari mahalliy kolorit, hududiy

mansublikni o'zida aniq aks ettirish bilan birga «badiiy nutqda muayyan estetik funksiyani bajaradi. Biroq dialektizmlarning estetik qimmat kasb etishi ularning badiiy nutqdagi me'yori, qanday ishlatilishi va ayni paytda qanday dialektizmlarning qo'llanishi bilan bog'liqdir».

Tilshunoslikka oida adabiyotlarda shevaga xos birliklarning fonetik, leksik va grammatik dialektizmlar sifatida tasnif qilinganligini kuzatish mumkin.

Fonetik dialektizmlar asosan, tovushlarni o'zgartirib qo'llash, tovush orttirilishi, tovush tushishi va tovushlarni qavatlab qo'llash ko'rinishlarida namoyon bo'ladi.

Muayyan sheva tarqalgan hududda yashovchi kishilarning o'zlariga xos bo'lgan urf-odatlarining nomlari **etnografik dialektizmlar** deb yuritiladi.

Shevaga xoslik iboralarda ham mavjud bo'lib badiiy matn qahramonlarining ma'lum bir hududga mansubligini va voqea-hodisalar bo'lib o'tayotgan o'rinni ta'kidlashga xizmat qiladi.

Chet va haqorat so'zlari. Badiiy adabiyotda muayyan tasvir maqsadi bilan o'zga tilga oid so'z va iboralar qo'llanishi kuzatiladi. Tilning lug'at tarkibiga kiritilmagan, faqatgina og'zaki nutqda mavjud bo'lgan bunday chet so'zlaridan badiiy nutqda qahramon xarakteri, milliy mansubligi va ichki dunyosi tasvirida hamda voqea-hodisaga xorijga xoslik ta'kidini berish maqsadida ishlatiladi. SHuningdek, voqealar bo'lib o'tayotgan o'ringa ishora qilish yoki nutqiy vaziyat va unda ishtirok etayotganlarning milliy mansubligi haqida ma'lumot berish istagi bilan ham kiritilishi mumkin. Bunday birliklar **varvarizm** (ayrim adabiyotlarda **ekzotizm**)lar deb yuritiladi.

Tilshunoslikda **vulgarizmlar** deb ataluvchi haqorat so'zlarida o'ta salbiy munosabat, kamsitish, mensimaslik, haqorat kabi bir qator ifoda semalari juda ochiq ko'rinish turgan bo'ladi. Bunday so'zlar ko'proq nominativ ma'nolariga ko'ra emas, ayni shu konnotativ ma'nolariga ko'ra nutqda yashaydi. Haqorat so'zlari badiiy asarlarda asosan, qahramonlar nutqida ishlatiladi. Lisoniy tahlil jarayonida badiiy asarga olib kirilgan vulgarizmlarni kimning (jinsi, ijtimoiy tabaqasi, mavqei, yoshi kabilari) nutqida ishlatilayotganligiga qarab guruhlash, qanday vaziyatlarda va nima sababdan qo'llanilayotganligini hamda ularning leksik-semantik tarkibi, shevaga xoslanganligi kabilarni aniqlash lozim bo'ladi.

Barqaror birikmalar. «Ikki va undan ortiq so'zlarning o'zaro barqaror munosabatidan tashkil topgan, nutq jarayoniga tayyor holda olib kiriluvchi, til egalari xotirasida imkoniyat sifatida mavjud bo'lgan til birliklari barqaror birikmalar deyiladi». Iboralar, maqol-matallar va hikmatli so'zlar barqaror birikmalar hisoblanadi.

Iboralar. Voqelikni obrazli tasvirlashda, uni kitobxon ko'zi o'ngida aniq va to'la gavdalantirishda frazeologik iboralarning o'rni, ahamiyati beqiyosdir. Iboralar hayotdagi voqea-hodisalarni kuzatish, jamiyatdagi maqbul va nomaqbul harakat-holatlarni baholash, turmush tajribalarini umumlashtirish asosida xalq chiqargan xulosalarning o'ziga xos obrazli ifodalaridir.

Yozuvchilar odatda tasvir maqsadiga muvofiq iboralarni tanlab qo'llash bilangina kifoyalanib qolmaydilar. Balki, qahramonlar tabiati, ruhiy holati, hayot tarziga moslab o'zgartiradi va qayta ishlaydi. Shu tarzda xalq iboralari sayqallanib, yangi ma'no nozikliklari bilan to'yinib boradi. Xalq iboralarni qayta ishlashning usullari, ularga yangicha rang va tus, yangicha ma'no talqini berishning yo'llari juda xilma-xildir.

Badiiy matnda eng ko'p uchraydiganlari quyidagilardan iborat:

1. **Ibora tarkibidagi ayrim so'zlarni almashtirish:** Yana uch kun jim turib bersangiz, mulla mingan **velosipeddek** yuvosh bo'lib qolasiz. (S.Ahmad) Mingboshining falon – falonlari bizni **ko'ziga** iladimi?,-deb xabar ham qilmabmiz. Nega indamaysanlar? Og'zingga **paxta tiqdingmi** hammang? Dunyoda o'z oyog'iga o'zi bolta **chopadigan** ahmoq ham bo'ladimi? (Cho'lpon)

2. **Ibora tarkibini kengaytirish.** Bunda ibora tarkibiga yangi so'z kiritiladi. Tilimizda jar solmoq iborasi mavjud. Cho'lpon uni qo'shkarnayi bilan jar solmoq tarzida kengaytiradi: Mingboshilikni tortib olib, el ko'zida tamom sharmanda qiladiganday! Abdisamat bilan Yodgor echki, Umarali puchuqlar yana **qo'shkarnayi bilan jar soladiganday!**

3. **Ibora tarkibini qisqartirish.** Ibora tarkibidagi ayrim so'zlarni tushirib qo'llash tildagi tejamkorlik talabi bilan amalga oshiriladi.

Ammo yozuvchilar bundan o'z badiiy-lisoniy maqsadiga ko'ra foydalanadilar. Tilimizda qo'lini yuvib qo'ltig'iga urmoq iborasi mavjud bo'lib, uning ma'nosi «ixlosi qaytib, ishonmay qo'yib, diqqat-e'tibordan soqit qilmoq» tarzida izohlanadi. Cho'lpon «Kecha va kunduz» romanida uni mana bunday qisqartirilgan holda qo'llaydi: Undan keyin, qishloq odamlarining shunaqa o'zboshimcha harakatlariga yo'l qo'yib bersak, oz vaqt ichida qishloqdan **qo'l yuvishimiz** kerak bo'ladi. Bu iboraning noyib to'ra nutqida qo'l yuvmoq tarzida qisqarishi nafaqat shakl ixchamligi uchun, balki ma'no siljishi uchun ham xizmat qilgan. Noyib to'raning «voqealar shu taxlit davom etsa, oz vaqt ichida biz qishloqni tashlab chiqishimizga to'g'ri keladi» demoqchi ekanligi mazkur ibora orqali ta'kidlangan. Bundan ko'rish mumkinki, ayni iboraning qisqargan varianti «tashlab chiqmoq», «ajralmoq», «qochib qolmoq» kabi yangi ma'no qirralari bilan matn badiiyatini boyitgan.

Badiiy asarda qo'llanilgan iboralarni o'rganishda bir asar doirasidagi frazemalar miqdorini (fondini) aniqlash va xarakterli xususiyatlariga qarab tasniflash, ularni struktural-semantik jihatdan tavsiflash hamda matndagi vazifasini tekshirish lingvopoetik tahlil talablaridan hisoblanadi. Ana shunday tahlilda yozuvchining imkoniyat sifatida mavjud bo'lgan til birliklaridan foydalanish mahorati ham namoyon bo'ladi.

Maqollar – grammatik jihatdan tugallangan fikrni bildiruvchi, kichik, ixcham, o'tkir mazmunli, ko'chma ma'noda yoki ham ko'chma ma'noda, ham o'z ma'nosida qo'llanadigan hikmatli xalq iboralaridir. Maqollarda fikrni lo'nda va tiniq ifodalash imkoniyatining mavjudligi nutqning ta'sirchanligini ta'minlashda juda qo'l keladi. Badiiy asarning xalqchilligini, haqqoniyligini ta'minlashda ham maqollarga murojaat qilinadi. Qahramonlar nutqini boyitish, emotsional-ekspressivlikka erishish maqsadida ham maqollardan keng foydalaniladi. Yaxshining so'zi – qaymoq, Yomonning so'zi – to'qmoq. Eshikli bo'lding – beshikli bo'lding. Chumchuq so'ysa ham qassob so'ysin. Sulaymon o'ldi devlar qutildi. Hamal keldi – amal keldi kabi obrazli va yaxlit barqaror birikmalar maqol hisoblanadi.

«**Matallar**–tarbiyaviy, pand-nasihat ma'nolarini ifodalovchi, grammatik jihatdan to'liq gap shaklida bo'lgan, faqat o'z ma'nosida – to'g'ri ma'noda qo'llanadigan, qisqa, ixcham xalq iboralaridir».

Masalan: Go'sht suyaksiz bo'lmas, sholi – kurmaksiz. Gumon iymondan ayirir. Gul tikonsiz bo'lmas kabilar matal hisoblanadi.

Hikmatli so'zlar ma'lum shaxslar tomonidan aytilgan yoki asarlarida ishlatilgan ixcham, ma'nodor, ishlatishga qulay va quyma fikrlardir. Nutqqa tayyor holda olib kirish imkoniyatiga ega bo'lgan bunday so'zlar **aforizmlar** ham deyiladi. Tilshunoslikda maqol-matal va hikmatli so'zlar «**paremalar**» deb ham yuritiladi. Hatto tilshunoslar Hamdam Berdiyev va Razzoq Rasulovlar tomonidan maxsus lug'at – «O'zbek tilining paremiologik lug'ati» ham tuzilgan. Bundan tashqari maqollar hamda aforizmlarga bag'ishlangan ko'plab lug'atlar mavjud. Badiiy asarni lisoniy jihatdan tahlil qilishda bunday lug'atlardan unumli foydalanish zarur.

4.5. Badiiy matnning morfologik xususiyatlari

Badiiy matnning lisoniy xususiyatlari tahlil qilinganda morfologik birliklarning ishlatilishi bilan bog'liq holatlar haqida fikr yuritish talab qilinadi. Morfologik birliklarning estetik vazifasi deganda – «maxsus so'z formalari vositasida, shuningdek ma'lum bir grammatik ma'no va funksiyaga ega bo'lgan so'z formasini maxsus qo'llash orqali ekspressivlik – emotsionallik ifodalanishi tushuniladi». Ekspressivlik ijobiy va salbiy ma'no qirrasiga ega bo'lgan so'zlarda aniq ko'rinib turadi. Badiiy matn lisoniy jihatdan tekshirilganda dastavval ana shunday ma'no qirralariga ega bo'lgan birliklarni ajratish va qaysi turkumga xosligi, kimning nutqida, nima maqsad bilan qo'llanilganligi, kimga nisbatan, qanday vaziyatda ishlatilganligiga e'tiborni qaratish lozim bo'ladi. Odatda erkalash – suyish, hurmat – e'zozlash, ko'tarinkilik, ulug'vorlik, tantanavorlik kabi ma'nolarni bildiruvchi so'zlar ijobiy ma'no qirrasiga ega bo'lgan so'zlar hisoblanadi. Masalan: *qizaloq, toychoq, o'rgilay, girgitton bo'lay, bolaginam, oppog'im, do'mbog'im, arslonim, pahlavonim, shakarim, shirinim* kabi. Salbiy ma'no qirrasiga ega bo'lgan so'zlar sirasiga jirkanish, manmanlik, mensimaslik, kibrilik, masxara, nafrat, g'azab, kinoya, kesatiq kabi sub'ektiv munosabatni ifodalovchi so'zlar kiradi. Bunday ma'nolarni yuzaga keltiruvchi omillarni aniqlash va baholash lisoniy tahlilning asosini tashkil qiladi. O'zbek tilida kichraytirish shakli –cha, –choq, –chak qo'shimchalari bilan; erkalash

shakli –jon, –xon, –oy, – (a)loq affikslari yordamida hosil qilinadi. Hurmat, mensimaslik, istehzo, umumlashtirish, tur-jinsga ajratish kabi ma'nolar –lar affiksi bilan hosil qilinadi. –gina qo'shimchasi chegara, erkalash, yaqinlik ma'nolarini yuzaga chiqaradi.

Tahlil jarayonida matnda qo'llanilgan barcha morfologik birliklar emas, estetik maqsad aniq ko'rinib turadigan, yozuvchining badiiy niyati ifodalangan morfologik o'zgachaliklar haqida so'z yuritiladi.

Masalan, eng ko'p ishlatiladigan badiiy tasvir vositalaridan biri takroridir. Morfologik birliklarning takrorlanishidan yuzaga keladigan uslubiy vosita – **morfologik parallelizmning** qo'llanilish maqsadi lisoniy jihatdan tadqiq etilishi mumkin. Yoki, **affiksali sinonimiya**, **affiksali omonimiya** va **affiksali antonimiya** hodisasidan ekspressiv maqsadlarda foydalanilgan holatlarni aniqlash mumkin. Shuningdek, atoqli otlar sirasiga kiruvchi – **antroponimlarning** muayyan maqsad bilan qo'llanishiga aloqador kuzatishlar olib borish mumkin. Chunki badiiy asarda qo'llanilgan ismlar ichida alohida uslubiy maqsad yuklanganlari ham bo'ladiki, ular yozuvchining g'oyaviy-badiiy niyatini aniqlashga yordam beradi. O'zbek adabiyotida personaj xarakter – xususiyatini ochib beruvchi kinoyaviy tagma'noli kulgi yaratuvchi ismlar Said Ahmad va boshqa yozuvchilarning hajviy asarlarida juda ko'p uchraydi. G'oyibnazar Pinhonov, Oldi Sottiyev, Tijoratxon kabi kishi nomlarida yozuvchining kinoyasi aniq sezilib turadi.

4.6. Badiiy matnning sintaktik xususiyatlari

Badiiy nutqning ta'sirchanligini ta'minlashda sintaktik usuldan keng foydalaniladi. Ekspressivlikning namoyon bo'lish shakllarini teran tadqiq qilgan tilshunos Adham Abdullayev «sintaktik gradatsiya, sintaktik sinonimiya, bog'lovchilarning maxsus qo'llanishi, antiteza, monolog, sukut, inversiya, takroriy gaplar, ritorik so'roq» kabi uslubiy figuralar «fikrning o'ta ta'sirchan ifodalanishi»ga xizmat qilishini ta'kidlaydi. «Badiiy tekstning lingvistik tahlili» kitobi mualliflari sintaktik figuralarning quyidagi asosiy ko'rinishlari mavjudligini bayon qilishadi: «anafora, epifora, takror, antiteza, gradatsiya, ellipsis, alliteratsiya, ritorik so'roq kabilar». Bu uslubiy vositalar mavzuga

aloqador bo'lgan deyarli barcha adabiyotlarda uchraydi. Umumlashtiradigan bo'lsak quyidagi holat yuzaga chiqadi:

1. Sintaktik parallelizm.
2. Emotsional gap.
3. Ritorik so'roq gap.
4. Inversiya.
5. Ellipsis.
6. Gradatsiya.
7. Antiteza.
8. Farqlash.
9. O'xshatish.

Sintaktik parallelizm. Badiiy matnda sintaktik jihatdan bir xil shakllangan gaplar ko'p qo'llaniladi. Tilshunoslikda bunday qurilmalar parallelizm atamasi ostida o'rganiladi. Parallelizm (yunoncha, parallelon-yonma-yon boruvchi) yonma-yon gaplar, sintagmalarning bir xil sintaktik qurilishga ega bo'lishi.

Emotsional gaplar. So'zlovchining o'ta xursandlik yoki o'ta xafalik holatlarini yoki qahramonning his-hayajonini, voqea-hodisaga emotsional munosabatini ifodalovchi gaplar emotsional gaplar hisoblanadi.

Ritorik so'roq gaplar ham badiiy matnning emotsional-ekspressivligini ta'minlovchi uslubiy vositalaridan hisoblanadi. Tasdiq va inkor mazmuniga ega bo'lgan, tinglovchidan javob talab qilmaydigan gaplar ritorik so'roq gap deyiladi. Ko'pincha ritorik so'roq gaplar tarkibida *nahotki*, *axir* kabi ta'kidni kuchaytiruvchi so'zlar keladi. Ular nutqqa ko'tariki ruh bag'ishlaydi va tasdiqning kuchli emotsiya bilan ta'kidlanishi uchun xizmat qiladi.

Inversiya deb gap bo'laklarining o'rin almashinishi, yoki gap bo'laklari joylashish tartibining ma'lum bir maqsad bilan o'zgarishi hodisasiga aytiladi. Inversiya og'zaki nutqqa xos xususiyat. Badiiy matnda qahramonlar nutqini jonli nutqqa yaqinlashtirishda, ularning tilini individuallashtirishda mazkur usuldan foydalaniladi.

Ellipsis (yun. elleipsis – tushish, tushirilish) deb nutqiy aloqa jarayonida gap bo'laklarining muayyan maqsad bilan tushirilishi hodisasiga aytiladi. Bunday tushirilish tildagi lingvistik iqtisod – lisoniy tejamkorlik tamoyili asosida amalga oshiriladi.

Ellipsisni maqollarda juda ko'p uchratamiz. So'zlarning tushirilishi natijasida maqol tabiatiga xos ixchamlik va ifodalilik

yuzaga keladi: *Ayrliganni ayiq er, bo'linganni bo'ri er. Yaxshi bilan yursang, etarsan murodga. Yomon bilan yursang qolarsan uyatga. Yaxshi xunuk libos bilan ham yaxshi. Ahmoq og'asini tanimas, To'qmoq tog'asini tanimas.*

Gradatsiya (lot. gradatio – zinapoya, bosqichma bosqich kuchaytirish) Nutq parchalaridan biri ikkinchisining ma'nosini kuchaytirib borishdan iborat uslubiy jarayon. Badiiy adabiyotda holatlarni, tuyg'u va kechinmalarni qiyoslashda, his-hayajonlar junbushini to'liq ifodalashda gradatsiya usulidan foydalaniladi. Adabiyotlarda gradatsiya xususiyatlariga ko'ra turlicha tasnif qilinadi: mohiyatiga ko'ra: **ko'tariluvchi gradatsiya** (klimaks) va **pasayuvchi gradatsiya** (antiklimaks); ifoda usuliga ko'ra: **mantiqiy, emotsional va miqdoriy gradatsiya**; ifoda materialiga ko'ra: **leksik gradatsiya** va **sintaktik gradatsiya**.

Antiteza (antithesis – qarama-qarshi qo'yish, zidlash) deb mantiqiy jihatdan qiyoslanuvchi fikr, tushuncha, sezgi va timsollarni qarama-qarshi qo'yish, zidlash hodisasiga aytiladi. Voqea-hodisalar mohiyatidagi ziddiyatni ochish uchun asosan, badiiy nutqda zid ma'noli qo'shimchalar, zidlovchi bog'lovchilar, so'z va iboralardan foydalaniladi. «Zidlashda voqea, hodisa, belgilarni o'zaro zid qo'yib shulardan birining belgisi alohida ta'kidlanadi. Zidlash hodisasi ham ikki komponentdan iborat bo'ladi va keyingi komponentdan anglashilgan mazmun ta'kidlanadi. Demak, zidlashda ikki qism mavjud: zidlovchi qism va zidlash asosida ta'kidlanuvchi qism». Zidlash asosan bog'langan va bog'lovchisiz qo'shma gap shakllarida kuzatiladi. Badiiy matnni lisoniy jihatdan tahlil qilishda zidlantirishdan yozuvchining ko'zda tutgan maqsadi nima ekanligini aniqlash talab qilinadi. Yozuvchining mahorati zidlantirilayotgan voqeliklar uchun tanlangan ifoda materialida yanada aniq ko'rinadi. Adabiyot ilmidan **oksyumoron** deb ataluvchi hodisada ham mantiqan biri ikkinchisini inkor etadigan, bir-biriga mazmunan zid bo'lgan ikki tushunchani ifodalovchi so'zlar o'zaro qo'shib qo'llaniladi.

Oksyumoron grekcha so'z bo'lib, «o'tkir lekin bema'ni» degan ma'noni bildiradi. Ular ayrim adabiyotlarda «okkozional birikmalar», «noodatiy birikmalar» yoki «g'ayriodatiy birikmalar» deb ham yuritiladi. Bunday birikmalar individualligi, yangiligi, ko'nikilmaganligi va ohorliligi bilan tasvir ifodaliligini ta'minlaydi.

Farqlash deb ikki narsa – buyum, voqea – hodisa yoki holatlardagi differensial belgini aniqlashga aytiladi. Farqlash ham qiyos va chog'ishtirishga asoslanadi. Ifoda usuliga ko'ra antitezaga yaqin, lekin «antitezada mantiqiy jihatdan qarama-qarshi bo'lgan ikki qutb qiyoslanadi. Bunda biri ikkinchisini rad etadi yoki inkor qiladi». Tasviriy vosita sifatidagi farqlashda belgilar qaysi xususiyatiga ko'ra farq qilayotganligi aniqlanadi. O'xshatish ham qiyosga asoslanadi, biroq o'xshatishda integral belgilar idrok qilinadi. Farqlashda qiyos asnosida o'rta chiqadigan fundamental tafovut nazarda tutiladi. O'xshatishda bo'lgani kabi farqlashning ham ifoda unsurlarini quyidagicha tartiblash mumkin:

1. Farqlash sub'ekti.
2. Farqlash nisbati.
3. Farqlash asosi.
4. Farqlashni yuzaga keltiruvchi shakliy belgilar.
5. Farqlash natijasi.

O'xshatish deb «ikki narsa yoki voqea-hodisa o'rtasidagi o'xshashlikka asoslanib, ularning biri orqali ikkinchisining belgisini, mohiyatini to'laroq, konkretroq, bo'rttiribroq ifodalash»ga aytiladi. O'xshatishlar eng qadimiy tasviriy vositalardan biri sifatida nutqimizni, ayniqsa, badiiy adabiyot tilini bezashda, tasvirning aniqligi va obrazlilikini ta'minlashda foydalanib kelinadi. Adabiyotlarda har qanday o'xshatish munosabati tilda ifodalanar ekan, albatta, to'rt unsur nazarda tutiladi, ya'ni:

- 1) o'xshatish sub'ekti;
- 2) o'xshatish etaloni;
- 3) o'xshatish asosi;
- 4) o'xshatishning shakliy ko'rsatkichlari.

4.7. Badiiy matn va uni shakllantiruvchi vositalar

Badiiy matn badiiy asar mazmunini ifodalagan, funksional jihatdan tugallangan, tilning tasvir imkoniyatlari asosida shakllangan, o'zida turli uslub ko'rinishlarini muallif ixtiyoriga ko'ra erkin jamlay oladigan, kishilarga estetik zavq berish xususiyatiga ega bo'lgan g'oyat murakkab butunlik hisoblanadi. Badiiy matnda boshqa uslub matnlarida bo'lganidek qat'iy mantiq, soddalik, tushunarlilik, normativlik kabi qonuniyatlarga to'la-to'kis amal qilinavermaydi. Unda badiiy tasvir vositalaridan unumli foydalaniladi. Ta'sirchanlik birinchi planga ko'tariladi. Ohangdor, jozibador so'zlar ko'p qo'llaniladi. Tasvirlanayotgan voqelikda uyg'un bir musiqa, ichki bir garmoniya sezilib turadi. Insonni ruhan to'lqinlantirish, yig'latish, kuldirish, xayolot olamiga etaklash, o'yg'a cho'mdirish, estetik tafakkurini shakllantirish, voqea-hodisalarga teran, boshqacha nazar bilan boqishga o'rgatish kabi ko'plab imkoniyatlarni o'zida mujassam qilgan. Badiiy matn, ma'lumki, badiiy uslub talablari, qoliplari asosida shakllantiriladi, shuning uchun unda poetik, romantik, tantanavor ifoda shakllaridan keng foydalaniladi. So'zlarning tanlanishi, gap tuzilishi, leksik – semantik, ritmik – intonatsion birliklarning qo'llanishi ham mazkur uslub talablaridan kelib chiqadi. Badiiy matnning lisoniy xususiyatlaridan eng muhimi ham shundaki, unda emotsional bo'yoqdor so'zlarga, sheva so'zlariga, tarixiy va arxaiik so'zlarga, jargon va argolarga, ko'chma ma'noli so'zlarga, ma'nodosh, shakldosh, o'xshash talaffuzli va zid ma'noli so'zlarga, shuningdek ibora, maqol-matal va aforizm kabi birliklarga keng o'rin beriladi.

Shuni alohida ta'kidlash kerakki, har qanday matn o'ziga xos sistemadir. Buni o'zaro bir-birini taqozo qiladigan halqalar majmuiga o'xshatish mumkin: **tovush(harf)lar → so'zlar → iboralar → gaplar → abzats → bo'lim, qism, boblar.**

Matn tarkibidagi bu uzvlarning o'zaro munosabati gapdagi so'zlarning bir-biri bilan bo'lgan munosabatiga o'xshaydi. Lekin matnning tarkiblanishi gapdagi tarkiblanishdan tubdan farq qiladi. Gapning sintaktik qolipi turg'unlashgan, asrlar davomida shakllangan, hamma uchun qulay foydalaniladigan va deyarli o'zgarmas bo'ladi. So'zlovchi yoki muallif o'z niyatiga ko'ra mazkur qoliplardan

ixtiyoriy ravishda foydalanaveradi. Matndagi holat bundan boshqacharoq. Matnda so'zlar orasidagi munosabatdan ko'ra gaplar o'rtasidagi aloqadorlik muhim hisoblanadi. Agar gaplararo ham mazmunan ham, shaklan aloqadorlik mavjud bo'lmasa, matn butunligi haqida ham gapirish mumkin emas. Badiiy matndagi kompozitsion butunlik tushunchasi makon va zamon muvofiqligi, ifoda va qolip uyg'unligi, hamda motivatsion yaxlitlik tushunchalari bilan uzviy bog'liq. Badiiy matnni lisoniy tahlil qilish jarayonida bunday bog'liqliklarga alohida e'tibor qaratish lozim.

Voqelikni badiiy idrok etish va uni ifodalashning asosiy vositasi badiiy uslub hisoblanadi. Badiiy uslub insonning fe'l-atvorini, uning ichki dunyosini, ruhiy holatlarini, tabiatdagi turli voqea – hodisalarni tugal, butun murakkabligi bilan ifodalash imkoniyatini o'zida mujassam qilganligi bilan ham diqqatga sazovordir. Badiiy nutq uslubining eng xarakterli xususiyati tasviriylik va emotsionallik hisoblanadi. Agar ilmiy uslub umumlashgan tushunchalarni qat'iy qolipga solingan, maxsus terminlar va formulalar bilan anglatlsa, badiiy uslub o'z zahirasidagi so'zlar yordamida inson qalbi va tabiatining eng nozik nuqtalarigacha tasvirlash imkoniyatiga ega. Badiiy uslubda muallif asarning estetik ta'sirini kuchaytirish maqsadida tilning tasviriy vositalaridan unumli va ijodiy foydalanadi, shuningdek, o'zi ham yangi so'z va ifoda shakllarini yaratadi. Shuning uchun ham bu uslubda yozuvchilar mavjud so'zlarni ishlatish bilangina chegaralanib qolishmaydi. Mahoratli yozuvchilar uchun mavjud tildagi so'z zahirasi har doim cheklangan imkoniyat hisoblanadi. O'zlari yangidan-yangi individual so'z va iboralar ijod qilish payida bo'lishadi. Badiiy nutqda til betakror qiyofa, fe'l-atvor, voqelikka mos manzara yaratishga, yuksak obrazlilikni namoyon qilishga xizmat qiladi. Boshqa uslub materiallari badiiy nutqda muallif maqsadiga binoan erkin holda ishlatilishi mumkin. Bu uslubda har bir yozuvchi voqelikni badiiy idrok etish ko'lami, ijodiy salohiyati, ifoda mahorati, matnni kompozitsion shakllantirish tarziga qarab bir-biridan farqlanadi. Shunga ko'ra, badiiy nutq uslubi boshqalariga qaraganda keng imkoniyatlarga ega, o'ta qamrovdor va tasviriy ifoda vositalariga boy nutq ko'rinishi hisoblanadi. Badiiy matn badiiy nutq uslubida yaratiladi.

«Badiiy nutq asar ichida muallif tomonidan qay tarzda hikoyalanihiga qarab yozuvchining fikrlash doirasi, yozish uslubi,

sahnalashtiruvchi rejissyorga yoki aktyorlarga «yordam» ma'nosida kiritilgan bo'ladi. Remarkada yozuvchining qahramonlar qiyofasi, hatti-harakati, yoshi, voqea joyi hamda, nutq jarayoni haqidagi izohlar beriladi. Asosan dramatik asarlar tiliga xos:

O'z-o'zini tekshirish uchun savollar

Matn hosil qiluvchi mantiqiy-semantik aloqalarni tushuntiring.

Matn yasovchi grammatik birikmalar nimani anglatadi?

Matn hosil qiluvchi pragmatik bog'lanishlarni ayting.

Matnli dominant tushunchasi nima?

Matn mazmunini yangilashning til vositalarini tushuntiring.

Mavzu bo'yicha tekshirish testlari:

Paremlar tarkibi to'g'ri ko'rsatilgan qatorni toping.

- A. Frazemalar, maqollar, matallar, aforizmlar.
- B. Omonimlar, sinonimlar, aforizmlar, antonimlar.
- D. Paronimlar, dialektizmlar, aforizmlar, vulgarizmlar.
- E. Aforizmlar, istorizmlar, arxaizmlar, frazemalar.

Nazmiy asarning boshida bir xil jaranglagan tovush, ohangdosh so'z va iboralarning takrorlanib kelishiga nima deyiladi?

- A. Anafora deb ataladi.
- B. Antiteza deb ataladi.
- D. Varvarizm deb ataladi.
- E. Parafraza deb ataladi.

Bir-biriga zid ma'noli so'zlarni yonma-yon qo'llash, qarshilantirish san'atiga nima deyiladi?

- A. Antiteza deb ataladi.
- B. Anafora deb ataladi.
- D. Varvarizm deb ataladi.
- E. Parafraza deb ataladi.

Bir xil undosh tovushlarning takror qo'llanishiga nima deyiladi?

- A. Alliteratsiya deb ataladi.
- B. Assonans deb ataladi.
- D. Gradatsiya deb ataladi.

E. Giperbola deb ataladi.

Aynan yoki yaqin unlilarning takror qo'llanishi nima deb ataladi?

- A. Assonans deb ataladi.
- B. Alliteratsiya deb ataladi.
- D. Gradatsiya deb ataladi.
- E. Giperbola deb ataladi.

Matn mazmuni deganda nima tushuniladi?

- A. Matn asosida yotgan axborot.
- B. Matn tarkibidagi butunliklar.
- D. Matn birliklari.
- E. Javoblar noto'g'ri.

Matnning ifoda qobig'i deganda nima tushuniladi?

- A. Matnlarning tovushlardan tashkil topishi.
- B. Matn asosida yotgan axborot.
- D. Matnni tashkil etuvchi birliklar.
- E. Matn asosida yotgan asosiy g'oya.

Olimlarning fikricha, matnni tashkil etuvchi birliklar orasidagi bog'lanish qanday munosabatlar orqali amalga oshadi?

- A. Presuppozitsiya va implikatsiya orqali.
- B. Pauza orqali.
- D. Tema va rema orqali.
- E. Ohang orqali.

Kommunikativ tilshunoslikda matn qanday turlarga ajratiladi?

- A. Mikromatn, makromatn va gipermatnga.
- B. Mikromatnga va gapga.
- D. Makromatnga, jumla va minimal matnga.
- E. Gap va frazaga.

Mikromatn va makromatn qanday shaklda namoyon bo'ladi? To'g'ri va to'liq javobni belgilang.

- A. Abzats, sintaktik butunlik va period shaklida.
- B. Tovush, so'z va gap shaklida.

D. Abzats va sintaktik butunlik shaklida.

E. Sintaktik butunlik va period shaklida.

Matn turlari to'liq va to'g'ri ko'rsatilgan qatorni aniqlang

A. Og'zaki, yozma (qo'lyozma, bosma va ommaviy kommunikatsiya).

B. Og'zaki, ilmiy, rasmiy.

D. Publitsistik va adabiy.

E. Rasmiy va so'zlashuv.

Yozma matn turlari qaysilar?

A. Epigrafik, nuizmatik, sfragistik va poleografik.

B. Ilmiy, rasmiy, og'zaki.

D. Og'zaki, so'zlashuv, badiiy.

E. Barcha javoblar to'g'ri.

Qaysi matn tipida "tinglovchiga noma'lum bo'lgan biror kishi, joy, hayvonot va nabotot olamiga mansub mavjudot yoki qandaydir narsa-buyum hamda voqea-hodisa batafsil tasvirlanadi?"

A. Tasviriyl matnda.

B. Hikoya mazmunli matnda.

D. Buyruq mazmunli matnda.

E. To'g'ri javob berilmagan.

Qaysi matn tipida "asoslash, isbotlash, o'zini oqlashga urinish yoki himoya maqsadida har xil sabablar" keltirilgan?

A. Izoh mazmunli matnda.

B. Xabar mazmunli matnda.

D. Nasihat mazmunli matnda.

E. Hissiy ifoda mazmunli matnda.

Biror voqea-hodisa haqida xabar berish qaysi matn tipiga xos?

A. Informativ matnlarga.

B. Didaktik matnlarga.

D. Nasihat mazmunli matnlarga.

E. Barcha javoblar to'g'ri.

Nutqni ta'sirchan bayon qilishda va uslubning rangdor bo'lishini

ta'minlashda qaysi leksik vositadan foydalaniladi?

A. Sinonim.

B. Omonim.

D. Antonim.

E. Metafora.

Qaysi tamoyilda matndagi tashqi va ichki muvofiqlik, aloqadorlik va bog'lanishni tekshirish talab qilinadi?

A. Shaki va mazmun birligi tamoyilida.

B. Makon va zamon birligi tamoyilida.

D. Xususiylikdan umumiylikka o'tish tamoyilida.

E. Javob berilmagan.

Til sathlaridan biri bo'yicha amalga oshiriladigan tahlilga nima deyiladi?

A. Tematik tahlil deyiladi.

B. Kompleks tahlil deyiladi.

D. Lisoniy tahlili deyiladi.

E. To'g'ri javob yo'q.

Tilning barcha sathlari bo'yicha amalga oshiriladigan tahlilga nima deyiladi?

A. Kompleks tahlil deyiladi.

B. Tematik tahlil deyiladi.

D. Lisoniy tahlili deyiladi.

E. To'g'ri javob yo'q.

5-MAVZU. MATNNI MA'NOVIY QISMLARGA BO'LISH PRINSIPLARI

- 5.1. Shakl va mazmun birligi tamoyili
- 5.2. Makon va zamon birligi tamoyili
- 5.3. Xususiylkdan umumiylikka o'tish tamoyili.

5.1. Shakl va mazmun birligi tamoyili

Badiiy matnning lisoniy tahlili qilish metodologiyasi dialektik tafakkur qonuniyatlariga asoslanadi.

Metodologiya so'zi yunon tilidan olingan bo'lib, *metodos* - yo'l, usul va *logos* - ta'limot demakdir. Boshqacha qilib aytganda, insonning nazariy va amaliy faoliyatini to'g'ri uyushtirish, tashkil etish haqidagi ta'limotdir. Dialektik tafakkur narsa va hodisalarning mohiyati ularning bir-biri bilan aloqadorligi va rivojlanishi falsafiy qonunlar, tushunchalar (kategoriyalar) tizimi yordamida ochib beradi.

Dialektikaning qonun va tushunchalari voqelikdagi narsa va hodisalarning eng umumiy aloqasini aks ettirib, insonda narsalarning mohiyatiga chuqur kirib borish va ongli tahlil qilish imkoniyatini yaratadi. Lekin mazkur qonuniyatlar muayyan badiiy asarga tatbiq qilinganida uning xususiy tomonlarini hisobga olish zarur. Shundan kelib chiqib, badiiy matnni lisoniy tahlil qilish jarayonida quyidagi tamoyillarga tayanib ish ko'rilsa maqsadga muvofiq bo'ladi:

1. Shakl va mazmun birligi tamoyili.
2. Makon va zamon birligi tamoyili.
3. Xususiylkdan umumiylikka o'tish tamoyili.

Tahlil usullari sifatida esa, quyidagilar e'tirof etiladi:

1. Lisoniy tabdil usuli.
2. Matn variantlarini qiyoslash usuli.

3. Lug'atlarga asoslanish usuli.

4. Lisoniy birliklar indeksini tuzish usuli.

Borliqdagi narsa va hodisalar o'rtasidagi aloqadorlik, bog'lanish turlaridan biri shakl va mazmunning dialektikasidir. Shakl va mazmunning dialektik birligi tushunchasi har qanday matn uchun zaruriy xususiyat hisoblanadi. Faylasuflar mazmunga «muayyan narsa va hodisalarni tavsiflovchi ichki elementlar va o'zgarishlarning majmui» deb baho beradilar. Shaklni esa, «mazmunni ifodalash usuli, tashkil etuvchisi» sifatida talqin qiladilar. Shakl va mazmun bir-biri bilan shunday bog'lanib ketganki, birida sezilgan nuqson ikkinchisidagi butunlikka putur yetkazishi mumkin. Shakl va mazmun muvofiqligi buzilsa, muallifning niyati to'la namoyon bo'lmay qolishi turgan gap.

Bunda asosiy e'tiborni matn va uning janr xususiyati o'rtasidagi muvozanatga qaratgan holda, matndagi lisoniy birliklarning matn tabiatiga mosligi masalasini ham diqqat markazidan qochirmaslik kerak. Masalan, qahramon ruhiyatidagi g'azablanish holatini ifodalashda siqiy jumalarning ishlatilishi, dag'al va chet so'zlarning qo'llanishi kabilar ham mazkur tamoyil asosida tekshirilishi mumkin. Yoki muallif nutqini ko'zdan kechiradigan bo'lsak ijobiy qahramon tasvirida ko'tarinki bir ruh, yorqin ranglar va yoqimli ifoda tarzini sezamiz.

So'zlar ham shunga mos tanlanadi. Salbiy qahramon tasvirida esa, buning teskarisini kuzatamiz. Yuz-ifoda yoki fe'l-atvor tasvirida tund ranglar, bezgin ruh va yoqimsiz ifoda tarzi sezilib turadi. Insonning fe'l-atvori va qiyofasida ham ma'lum ma'noda muvofiqlikning bo'lishi tabiiy hol. Yozuvchilar badiiy asar yaratishda bu muvofiqlikni yanada bo'rttirib, yanada ta'kidlab ifodalashga harakat qiladilar. Shu orqali asarning ishonarliligini ta'minlaydi hamda kitobxon munosabatini shakllantirib boradi.

Mavzu bilan tanlangan janr o'rtasidagi moslik shakl va mazmun birligi tamoyilining asosiy tekshirish ob'ektlaridan hisoblanadi.

5.2. Makon va zamon birligi tamoyili

Badiiy matnning til xususiyatlari tekshirilayotganida undagi har bir hodisaga makon va zamon birligi tushunchasini hisobga olib yondashish kerak. Har qanday asar davr va makon bilan bog'liq holda yuzaga keladi.

Tarixiy mavzudagi asar tilida muayyan zamon ruhini tashuvchi voqealarning qaysi makonda, qanday muhitda yuz berayotganini oydinlashtiruvchi leksik-grammatik birliklar ishtirok etadi.

emas. U har qanday matn ko'rinishiga taalluqlidir. Ushbu tamoyil asosida tahlil olib borilayotganda matn yozilgan davr, matnda ko'tarilgan mavzu va matn birliklarining tabiatiga qarab diaxron va sinxron aspektlardan biri tanlanishi kerak.

5.3. Xususiylikdan umumiylikka o'tish tamoyili.

Har bir til hodisasi muayyan matnda alohida – alohida olib o'rganiladi, izohlanadi va shu asosda umumlashtiriladi. Badiiy asarda tilga olingan detallar asarning umumiy ruhiga yoki davr ruhiga qay darajada mos kelishi aniqlanadi. Qahramon dunyoqarashi uning nutqida qay darajada aks etgan? Asar ishtirokchilarining dialoglari monologlari badiiylik talablariga javob beradimi? Umuman asardagi xususiy holatlar asarning butuniga aloqadormi, yo'qmi kabi holatlar aniqlanadi. «Mavzu, janr, uslub va tilga xos umumiy belgilar hamda muallif individualligiga xos xususiy belgilarning matnda namoyon bo'lishini izohlash» ham shu tamoyil talablaridan hisoblanadi. Turli qatlamga xos so'zlarning badiiy matnda qo'llanishi bilan bog'liq tekshirishlar yoki qahramonlarning o'zlari mansub bo'lgan toifa tilidan qay darajada iste'foda qilishini o'rganish kabilarda xususiylikdan umumiylikka o'tish qonuniyati hisobga olinadi.

1. Lisoniy tabdil usuli. Tabdil – «almashtirish, o'zgartirish, o'rin almashtirish» degan ma'noni bildiradi. Asar tilining badiiyligi, ishonarliligi, yozuvchining mualliflik mahoratini aniqlashda ushbu tahlil usuli natijalaridan foydalaniladi. Asarda qo'llanilgan so'z yoki iboralarni, jumalarni qayta tuzib ko'rish, o'xshashi bilan almashtirib ko'rish va shu asosda baho berish nazarda tutiladi.

2. Matn variantlarini qiyoslash usuli. Bu usul orqali ma'lum asar matni boshqa variantlari bilan qiyoslanadi va lisoniy farqlarning mohiyati adib nuqtai nazari, badiiy-estetik niyati hamda asar g'oyasiga bog'lab yoritiladi. Yozuvchining badiiy asar tili ustida ishlashini o'rganishda, yozuvchi tuzatishlarni ayni bir mazmunni ifodalashga qaratilgan turli vositalarni aniqlashda va umuman yozuvchining tildan foydalanishdagi mahoratini belgilashda bu usul yaxshi samara beradi.

3. Lug'atlarga asoslanish usuli. Asar tili, ayniqsa tarixiy mavzudagi asar yoki tarjima asarlarining til xususiyatlari tekshirilayotgan paytda tegishli lug'atlarga murojaat qilish lozim bo'ladi.

Lug'at ustida ishlash o'quvchi va talabalarning so'z boyligini, og'zaki va yozma nutqini o'stirishning eng muhim omillaridan biri bo'lib hisoblanadi va shu lug'at yordamida nafaqat so'zlarning tub ma'nosini, balki ko'chma ma'nolari, har bir so'zning qaysi til unsuri ekanligi, etimologiyasi (so'zning kelib chiqish tarixi va tadrijiy rivoji), tarkibi, ba'zan esa grammatik shakli bilan yaqindan tanishiladi.»

4. Lisoniy birliklar indeksini tuzish usuli. Badiiy matnning lingvopoetik tahlili jarayonida asardagi lisoniy birliklarning indeksini tuzib chiqish talab qilinadi. Buning uchun dastlab, asardagi eng ko'p qo'llanilgan, asar badiiyati uchun xarakterli bo'lgan birliklar (masalan, iboralar, sinonimlar, antonimlar yoki epitetli birikmalar, metonimiya, metaforalar bo'lishi mumkin) aniqlanadi. Keyin alifbo tartibida terib chiqiladi. Bu yozuvchining lisoniy mahoratini yoritishda faktik material vazifasini o'taydi.

Tahlil tiplari. Badiiy matnni tahlil qilishning tamoyil va usullari bo'lganidek, o'ziga xos tiplari ham mavjud. Tahlilning maqsadi, yo'nalishi va qamrovini asar hajmi jihatini hisobga olib ikkiga ajratish mumkin: **tematik** va **kompleks** tahlil.

1. Tematik tahlil deganda, biror bir badiiy asarni tilning bir jihati bo'yicha va ma'lum tamoyil, usullar bo'yicha tahlil qilish nazarda tutiladi. Tematik tahlil asosan, til sathlaridan biri bo'yicha amalga oshiriladi. Matn komponentlarini birikish usullari alohida o'rganiladi. Matn tiplari va uning o'ziga xos xususiyatlari haqida fikr yuritiladi.

2. Kompleks tahlil. Tilning barcha sohalariga xos birliklar va ularning muayyan bir asarda qo'llanishini matnning umumiy mazmuni, janri, tarkibiy tuzilishi bilan o'zaro bog'liqlikda olib o'rganish kompleks tahlilning asosini tashkil etadi. Bu xildagi tahlil umumfilologik yo'nalish, mazmun va xarakter kasb etadi. Shuning uchun matnni tahlil qilishdan avval adabiyotshunoslik va tilshunoslik bilan aloqador sohalarining tamal qonuniyatlaridan albatta xabardor bo'lishimiz kerak. Bunday tahlil xususiylikdan umumiylikka o'tish tamoyiliga muvofiq olib boriladi. Kompleks tahlil biror bir ijodkorga bag'ishlangan bo'ladi. Bunday tahlilni bir asarni turli sathlar bo'yicha yoki bir necha asarni bir sath bo'yicha o'tkazish mumkin.

O'z-o'zini tekshirish uchun savollar

Matn uchun qanday reja tuzish kerak?

Matnning kengaytirilgan va siqilgan rejasi nima?

Ilmiy ish matnini qurishning umumiy tamoyillari nimalardan iborat

Mavzu bo'yicha tekshirish testlari:

Qaysi tamoyilda matndagi tashqi va ichki muvofiqlik, aloqadorlik va bog'lanishni tekshirish talab qilinadi?

- A. Shakl va mazmun birligi tamoyilida.
- B. Makon va zamon birligi tamoyilida.
- D. Xususiylikdan umumiylikka o'tish tamoyilida.
- E. Javob berilmagan.

Qaysi tamoyilda matndagi voqealar o'rni va voqealar bo'lib o'tgan davr o'rtasidagi muvofiqlik, aloqadorlik va bog'lanishni tekshirish talab qilinadi?

- A. Makon va zamon birligi tamoyilida.
- B. Shakl va mazmun birligi tamoyilida.
- D. Xususiylikdan umumiylikka o'tish tamoyilida.
- E. Javob berilmagan.

Qaysi tamoyilda matndagi yakka holatlar, qahramonlar o'rtasidagi muvofiqlik, aloqadorlik va bog'lanishni tekshirish talab qilinadi?

- A. Xususiylikdan umumiylikka o'tish tamoyilida.
- B. Shakl va mazmun birligi tamoyilida.
- D. Makon va zamon birligi tamoyilida.
- E. Javob berilmagan.

Logik jihatdan qarama - qarshi bo'lgan ikki fikrni qiyoslash hodisasi nima deyiladi?

- A. Antiteza.
- B. Graditsiya.
- D. Takror.
- E. Anafora.

6-MAVZU. REJA. REJA TURLARI

6.1 Matn rejasini tuzish algoritmi. Reja turlari.

6.1 Matn rejasini tuzish algoritmi. Reja turlari

Maqola yozishni boshlashdan oldin muallif nimani aniq va qanday tartibda tasvirlashini tushunishi kerak. Matn rejasi bunga yordam beradi.

Bunda maqolaning asosiy fikrlari ro'yxat shaklida taqdim etiladi va mantiqiy tuziladi.

Nega sizga matn rejasi kerak?

- Reja muallifning vazifasini yengillashtiradi va matnni yozish jarayonini sezilarli darajada tezlashtiradi, oq varaq qo'rquvini yo'q qiladi.
- Maqolaning bir qismini tugatgandan so'ng, keyin nima haqida gaplashish haqida o'ylashingiz shart emas - shunchaki rejaga qarang va keyingi paragrafni oching.
- Reja sizni chalkashtirib yuborishga, mavzudan chetlashishga yo'l qo'ymaydi, o'quvchiga o'z fikrlarini aniqroq va osonroq shakllantirishga yordam beradi.
- Bundan tashqari, agar siz buyurtma asosida matnlarni yozsangiz, rejani tuzganingizdan so'ng, uni mijoz bilan muvofiqlashtirishingiz mumkin, shunda u sizning vazifangizni to'g'ri tushunganingizga ishonch hosil qiladi.

Rejani yozish xususiyatlari:

Matn rejasini yozishni boshlashdan oldin, mavzu bo'yicha topilgan barcha ma'lumotlarni diqqat bilan o'rganing, so'ngra asosiy g'oyani ajratib oling. Maqola qanday muammoni hal qilishi kerak, o'quvchi qanday savolga javob berishi kerakligi haqida o'ylang. Savolga javobni o'z ichiga olgan va matnning tuzilishini aniqlaydigan ma'lumotlarga e'tibor qaratish kerak.

Matnni yozish uchun to'plangan ma'lumotlar bir necha qismlarga bo'linishi, semantik bloklarga bo'linishi va axborotni qabul qilish qulayligi uchun mantiqiy kategoriyalarni ajratish kerak.

O'zingizni muammoni hal qilish uchun maqolangizga murojaat qilgan o'quvchining o'rniga qo'ying. U uchun qaysi ma'lumotlar eng muhim bo'lishi va qanday maslahatlar foydali bo'lishi mumkinligini o'ylab ko'ring. Endi ularning barchasini nuqtalar ketma-ketligi shaklida tasvirlab bering va sizning rejangiz tayyor bo'ladi, keyin siz materialni yozish va tahrirlashni boshlashingiz mumkin.

Rejani tuzishda matnning xususiyatini hisobga olish kerak. Masalan, yangiliklar va sharhlarni yozayotganda, rejaning birinchi xatboshilarida siz eng muhim, diqqatni tortadigan ma'lumotlarni aks ettirishingiz kerak, maqolaning o'rtasida, boshida va oxirida keltirilgan ma'lumotlarni batafsil ochib berishingiz kerak. tugatish, umumlashtirish yoki qo'shimcha ma'lumotni joylashtiring. Vaqolanki, ilmiy maqolalar yozayotganda muallif, aksincha, birinchi navbatda dalillarni keltirib, nufuzli manbalarga murojaat qiladi va faqat matn oxirida materialning asosiy g'oyasini aytadi.

Matnli rejalar turlari.

Maqola sarlavha, kirish, asosiy qism va xulosadan iborat. Qaysi turdagi rejalar matnning asosiy qismi ma'lumotlarini tuzishga imkon berishini ko'rib chiqamiz.

Nom rejasi.

Nomlash rejasi kichik sarlavhalardan iborat bo'lib, odatda 2 dan 4 gacha so'zlarni o'z ichiga oladi. Ushbu turdagi rejada fe'llar qo'llanilmaydi, paragraflarning mazmuni nominativ holatda otlar va sifatlar bilan ifodalanadi. Bunday rejaning har bir bandi qaysidir jarayon, hodisa yoki holatni aks ettiruvchi tayanch so'z va iboralardan iborat.

Ushbu maqola uchun nomlash rejasiga misol:

1. Matn rejasini tuzish.
2. Rejani yozishning xususiyatlari.
3. Matnli rejalar turlari.
4. Matn rejasiga qo'yiladigan talablar.

Savol rejasi.

Ushbu turdagi rejaning tuzilishi muallifning matnning har bir semantik bloki uchun beradigan savollariga asoslanadi. Menimcha, bu rejaning eng oddiy versiyasi, chunki mavzu haqida o'ylash va maqola uchun material to'plash jarayonida o'z-o'zidan savollar tug'iladi. Agar siz qo'llanma, qanday qilish kerakligi yoki o'quv qo'llanmasini yozayotgan bo'lsangiz, bu variant juda mos keladi. So'roq gaplarni so'zlar bilan boshlang: qanday, qachon, nima uchun, qaysi, qancha, kim, qanday va hokazo.

Masalan, joriy maqola uchun savol rejasi quyidagicha bo'lishi mumkin:

1. Nega sizga matn rejasi kerak?
2. Reja yozishning qanday xususiyatlari bor?
3. Matnli rejalarining qanday turlari mavjud?
4. Rejaning to'g'riligini qanday tekshirish mumkin?

Tezis rejasi.

Tezis rejasi - bu nominal kabi tezislardan iborat reja, ammo bu erda fe'llar majburiy ravishda qo'llaniladi, shuning uchun paragraflar uzunroq. Tezis bir jumlada tuzilgan bir nechta paragraflarning asosiy g'oyasidir. Har bir paragrafdagi mavzu mavzuni ko'rsatadi va predikat uni ochib beradi.

Har ming belgi uchun tezis rejasida bitta nuqta ajratish tavsiya etiladi.

Ushbu maqola misolida tezis rejasi nima ekanligini ko'rib chiqamiz:

1. Matnni rejalashtirishning mantiqiy sabablari.
2. Rejani yozishda amalga oshiriladigan qadamlar.
3. Matnning tabiatiga qarab, rejani tuzishda hisobga olinishi kerak bo'lgan nuanslar.
4. Rejalar turlari har xil bo'lishi mumkin va ularning har biri ma'lum turdagi matnlarga mos keladi.
5. Yaxshi ishlab chiqilgan reja javob berishi kerak bo'lgan talablar.

Asosiy reja.

Asosiy reja-sxema faqat asosiy fikrlar, eng muhim so'zlar yoki muallif matnni yozishda tayanadigan jumlar qismlaridan foydalanishi bilan tavsiflanadi. Ushbu turdagi reja og'zaki taqdimot, taqdimot matnini yozish uchun, shuningdek, yangiliklar, e'lonlar, qisqacha sharhlar va boshqalar kabi turli xil kichik matnlarni yozish uchun juda mos keladi.

Asosiy diagrammada asosiy faktlar, raqamlar, ob'ektlarning nomlari, shuningdek, aktyorlarning nomlari va kotirovkalarni kiritish

maqsadga muvofiqdir. Ushbu rejaning har bir bandi matn mazmunini etkazadigan jonli, batafsil rasmlarni uyg'otadigan tayanchdir. Ushbu turdagi rejaning maqsadi to'plangan materialni tizimlashtirish va ma'lumotni keyinchalik takrorlashni osonlashtirishdir. Bunday rejadagi paragraflar tuzilishi va uzunligi jihatidan bir- biridan sezilarli darajada farq qilishi mumkin.

Asosiy misol:

1. Matnli reja yozishning maqsadga muvofiqligining 4 ta sababi.
2. Rejani yozishda qanday xususiyatlarni hisobga olish kerak.
3. Misollar bilan 5 turdagi matn rejalar.
4. Qanday hollarda siz oddiy bilan shug'ullanishingiz mumkin va qachon sizga murakkab reja kerak bo'ladi.
5. Matn rejasini tuzishning to'g'riligini tekshirish uchun nazorat ro'yxati.

Aralash reja.

Rejaning barcha nuqtalari savol yoki maqolaning tezislari ekanligiga ishonch hosil qilish uchun harakat qilish shart emas, siz aralash turdagi rejani tuzishingiz mumkin. Misol uchun:

1. Bizga matnli reja nima uchun kerak?
2. Rejani yozishning xususiyatlari.
3. Matnli rejalarining qanday turlari mavjud?
4. Rejaning to'g'riligini tekshirish uchun nazorat ro'yxati.

Oddiy va murakkab matn rejalar.

Matn rejalarini turiga ko'ra oddiy va murakkabga ham ajratish mumkin. Murakkab reja batafsilroq va kichik bandlarni o'z ichiga oladi. Bir nechta kichik sarlavhali uzun va jiddiy maqolalar uchun raqamlangan paragraflar va markirovka qilingan kichik bandlar bilan batafsil konturlardan foydalaning, shunda siz hatto eng kichik tafsilotlarni ham o'tkazib yubormaysiz.

Boshqa hollarda, siz o'zingizni nuqtalar ketma-ket joylashtirilgan oddiy rejani tuzish bilan cheklashingiz mumkin.

Ushbu maqola uchun murakkab reja quyidagicha ko'rinishi mumkin:

1. Nega sizga matn rejasi kerak?
2. Reja yozishning qanday xususiyatlari bor?

- o Rejalashtirishni qanday boshlash kerak
- o Matnning tabiatiga bog'liqlik
- 3. Matnli rejalarining qanday turlari mavjud?
 - o Nom rejasi
 - o Savol rejasi
 - o Tezis rejasi
 - o Malumot sxemasi
 - o aralash turi
 - o Oddiy va murakkab matn rejaları
- 4. Rejaning to'g'riligini qanday tekshirish mumkin?

Matn rejasiga qo'yiladigan talablar.

Yaxshi yozilgan matn rejasi bir qator talablarga javob berishi kerak:

- Birinchidan, u aniq, mantiqiy tuzilishga ega bo'lishi kerak, unga qaraganingizda, maqola nima haqida bo'lishi darhol aniq bo'lishi kerak.
- Rejaning barcha nuqtalari bir-biriga bog'langan bo'lishi kerak. Rejani o'qishda qo'shimcha savollar bo'lmasligi, hikoyaning borishi silliq bo'lishi, fikrlar matnning asosiy masalasi yoki vazifasini batafsil ochib berishi kerak.
- Turli paragraflardagi ma'lumotlar takrorlanmasligiga ishonch hosil qiling - rejaning ikki xil paragrafida bir xil narsa turli xil so'zlar bilan tasvirlanmasligi kerak.
- Mavzuni ochib berishning to'liqligiga e'tibor berib - reja to'liq ma'lumotni o'z ichiga olishi va tanlangan mavzuning barcha nuanslarini aks ettirishi kerak.

Shunday qilib, biz matn rejasi nima ekanligini ko'rib chiqdik va undan foydalanish maqola ustida ishlashni ancha samarali qilishiga ishonch hosil qildik. Agar yaxshi yozilgan rejangiz bo'lsa, matnni tezroq va yaxshiroq yozasiz.

Reja mavzuga e'tiborni qaratishni osonlashtiradi, uni tuzish jarayonida muallifning boshida tayyor matn qanday ko'rinishi kerakligi va o'quvchi qanday savollarga javob berishi haqida aniq tasavvur paydo bo'ladi.

O'z-o'zini tekshirish uchun savollar

1. Reja nima?
2. Savol rejasi nima?
3. Tezis rejasi nima?
4. Qanday tezislar ikkinchi darajali deb ataladi?
5. Qanday tezis asl deyiladi?
6. Ikkilamchi tezislar qachon qo'llaniladi?
7. Asl tezislar qachon qo'llaniladi?

Mavzu bo'yicha tekshirish testlari:

Nega sizga matn rejasi kerak?

- A) Reja muallifning vazifasini engillashtiradi va matnni yozish jarayonini sezilarli darajada tezlashtiradi, bo'sh varaq qo'rquvini yo'q qiladi.
- B) Maqolaning bir qismini tugatgandan so'ng, keyin nima haqida gaplashish haqida o'ylashingiz shart emas - shunchaki rejaga qarang va keyingi paragrafni oching.
- C) Reja sizni chalkashtirib yuborishga, mavzudan chetga chiqishga yo'l qo'ymaydi, o'quvchiga o'z fikrlarini aniqroq va oson shakllantirishga yordam beradi.
- D) barcha javoblar to'g'ri

Tezis rejasi:

- A) bu tezislardan tashkil topgan reja, nominal kabi, ammo bu yerda fe'llar majburiy ravishda qo'llaniladi, shuning uchun paragraflar uzunroq.
- B) Ushbu turdagi rejaning tuzilishi muallifning matnning har bir semantik bloki uchun beradigan savollariga asoslanadi
- C) kichik sarlavhalardan iborat bo'lib, odatda 2-4 so'zdan iborat.

Asosiy reja:

- A) Uning nuqtalari sifatida faqat muallif matn yozishda tayanadigan asosiy fikrlar, eng muhim so'zlar yoki jumladan foydalaniladi.
- B) Ushbu turdagi rejaning tuzilishi muallifning matnning har bir semantik bloki uchun beradigan savollariga asoslanadi

C) bu sarlavha kabi tezislardan tashkil topgan reja, lekin bu yerda majburiy ravishda fe'llar qo'llaniladi, shuning uchun paragraflar uzunroq.

Savol rejasi:

A) Ushbu turdagi rejaning tuzilishi muallifning matnning har bir semantik bloki uchun beradigan savollariga asoslanadi

B) Uning nuqtalari sifatida faqat muallif matnni yozishda tayanadigan asosiy fikrlar, eng muhim so'zlar yoki jumladan foydalaniladi.

C) bu sarlavha kabi tezislardan tashkil topgan reja, lekin bu yerda majburiy ravishda fe'llar qo'llaniladi, shuning uchun paragraflar uzunroq.

7-MAVZU. KONSPEKT. KONSPEKT TURLARI

7.1. Konspekt tushunchasi va turlari.

7.2 Konspekt talablari.

7.3. Konspektlashtirish usullari.

7.4 Xotira kartasi.

7.1. Konspekt tushunchasi va turlari.

Hozirgi kunda o'quv jarayonining asosiy vazifalaridan biri o'quvchilarni mustaqil ishlashga o'rgatishdir. O'rganishga o'rgatish deganda mustaqil ijod qilish qobiliyati va ehtiyojlarini rivojlantirish, darslik, o'quv qo'llanma, davriy nashrlar va boshqalar ustida kundalik va tizimli ishlash, ilmiy ishlarda faol ishtirok etish tushuniladi.

Bu muammolarni yechish yo'lidagi qadamlardan biri o'quvchilarda birlamchi matnlar bilan ishlash va ikkinchi darajali matnlar yaratish ko'nikmasini shakllantirishdir.

Yozuvlarni saqlash. O'qiganlaringizni yaxshiroq eslab qolish va o'zlashtirishning ko'plab usullari mavjud. Ulardan eng samaralisi hisob yuritishdir.

Bu usulning ahamiyati, birinchidan, o'quvchi nafaqat vizual xotiradan (ba'zan ovoz chiqarib o'qiganda eshitish xotirasidan), balki vosita xotirasidan ham foydalanadi; ikkinchidan, eng muhimi, yozib olish (agar u qayta yozishga qisqartirilmasa) ijodiy jarayondir, chunki u o'qilgan narsalarni tahlil qiladi, unda nima muhimligini va

muallifning fikrlarini ixcham shaklda qanday yetkazish kerakligini aniqlaydi.

Qayd etishning bir necha shakllari mavjud. Ulardan faqat bittasini tavsiya qilish noto'g'ri. Tanlov nafaqat insonning individual xususiyatlariga, uning tajribasiga, xotira xususiyatlariga bog'liq. Qayd etish seminarida nutq, so'zlash, suhbat yoki ma'ruza uchun, kurs yoki dissertatsiyani tayyorlashda ahamiyati katta.

Yozib olishning asosiy shakllari - bu reja, ko'chirmalar, referatlar, izohlar, konspektlar, referatlar hisoblanadi.

Reja - bu kitobda, maqolada, nizomda va hokazolarda ko'rib chiqilgan masalalarning qisqartirilgan yozuvlarda o'qishning eng ixcham shakli. Reja odatda muallif tomonidan materialni taqdim etish mantiqiylikni ochib beradi, ishlab chiqilayotgan adabiy yoki qonunchilik manbasining mazmunini yaxshiroq yo'naltirishga yordam beradi.

Ko'chirmalar - bu iqtiboslar (o'rganilayotgan huquqiy manbaning u yoki bu qismining so'zma-so'z takrorlanishi, muallifning muhim fikrlari, xarakterli faktlar, statistik materiallar) yoki bunday joylarning qisqacha, so'zma-so'z taqdimoti.

Tezislar - o'qilgan yoki tayyorlanayotgan nutq qoidalarining qisqacha xulosasi. Ular sizga materialni umumlashtirish, uning mohiyatini qisqacha formulalarda ko'rsatish imkonini beradi.

Annotatsiya - bu asar mazmunining qisqacha mazmuni. Undan Huquqiy manbaning faqat umumiy g'oyasini saqlash kerak bo'lganda foydalanish qulay. Izoh tuzish uchun asarni chuqur o'qib, o'ylab ko'rish kerak.

Rezyume - o'qilgan ishning qisqacha bahosi. Agar annotatsiya ish mazmunini qisqacha tavsiflab bersa, rezyume - uning xulosalari, asosiy natijalarini yoritadi.

Konspektlashtirish. Konspekt (lot.dan. *Conspectus* - ko'rib chiqish) - bu rejani, tezislarni, ko'chirmalarni yoki kamida ikkita turdagi yozuvlarni birlashtirgan tizimli, mantiqiy izchil yozuv.

Shuning uchun u bir vaqtning o'zida quyidagilarni o'z ichiga olishi kerak:

- rejalar;
- tezis va ko'chirmalar;
- yoki rejalar va tezislari;
- yoki tezislari va ko'chirmalar;
- yoki rejalar va ko'chirmalar.

Tizimli, mantiqiy izchil yozuv mazmunli konspekt uchun asosiy talablardan biridir. Rejaning alohida nuqtalari bo'lgan ko'chirmalar, agar umuman olganda ular asar mantiqini aks ettirmasa, yozuvning alohida qismlari o'rtasida semantik bog'liqlik bo'lmasa, bu konspekt bo'lolmaydi.

Bu xususiyat tufayli konspekt boshqa turdagi yozuvlarga qaraganda ob'ektivroqdir. Boshqacha qilib aytadigan bo'lsak, bitta o'quvchi tomonidan yozilgan konspekt boshqalar tomonidan ishlatilishi mumkin, shuning uchun ham u boshqa turdagi qayd etishlarga qaraganda afzal.

Konspektlar yozilganidan keyin bir necha (yoki ko'p) yillar davomida muvaffaqiyatli havola qilinishi mumkin. Masalan, falsafa bo'yicha maqolalarning qisqacha mazmuni universitetning birinchi yilida tuziladi, ammo ular besh yildan keyin - davlat imtihonlariga tayyorgarlik ko'rish va minimal nomzodlik imtihonlarini topshirish davrida ishlatilishi mumkin. Albatta, shu bilan birga konspektlar yangi materiallar bilan to'ldiriladi, takomillashtiriladi, oydinlashtiriladi.

Konspektlarni to'rt turga bo'lish mumkin:

- - rejalashtirilgan;
- - matnli;
- - erkin;
- - tematik.

Bu yerda konspekt turlarining nomlarini eslab qolish muhim emas. Ularning har birining mohiyatini va o'ziga xos xususiyatlarini tushunish muhimdir.

Rejalashtirilgan konspektni oldindan tuzilgan ish rejasi yordamida olish oson. Bunday holda, reja konspekt yozish uchun maxsus tuziladi yoki oldindan tuzilgani mustaqil yozuv sifatida ishlatiladi. Bunday yozuvdagi rejaning har bir savoliga konspektning ma'lum bir qismi javob beradi. Biroq, agar reja bandi qo'shimchalar va tushuntirishlarni talab qilmasa, unga matn qo'shilmaydi. Bu nozik, aniq va qisqa reja konspektning xususiyatlaridan biridir.

Konspekt yaratishda kitobning mazmuni allaqachon xotirada mustahkamlangan bo'ladi. U sizni fikringizni izchil va aniq ifoda etishga, reja tuzishda uning mazmunini umumlashtirib, kitob ustida ishlashga o'rgatadi.

Agar sizda mahorat bo'lsa, qisqa, sodda va o'z shaklida aniq konspekt yetarlicha tez tuziladi. Ushbu afzalliklar uni ma'ruza yoki nutqni tezkor tayyorlash uchun ajralmas vositaga aylantiradi.

Biroq, u yozilgan paytdan boshlab vaqt o'tgandan so'ng, u bilan ishlash qiyin, chunki xotiradagi manba mazmunini tiklash har doim ham oson bo'lmaydi. Kitobni o'qish paytida qilingan qo'shimcha varaqlar yoki belgilar bu yerda katta yordam berishi mumkin. Shu sababli, asosiy varaqlar asosida yaratilgan konspekt saqlanadi.

Eng oddiy rejalashtirilgan konspekt bu savol-javob konspektidir. Bunda konspekt so'roq shaklida ifodalangan reja bandlariga to'g'ri javob beradi.

Matnli konspekt - bu asosan asl nusxaning bo'laklaridan yaratilgan konspekt.

Matnli konspekt muallifning so'zma-so'z bayonotlari, shuningdek, u keltirgan faktlar uchun ajoyib manba hisoblanadi. Ilmiy maqolaning (kitobning) bunday qisqacha mazmuni muallifning

so'zlarining yolg'onligini aniqlashga yoki qayta hikoya qilish orqali topish ancha qiyin bo'lgan bahsli fikrlarni aniqlashga yordam beradi. Boshqa bir holda, tuzatishlar va tushuntirishlar uchun asl nusxaga murojaat qilish kerak bo'ladi. Bundan shunday xulosa qilish mumkinki, bir qator mualliflar tomonidan bildirilgan qoidalarini qiyosiy tahlil qilish uchun materiallarni o'rganishda matnli konspektidan foydalanishning ahamiyati katta.

Ko'p hollarda matnli konspekt uzoq vaqt foydalanishda asosiy qo'llanma ekanligini taxmin qilish oson. Biroq, ba'zida bunday konspekt asarlarni tezlashtirilgan holda o'rganish uchun vaqtinchalik yordam sifatida tuziladi. Matnli konspektni yaratish asosiy iqtiboslarni tez va to'g'ri tanlash uchun ma'lum bir qobiliyatni (ko'chirma qilish qobiliyatini) talab qilsa-da, bu turdagi konspektni yozish qiyin emas.

Matnli konspektning muhim kamchiliklari shundaki, u diqqat va xotirani keskin faollashtirmaydi (agar u turli nuqtai nazarlarni taqqoslash vositasi bo'lish uchun oldindan mo'ljallangan bo'lsa). Ushbu kamchilik, ayniqsa, agar konspekt ancha oldin tuzilgan bo'lsa, o'zini namoyon qilishi mumkin.

SHunday holatlar bo'lishi mumkinki, tadqiqotchi konspekt yozgan, lekin materialni chuqur tahlil qilmagan, asar mazmunini eslab qolmagan, o'zlashtirmagan. Unga materialni dastlabki o'qib chiqish jarayonida avtomatik ravishda sitatalarni ko'chirib olish to'sqinlik qilgan bo'lishi mumkin. Konspektlashtirilayotgan vaqtda albatta, kitobga to'g'ri murojaat qilib, iqtibosliklar aniq berilishi lozim.

Erkin konspektda ko'chirmalar, iqtiboslar, ba'zan tezislar mavjud бўлиб; uning matnining bir qismi reja bilan ta'minlanishi mumkin.

Erkin konspekt asosiy qoidalarini mustaqil ravishda aniq va qisqacha shakllantirish qobiliyatini talab qiladi, bu materialni chuqur tushunishni, katta va faol lug'atni talab qiladi. Ushbu turdagi konspektning to'plami yuqoridagi fazilatlarini mukammal darajada rivojlantiradi.

Aytishimiz mumkinki, erkin konspekt, hatto uni tuzish jarayonidan ahamiyatini hisobga olgan holda, eng to'liq-konspekt turi hisoblanadi. Bu o'quvchini faqatgina muallifning fikrlariga bog'lamasdan, materialni yaxshiroq o'zlashtirishga katta hissa qo'shadi. Bu yerda o'quvchi haqiqatan ham barcha turdagi yozuvlardan, ya'ni rejalar, tezislar, ko'chirmalardan faol foydalanish qobiliyatini namoyish etadi. Bu yerda faqat bitta talab bor, bu ham bo'lsa, tushunish, fikrlash, aniq, mantiqiy yozish.

Erkin konspekt ustida ko'p ishlash kerak - uni tuzish unchalik oson emas.

Tematik konspekt qo'yilgan savolga ko'proq yoki kamroq javob beradi (jalb qilingan manbalar soniga va boshqa materiallarga qarab). Shuning uchun u tematik nom oldi. Bu konspektning o'ziga xosligi shundaki, u bir qancha manbalardan ma'lum mavzuni ishlab chiqishda foydalanilgan har bir asarning mazmunini to'liq aks ettirmasligi mumkin.

Tematik konspektni tuzish mavzu ustida ishlashga, uni har tomonlama ko'rib chiqishga, bir masala bo'yicha turli nuqtai nazarlarni tahlil qilishga o'rgatadi.

SHunday qilib, bu konspekt turi bir nechta manbalardan foydalanish sharti bilan mavzu ustida ishlashni osonlashtiradi.

Tematik konspektni yaratishda ba'zan shaxsiy tajribadan foydalanishga to'g'ri keladi, ya'ni kuzatishlarga, voqea, fakt, fikr, nazariyani eslab qolish va nihoyat, ushbu masalalar yoritilgan kitobga murojaat qilish kerak. Shu tariqa odam asta-sekin o'z bilimini safarbar qilishga ko'nikishi mumkin. Bunga ishchi katalog, kartotekalar va nihoyat, konspektlar va boshqa yozuvlar yordam beradi.

Tahliliy tematik konspekt deb ataladigan konspektidan ham foydalanish mumkin. Bunday holda, bir yoki bir nechta manbalardan foydalangan holda ma'lum bir mavzu bo'yicha tematik tahlillar tuziladi.

Tahliliy tematik konspektga xronologik konspektni ham kiritish mumkin.

Nomlanishidan bilish mumkinki, butun konspekt voqealarning xronologik ketma-ketligiga bo'ysunadi.

Xronologik konspekt umumiy konspektidan farqli o'laroq, ancha ixcham, qisqa bo'ladi.

7.2 Konspekt tuzilishi

Uni tuzishni boshlaganda, konspekt qilinayotgan manbaning dastlabki ma'lumotlari ko'rsatiladi: muallifning familiyasi, asar nomi, nashr etilgan yili va joyi va boshqalar. Shuningdek, o'rganilayotgan ishning sahifalarini belgilash foydali bo'ladi, shunda ko'chirmalarga amal qilib, kitobdan kerakli joyni tezda topib olish mumkin. Ko'chirmalar olishda so'zlarni qisqartirishga ruxsat beriladi, ammo ma'lum bir o'lchovga rioya qilish lozim.

Umumiy foydalaniladigan qisqartmalar bundan mustasno, albatta: million - mln, yil - y. va boshqalar. Ko'pgina hollarda, har bir konspekt tuzuvchi o'zining qisqartma qoidalarini ishlab chiqadi. Ismlar va familiyalarda qisqartmalarga yo'l qo'yilmaydi. Konspektlarda diagrammalar, sxema, jadvallar bo'lishi mumkin, ular unga aniqlik beradi, materialni yaxshiroq o'zlashtirishga yordam beradi. Qaydlardagi ba'zi joylarni ajratib ko'rsatish uchun quyidagilardan foydalanish mumkin: tagiga chizish, replikatsiyalar, qisqacha baholashlar. Eng ko'p ishlatiladigan belgilar: ! - aytilayotgan narsaga to'liq rozilik berish; ? - shubha; !? - ajablanish, NB - juda muhim; Y - eng muhim.

Konspektlashtirish - bu har qanday matnning asosiy mazmuni, ma'nosining qisqacha mazmuni ko'rinishidagi ma'lumotlarni aqliy qayta ishlash va yozma ravishda mustahkamlash jarayoni hisoblanadi.

Konspektlashtirish natijasi - konspekt oluvchiga darhol yoki ma'lum vaqtdan so'ng olingan ma'lumotlarni kerakli to'liqlik bilan tiklash imkonini beradigan yozuvdir.

Konspekt aslini olganda, matnning asosiy fikrlarini batafsil va ikkinchi darajali tafsilotlarsiz sharh sifatida tuzilishi kerak. Konspekt individuallashtirgan xarakter kasb etadi: u muallifning o'zi uchun mo'ljallangan va shuning uchun boshqalar uchun tushunish qiyin bo'lishi mumkin.

Ushbu turdagi ishlarni bajarish uchun har bir aniq holatda quyidagi vazifalarni malakali hal qilish kerak:

Matnning umumiy mazmuniga to'liq kirish (kirish, asosiy qism, xulosani aniqlay olish).

Muallif tomonidan ma'lumotni bir butun sifatida taqdim etish tizimini, shuningdek, har bir alohida fikrning rivojlanish jarayonini tushunish.

Matnning butun mazmun-mohiyatini o'zida mujassam etgan "kalit so'zlar"ni aniqlay bilish.

Asosiy ma'lumotni aniqlay bilish.

Hamma narsani to'liq va so'zma-so'z xatga o'tkazmasdan, asosiy ma'lumotlarni qisqacha shakllantirish.

Konspekt tuzishda bog'lövchi bo'g'in bayon qilishning ichki mantig'i bo'lishi kerak. Konspekt tuzishda mantiqiy bog'lanish va lingvistik bog'lanishni aralashtirib yubormaslik kerak.

Faqat asosiy qoidalarini o'z ichiga olgan tezis va ko'chirmalardan farqli o'laroq, konspektlar albatta, nafaqat asosiy mazmun va xulosalardan, balki faktlar va isbotlovchi dalillar, misollar va illyustratsiyalardan iborat bo'lishi kerak.

Darhaqiqat, dastlab ikkinchi darajali ahamiyatga ega bo'lgan ma'lumotlar oxir-oqibat qimmatli va zarur bo'lib chiqishi mumkin. Boshqa tomondan, fakt yoki misol bilan tasdiqlanmagan fikrlar ishonchli va eslab qolish qiyin bo'ladi.

Konspekt sahifalarida konspekt qiluvchi shaxsning ishlayotgan materialga munosabati aks ettirilishi mumkin. Ammo matnni shunday tartibga solish kerakki, o'z yozuvingizdan foydalanganda siz muallifning fikri va o'zingizning munosabatingizni osongina aniqlay olishingiz kerak.

Umuman olganda, ishning ikkita muhim bo'lgan bosqichini ajratib ko'rsatish lozim: konspektni tuzish va undan foydalanish.

Shuni esdan chiqarmaslik kerakki, ba'zida yozuv matniga kiritilgan qimmatli qo'shimcha ham, agar u o'ylab ko'rilmasa yoki muvaffaqiyatsiz shaklda taqdim etilsa, tushunmovchilikka olib kelishi mumkin.

Konspekt to'g'ri tuzilgan bo'lsa, u yozib olingan ma'lumotlarning mantiqiy va semantik aloqasini aks ettirishi kerak. U ma'lum vaqtdan keyin osongina ishlatilishi mumkin, shuningdek, boshqa biron tomonidan foydalanish uchun taqdim etiladi, chunki to'g'ri yozilgan ma'lumotlarni o'qish hech qachon qiyinchilik tug'dirmaydi.

O'rganish jarayonida yoki ma'lumotlarning umumiy hajmida biron bir muammoni hal qilishda biz eng muhim va zarurini ajratib ko'rsatamiz, uni xulosaga kiritamiz, shu bilan materialni o'zlashtirishni soddalashtiramiz. Yaxshi yozilgan konspektlarda maxsus terminologiyalarni osongina topish mumkin. Ushbu ma'lumotlardan

foydalanib, mazmunli ijodiy yoki ilmiy ish, turli tezislar va maqolalar yaratish mumkin.

7.3 Konspektlashtirish usullari

Tezislarda o'rganilayotgan materialning asosiy fikrlari, qoidalari qisqacha shakllantirilgan bo'ladi. Tezislar o'qilayotgan ma'lumotning mohiyatini lo'nda ifodalaydi, mazmunini ochib berishga imkon beradi. Tezislar ko'rinishidagi yozuvni o'zlashtirishni boshlaganda, matnda muallif isbotlagan asosiy fikrni eng aniq ifodalaydigan joylarni belgilash foydali bo'ladi (agar bu kutubxona kitobi bo'lmasa). Ko'pincha bu holat tekstning o'zida ajratib ko'rsatilgan bo'ladi.

Matnni chiziqli-ketma-ket yozish. Chiziqli-ketma-ket tarzda konspekt olishda plakat ko'rsatma vositalaridan foydalanish tavsiya etiladi, ular quyidagilardan iborat:

- konspekt matnining gorizontal, vertikal siljishi;
- ayniqsa muhim so'zlarni qalin (yoki boshqa) shrift bilan ajratib ko'rsatish;
- turli xil ranglardan foydalanish;
- tagiga chizish;
- asosiy ma'lumotlarni ramka ichida ko'rsatish.

"Savol-javob" usuli. Bu shundan iboratki, konspekt qiluvchi daftar sahifasini vertikal chiziqli bilan yarmiga bo'lib, sahifaning chap tomonida matnda ko'tarilgan savollar yoki muammolarni mustaqil ravishda tuzadi va o'ng tomonida ularga javob beradi.

"Savol-javob" usulining modifikatsiyasi bu jadval bo'lib, unda savolning o'rnini muallif (ma'ruzachi) tomonidan qo'yilgan muammo tashkil qiladi, javob joyi esa, ushbu muammoning yechimi hisoblanadi. Ba'zan jadvalda qo'shimcha ustunlar paydo bo'lishi mumkin: masalan, "mening fikrim" va boshqalar.

Fragmentli sxema - bu matn tuzilishini aniqroq ochib berishga imkon beradigan konspekt olish usuli, matnning fragmentlari (asosiy so'zlar, iboralar, barcha turdagi tushuntirishlar) grafikalar bilan birgalikda oqilona qisqacha konspektni yaratishga yordam beradi.

Oddiy sxema - fragmentlardan iborat bo'lgan, sxemaga yaqin konspekt yozish usuli bo'lib, buning uchun konspekt yozuvchi tushuntirish yozmaydi, lekin ularni og'zaki tarzda bera olishi kerak.

Ushbu usul konspekt qiluvchidan yuqori malakani talab qiladi. Aks holda, bunday konspektidan foydalanib bo'lmaydi.

Konspekt qilishning Parallel usuli. Konspekt ikkita varaqda parallel ravishda tuziladi yoki bitta varaq vertikal chiziqli bilan yarmiga bo'linadi va yozuvlar varaqning o'ng va chap tomonida amalga oshiriladi.

Biroq, bir xil materialni yozib olish uchun turli xil konspekt olish usullarini qo'llash yaxshiroqdir.

Kombinatsiyalangan konspekt - ratsional konspektlashning eng yuqori cho'qqisi hisoblanadi. Shu bilan birga, yuqoridagi barcha usullar mohirlik bilan qo'llaniladi va ularni bitta konspektga birlashtiradi. Aynan mana shu jarayonda talabaning aqliy salohiyati va mohirligi, individualligi eng ko'p namoyon bo'ladi.

7.4 Xotira kartasi.

Xotira kartasi ko'rinishida konspekt qilish mashhur bo'lib bormoqda. Ushbu usulining muallifi taniqli va ilg'or psixolog Toni Buzandir.

Jarayon quyidagicha amalga oshiriladi: vizual tasvirlar deb ataladigan xaritalar tuziladi, ular chuqur hissiy taassurot yaratadi, bu materialni eslab qolish imkoniyatini sezilarli darajada oshiradi.

Bu usul an'anaviy konspekt qilishdan ko'ra kamroq kuch talab qiladi, chunki konspekt olish qulay va ijodiydir. Xotira kartasini tuzishda olingan ma'lumotlarning asosiy g'oyalari yanada ixcham, aniq va tushunarli bo'ladi, ular orasidagi mantiqiy aloqalar ko'rsatiladi.

Kartalar siz xohlagancha o'zgarishi mumkin, masalan, takrorlash orqali kengaytirish. To'g'ri tashkil etilgan takrorlash xotirada o'rgangan narsalarni osongina va mustahkam tarzda mustahkamlash imkonini beradi.

Xotira xaritalarini yaratish jarayoni:

1. Turli grafik vositalardan foydalaning (chizmalar, belgilar, strelkalar, turli shriftlar). Ularning barchasi turli rangda bo'lishi darkor.
2. Varaq gorizontal ravishda joylashtiriladi, shu bilan rasm uchun ko'proq joy ajratiladi.
3. Sahifaning markazida asosiy fikrni ko'rsating.
4. Ko'p rangli qalamlar bilan asosiy g'oyadan chiziqlar chiziladi.

ularning har biri asosiy mavzuning o'ziga xos qismi hisoblanadi.

5. Har bir satr kalit so'z bilan izohlanadi.

6. Konspektga yangi chiziqlar qo'shing.

7. Tayanch so'zlar bosh harflar bilan ko'rsatiladi va shrift o'lchami kalit so'zning ahamiyatiga qarab tanlanadi.

8. Xaritada juda ko'p chizmalar va belgilar bo'lishi kerak.

9. O'qlar g'oyalar orasidagi bog'lanishni ko'rsatadi

Tez konspekt yozish.

Konspekt yozish sur'atini oshirish uchun eng keng tarqalgan usuldan biri elementar so'z qisqartmasidan foydalanishingiz mumkin - (SMS xabarlar printsiplari asosida). Axir, yozish tezligini oshirish uchun eng muhim narsa ma'lumotni taqdim etish vaqtini qisqartirishdir. Bunga ikki yo'l bilan erishish mumkin. Birinchisi, qalamni tezroq siljitishdir, bu ko'pincha qo'l yozuvi buzilishiga va beparvo yozuvlarga olib keladi. Ikkinchi variant - bu qalamning yo'lini sezilarli darajada qisqartirish.

Yozib olish vaqtini qanday qisqartirish mumkin?

- So'zlardan unilarni olib tashlang. Siz tayyorgarliksez qilolmaysiz, lekin bir muncha vaqt o'tgach, *klvtura* - *klaviatura* ekanligini osongina tushunasiz va hokazo.
- Umumiy qabul qilingan qisqartmalardan foydalaning.
- Piktogramma va diagrammalardan foydalaning. Konspekt ko'proq vizual bo'lib, material yaxshi esda qoladi.

Konspekt tuzish texnikasi

Kitoblar va o'quv qo'llanmalari bilan ishlashda quyidagi momentlarni hisobga olish kerak:

1. Materialni oldindan yaxshilab ko'rib chiqish. Shunday qilib, siz matnning xususiyatlarini, uning tabiatini aniqlay olasiz, uning murakkabmi yoki sizga umuman notanish bo'lgan terminlardan iborat ekanligini aniqlaysiz. Adabiyot bilan yuzma-yuz tanishish bilan siz tegishli yozuv turini tanlashingiz mumkin.
2. Matnni qayta o'qing va diqqat bilan tahlil qiling. Materiallar bilan bunday ishlash asosiyini ikkilamchidan ajratish, ma'lumotni uning tarkibiy qismlariga ajratish, uni to'g'ri tartibda joylashtirish imkonini beradi.
3. Matnning asosiy g'oyalarini aniqlang, ular tezislar deb ataladi. Ularni o'zingiz xohlagan tarzda yozishingiz mumkin. Masalan, muallifning fikrini berish orqali yoki o'zingizning fikrlaringiz bilan. Biroq, esda

tutish kerak: matnli konspektlardan foydalanilganda albatta, iqtiboslar berish lozim. Bundan tashqari, matndan so'zma-so'z ko'chirma har doim qavs ichiga olinadi va manba va muallifga havola bilan belgilanadi.

Ma'ruzalarni konspekt qilishda quyidagi asosiy qoidalarga rioya qilish tavsiya etiladi:

1. O'qituvchining birinchi so'zidan materialni yozishni boshlamang, avval uning fikrini oxirigacha tinglang va uni tushunishga harakat qiling.

2. O'qituvchi bitta fikrni taqdim etishni tugatib, unga sharh berishni boshlagan paytdan boshlab yozishni boshlang.

3. Konspektda, albatta, alohida qismlar ajratiladi. Sarlavhalar, xulosalarni farqlash, bir mavzuni boshqasidan ajratish kerak. Ajratishlarni chiziq, boshqa rang bilan amalga oshirilishi mumkin (shunchaki matnni rangli rasmlarga aylantirmang). Rejaning paragraflari va nuqtalarini, bir fikrni boshqasidan ajratish uchun bo'shliq chiziqlarini ko'rsatish, raqamlash tavsiya etiladi. Agar matndagi ta'riflar, formulalar, qoidalar, qonunlar ko'proq ko'rinadigan bo'lsa, ular ramkalanadi. Vaqt o'tishi bilan siz o'zingizning tanlov tizimingizga ega bo'lasiz.

4. Qabul qilingan belgilar yordamida yozuvlarni yaratishingiz mumkin. Konspektlar olayotganda, har xil belgilardan foydalanishni unutmang (ular signal belgi deb ataladi). Bular ko'rsatkichlar va yo'naltiruvchi o'qlar, undov va savol belgilari, PS (so'nggi so'z) va NB (diqqat) birikmalari bo'lishi mumkin. Masalan, "shuning uchun" so'zini matematik strelka => bilan belgilash mumkin.

5. Qisqartmalar (qisqartirilgan so'zlar), teng va tengsizlik belgilari, ko'proq va kamroq haqida unutmasligimiz kerak.

6. Qisqartmalar konspektni yaratish uchun juda foydali. Biroq, ehtiyoj bo'lish kerak. Biluvchilarning fikriga ko'ra, "o' - sh" (o'ylash) va shunga o'xshash qisqartmalardan foydalanmaslik kerak, chunki keyinchalik dekodlash uchun ko'p vaqt sarflanadi va konspektni o'qish begona harakatlar va mulohazalar bilan to'xtatilmasligi kerak.. O'zingizning qisqartmalar tizimini ishlab chiqish va barcha yozuvlarda bir xil so'zlarni belgilash yaxshiroqdir. Masalan, "u-n" qisqartmasi har doim va hamma joyda "uchun" so'zi bo'ladi.

7. Shubhasiz, xorijiy so'zlar yaxshi xulosani tashkil etishga yordam beradi. Ular orasida eng ko'p ishlatiladigan ingliz tilidir.

Masalan, qisqartirilgan "ok" "a'lo", "ajoyib", "yaxshi" so'zlarini muvaffaqiyatli anglatadi.

8. Murakkab va uzoq muhokamalardan qochish kerak.

10. Konspekt olishda mustaqil savollardan qochish uchun matn jumalardan foydalanish yaxshiroqdir.

11. Materialni so'zma-so'z tuzatishga harakat qilishning hojati yo'q, asosiy g'oya ko'pincha yo'qoladi, bundan tashqari, bunday yozuvni saqlash qiyin. Ikkilamchi so'zlardan yiroqlashing, ularsiz asosiy g'oya yo'qolmaydi.

11. Agar ma'ruzada tushunarsiz atamalar bo'lsa, siz darsdan keyin joy qoldirishingiz kerak, ularning ma'nosini o'qituvchi bilan aniqlang.

Konspektning sifati ko'p jihatdan uni tayyorlash maqsadiga bog'liq. Keyin, axborot manbasi ustida ishlash motivlari sifatidagi maqsadlarga qarab, quyidagi mezonlar ajratiladi:

- qisqalik (xulosa asl matnning 1/8 qismidan oshmasligi kerak);
- materialning aniq tuzilishi, bu uning tez o'qilishini ta'minlaydi;
- mazmunning aniqligi, ya'ni ilmiy to'g'riligi;
- majoziy yoki ramziy qo'llab-quvvatlovchi komponentlarning mavjudligi;

• materialni individual qayta ishlashning o'ziga xosligi (savollarning mavjudligi, o'z mulohazalari, o'z ramzlari va belgilari va boshqalar);

• maqsadli yo'naltirish (shu jumladan chiqish ma'lumotlarini aniq belgilash, iqtibos sahifalari va individual qoidalarini ko'rsatish, foydalanuvchining xususiyatlari va vazifalariga muvofiqligi).

Tajriba shuni ko'rsatadiki, yaxshi yozilgan konspekt nafaqat test va imtihonlarga tayyorgarlik ko'rish jarayonida, balki kasbiy faoliyatda ham yordam beradi.

To'g'ri qayd etishning barcha tafsilotlarini o'rganib chiqib, siz nafaqat ma'ruza yoki kurslarda oson va samarali ishlashni, balki uni zavq bilan bajarishni ham o'rganishingiz mumkin. Shu paytgacha erishib bo'lmaydigan bo'lib tuyulgan haqiqatlarni bilish juda yaxshi holat hisoblanadi.

Shunday qilib, ko'rsatilgan matnning ma'lumotlarini qayta ishlashning maxsus texnikasi natijasida tarkibni taqdim etishning yangi mantiqi, yangi aloqalar, ma'lumotlarni taqdim etishning yangi shakli bilan yangi hujjat yaratiladi. O'rganilayotgan mavzuning

mohiyati va asosiy xususiyatlarini aks ettiruvchi eng zarur, asosiy atama-tushunchalar tanlab olinadi.

Tushunarsiz, notanish va yangi so'zlar, albatta, lug'at va ma'lumotnoma bilan ishlab chiqiladi. Konspektga lug'at tuziladi yoki ularning ta'riflari to'g'ridan-to'g'ri kiritiladi. Matnni o'qish va unga ishlov berishda mulohaza uni falsafiy idrok etish usuli sifatida beixtiyor yuzaga keladi. Qolaversa, konspekt oluvchi beixtiyor muallifdan ilmiy maqola yozishni o'rganadi.

O'z-o'zini tekshirish uchun savollar

1. Kontur nima?
2. Matnli konspekt nimani anglatadi?
3. Tematik konspekt nimani anglatadi?
4. Erkin konspekt nimani anglatadi?
5. Ko'rib chiqish bosqichlarini sanab o'ting.

Mavzu bo'yicha tekshirish testlari:

Reja -

A) kitobda, maqolada, normativ aktda va hokazolarda ko'rib chiqilgan masalalar ro'yxatiga qisqartirilgan yozuvlarni o'qishning eng ixcham shakli.

B) bular yoki iqtiboslar (o'rganilayotgan huquqiy manbaning u yoki bu qismining so'zma-so'z takrorlanishi, muallifning muhim fikrlari, xarakterli faktlari, statistik materiallari) yoki bunday joylarning qisqacha, so'zma-so'z taqdimoti.

C) bu o'qilgan yoki tayyorlanayotgan nutq qoidalarining qisqacha tavsifi. Ular sizga materialni umumlashtirish, uning mohiyatini qisqacha formulalarda ko'rsatish imkonini beradi.

Ko'chirmalar bu:

A) bu o'qilgan yoki tayyorlanayotgan nutq qoidalarining qisqacha bayoni. Ular sizga materialni umumlashtirish, uning mohiyatini qisqacha formulalarda ko'rsatish imkonini beradi.

B) bular yoki iqtiboslar (o'rganilayotgan huquqiy manbaning u yoki bu qismining so'zma-so'z takrorlanishi, muallifning muhim fikrlari, xarakterli faktlari, statistik materiallari) yoki bunday joylarning qisqacha, so'zma-so'z taqdimoti.

C) O'qishning eng ixcham shakli, kitobda, maqolada, normativ aktda va hokazolarda ko'rib chiqilgan masalalar ro'yxatiga qisqartirilgan.

Tezislar:

A] kitobda, maqolada, normativ aktda va hokazolarda ko'rib chiqilgan masalalar ro'yxatiga qisqartirilgan yozuvlarni o'qishning eng ixcham shakli.

B) bu o'qilgan yoki tayyorlanayotgan nutq qoidalarining qisqacha bayoni. Ular sizga materialni umumlashtirish, uning mohiyatini qisqacha formulalarda ko'rsatish imkonini beradi.

C) bular yoki iqtiboslar (o'rganilayotgan huquqiy manbaning u yoki bu qismining so'zma-so'z takrorlanishi, muallifning muhim fikrlari, xarakterli faktlar, statistik materiallar) yoki qisqa, so'zma -so'z yaqin, bunday joylarning taqdimoti.

Annotatsiya

A) asar mazmunining qisqacha mazmuni.

B) o'qilgan asarga qisqacha baho berish.

C) o'qilgan yoki tayyorlanayotgan nutq qoidalarining qisqacha bayoni.

Rezyume bu:

A) o'qilgan asarga qisqacha baho berish.

B) asar mazmunining qisqacha mazmuni.

C) o'qilgan yoki tayyorlanayotgan nutq qoidalarining qisqacha bayoni.

Konspekt turlari:

A) rejalashtirilgan

B) matnli;

C) Erkin, tematik.

D) barcha javoblar to'g'ri

Rejalashtirilgan konspekt:

A) Bunda reja yoki konspekt yozish uchun maxsus tuziladi yoki mustaqil yozuv sifatida avval tuzilganidan foydalaniladi.

B) bu konspekt, asosan, asl nusxaning bo'laklaridan - kotirovkalardan yaratilgan.

C) asosiy qoidalarni mustaqil ravishda aniq va ixcham shakllantirish qobiliyatini talab qiladi, bu materialni chuqur tushunishni, katta va faol lug'atni talab qiladi.

Tekstual konspekt:

A) bu konspekt, asosan asl nusxaning parchalaridan yaratilgan.

B) Bunda reja yoki konspekt yozish uchun maxsus tuziladi yoki mustaqil yozuv sifatida avval tuzilganidan foydalaniladi.

C) asosiy qoidalarni mustaqil ravishda aniq va ixcham shakllantirish qobiliyatini talab qiladi, bu materialni chuqur tushunishni, katta va

faol lug'atni talab qiladi.

Chiziqli ketma-ket matn yozish:

A) referat matnini gorizontol, vertikal siljitish; ayniqsa muhim so'zlarni qalin (yoki boshqa) shrift bilan ajratib ko'rsatish;

B) turli ranglardan foydalanish; tagiga chizish; asosiy ma'lumotlar doirasidagi xulosa.

c) barcha javoblar to'g'ri

8-MAVZU: NUTQ USLUBLARI

8.1. Nutq uslublari va ularning vazifalari.

8.2. Nutq uslublari tasnifi.

8.1. Nutq uslublari va ularning vazifalari.

Uslubiyat jahon tilshunosligining taraqqiyoti bilan bog'liq ravishda shakllanib rivojlanayotgan tarmoqlaridan biridir. Uslubiyat tilning amaliy jarayonlarda tatbiq etilishi, til materiallarining amaliyotda qo'llanilishini tekshiruvchi sohadir. SHu ma'noda uslubiyaning o'rganish ob'ekti nutq ko'rinishlari va sinonimidir. CHunki, avvalo uslubiyaning har qaysisi o'ziga xos lug'aviy morfologik, xato, ko'pgina hollarda sintaktik alohidaliklarga, farqlanishlarga ega bo'lgan nutq uslublari o'rganadi. Ikkinchidan, ma'lum nutq uslubida qo'llaniladigan so'zning adabiy tilda yoki boshqa nutq turida albatta, sinonimi mavjud bo'ladi. Masalan, bet, aft - salbiy, jamol, chehra-ijobiy, aft turq- salbiy, belgi -daraja bet, aft so'zlariga nisbatan kuchli. Sinonimlar ma'nosidagi bunday farqlanish ularni boshqa so'zlar bilan birikishini yoki birikolmasligini ta'minlaydi. Masalan, chehrasidan nur yog'iladi (basharasidan emas), jamoling o'xshatdim osmon oyiga (basharani emas), aksincha basharasi qursin (chehrasi emas). Sinonim so'zlardagi nutqlararo tabaqalanishi va boshqa so'zlar bilan o'zaro qo'llanilishi jarayonidagi holatlarni tekshirish uslubiyaning vazifalaridan biridir. Uslubiyat atamasining asosida yotgan uslub so'zi keng manolidir. Bu atama dastlab qadimgi Greklarda qo'llanilgan bo'lib, Ritorika San'ati asoschilari (Aristotel, Demokrit, Sitseron) davrlarida "uchi o'tkir, cho'p" ma'nosida

qo'llanilgan. Uslub so'zining shu antik ma'nosini uslubiyatning vazifalaridan kelib chiqqan holda bugungi kundagi ma'nosi bilan solishtirsak, aslida hozirgi kunda ham antik ma'nosini saqlaganligini kuzatish mumkin. Yozuvda xatosiz, mazmunli, ta'sirchan, jozibali yozadiganlarga nisbatan "qalami o'tkir" birikmasi ham qo'llaniladi. Ko'rinadiki, uslub so'zining antik va hozirgi manosi "Mazmunli, xatosiz, tushunarli ta'sirchan yozish" so'zlashuvda esa, xuddi shunday gapirishdir. Uslub atamasining ko'p ma'noligi shundaki, uslub tushunchasi biror yozuvchi, shoirning uslubini ifodalaganidek birorta rahbarning ish yuritish uslubini ham ifodalaydi. SHuningdek, yuz kishi yuz xil ifoda bilan bir mavzuni yoritishi mumkin. Bu holat, ham har bir kishining ifoda uslubi o'zgacha ekanligini ko'rsatadi. Garchand, turli ma'nolarda qo'llanilsada, uslub tilshunoslik atama va tilshunoslikning maxsus sohasi hisoblangan uslubiyat uchun asosdir.

Tilshunoslik sohasi sifatida uslubiyatning quyidagicha tekshirish ob'ektlari mavjud:

1. Uslubiyat nutq uslublarini lug'aviy vositalarning muayyan uslublarida qo'llanish xususiyatlarini o'rganadi.
2. Yozma va og'zaki nutqning xususiyatlarini o'rganadi.
3. Badiiy asarlar, hamda yozuvchilarning tili va uslubini o'rganadi.

Tekshirish ob'ekti uslubiyat sohasining mazmunan ham nazariy, ham amaliy ahamiyatga molik bo'lgan sohalardan ekanligini ko'rsatadi.

Uslubiyat tilning boshqa sohalari bilan uzviy aloqada shuning uchun ham uning fonetik uslubiyat – lug'aviy uslubiyat, morfologik uslubiyat, sintaktik uslubiyat kabi tarmoqlari mavjud.

Fonetik uslubiyat - nutqiy ta'sirchanlikni oshirishga mo'ljallangan nutq tovushlaridagi uslubiyat xususiyatlarini o'rgansa, lug'aviy uslubiyat nutqda so'zlardan maqsadga muvofiq foydalanish qonuniyatlarini o'rganadi. Morfologik uslubiyat turli grammatik ko'rsatkichlarni o'z o'rnida qo'llanilishi qonuniyatlarini, sintaktik uslubiyat esa - fikrni aniq va ravshan ifodalash uchun belgilangan, grammatik qoidalarni amalda qanday tatbiq qilinganligini o'rganadi.

Masalan, lug'at - tildagi lug'aviy birliklarni, ularning ma'nosi taraqqiyoti, qo'llanilishini o'rgansa uslubiyat xuddi shu vositalardan qaysi nutqda qanday foydalanishning qonuniyatlarini o'rganadi. Sintaksis so'zlarning birikishi va gan tuzilishdagi umumiy qoidalarni belgilab bersa, uslubiyat so'z birikmasi va gapning shu qoidalarga muvofiqligini o'rganadi. Ko'rinadiki, tilning barcha bo'limlari singari uslubiyat ham boshqa til sathlari bilan uzviy aloqadadir.

8.2. Nutq uslublari tasnifi

Nutq uslublari til taraqqiyotining muayyan davrlarida paydo bo'lib, til taraqqiyoti bilan bog'liq ravishda o'sib boradi. Nutq uslublari tilning amaliy jarayondagi vazifasidan kelib chiqadi, shuning uchun unga funksional uslublar ham deyiladi, funksional uslublar yagona tizimni tashkil kiluvchi kategoriya bo'lib, nutq alohidaliklarini farqlash asosida vujudga keladi. Nutq ko'rinishlarining o'zaro farqlanishi nutq uslublari deb ataladi. Nutq uslublari ma'lum farqlanish asosida vujudga kelsa ham ular tarixan umumiydir. Nutq uslublarining umumiyligi dastlab, doimiy qo'llaniladigan lug'at tarkibining hamma uslublarda umumiyligida, shu-ningdek, tilning grammatik qonun qoidalari barcha uslublarda umumiyligida ko'rinadi. CHunki, birorta nutq uslubining boshqa uslublardan farqlanuvchi alohida grammatik qurilishi mavjud emas. SHunday ekan, tilning umumuslubiy lug'at tarkibi va grammatik qurilishi nutq uslublarini o'zaro birlashtirib, ularning aloqadorligini uyushtirib turadi. Bu jarayon natijasida biror nutq uslubiga xos bo'lgan vositalar boshqa nutq uslub-lariga ham o'tib turadi. Nutq uslublarini ajratish va nomlash juda qadimiydir. Bu masalalar bilan antik filosoflar, shuningdek kadimgi Hindistonda, kadimgi arablarda ham shug'ullanilgan.

Nutq uslublarini ajratishda asosan nutqning yozma va og'zaki nutq shakliga amal kilingan. SHunga ko'ra, nutq uslublari:

- a) yozma nutq uslublari;
- b) og'zaki nutq uslubi kabi turlarga bo'linadi.

Ma'lumki yozma nutqning bir necha turlari bor. Ularning har biri o'ziga xos vazifalarni bajaradi. Masalan, badiiy nutq badiiy ta'sir ko'rsatish vazifasini bajarsa, ilmiy nutq hayot hodisalarini yoki biron fikrni isbotini ta'riflash, ilmiy xulosa berish vazifalarini bajaradi. Ko'rinadiki, nutq turlari bajaradigan vazifasiga ko'ra, o'zaro farqlanadi. SHuning uchun ham nutq uslublarini ajratishda har bir uslubni belgilovchi nutq turining mavjudligi muhim belgilardan xisoblanadi.

Nutq uslublarini bir-biridan farqlovchi ikkinchi shart bu - ma'lum uslub turi uchun xos bo'lgan lug'aviy vositalarning mavjudligidir. Masalan, beshafqat, beg'ubor, bashar, bashariyat, moviy, sokin, sokit, munavvar yog'du kabilar badiiy nutqning, ariza, tilxat, bayonnoma, dalolatnoma rasmiy nutqning, ofatijon, boplamok, do'ndirmok (ishni) kabilar so'zlashuv nutqiga xos so'zlardir. Til lug'at tarkibining bu xilda bo'linishi, ularning ma'lum nutq turi uchun tabaqalanganligini ko'rsatadi. Lug'aviy vositalarning ma'lum uslub turlari orasida tabaqalanishi uslubiy normativlik talabi asosida vujudga keladi.

SHu nuqtai nazardan nutq uslublari adabiy normaga daxldordir. YAni har bir uslub turi uchun tayanch bo'lgan lug'aviy vositalar, abadiy tilining normativ vositalari hisoblanadi. SHuningdek, har bir uslub turining o'ziga xos so'z qo'llash, so'z yasash, cemanik, sintaktik normalari ham mavjud bo'ladi. Uslublar bilan bog'liq bo'lgan bunday normalar uslubiy normalar deyiladi. Uslubiy normalar tilning morfologik sintaktik mustaqil normalardir. Masalan, tilning yozma shakli uchun xos bo'lgan ba'zi normalar so'zlashuv shakli uchun xos bo'lgan ba'zi normalar so'zlashuv shakli uchun xos emas, yoki so'zlashuv uslubini uchun xos bo'lgan ba'zi normalar adabiy tilga taalluqli emas. Demak, uslubiy normalar til normalarining ma'lum uslub turlari orasida mavjud shakllaridir.

SHuning uchun ham uslubiy norma adabiy normaga to'la mos kelmaydi. U adabiy normaning turli nutq jarayonlarida o'ziga xos shakllangan ko'rinishlari bo'lib, adabiy normaga asoslanadi. Umuman, adabiy norma o'z mohiyatiga ko'ra yagona tizimni tashkil qilsada, har bir uslub turi adabiy normada ma'lum o'zgarishlar sodir bo'lishiga olib keladi. Bu holat normativ vositalarning uslublararo tabaqalanganligi ko'rsatadi. Zero, bir uslub turi uchun norma hisoblangan ba'zi vositalar boshqa uslub turi uchun norma bo'lmaydi.

Nutq turlari orasidagi bunday lug'aviy normativ gramatik va vazifaviy farqlar nutq uslublarini farqlanishini taqozo qiladi.

SHunga ko'ra, o'zbek tilining quyidagi nutq uslublarini ajratish

mumkin.

1. So'zlashuv uslubini

2. Rasmiy uslub

3. Ilmiy uslub

4. Publitsistik uslub

5. Badiiv uslub

So'zlashuv og'zaki nutq uslublari doirasiga mansub bo'lib, uning adabiy so'zlashuv va og'zaki so'zlashuv kabi uslubiy tarmoqlari mavjud. Qolgan nutq uslublari yozma nutq uslublarining turlaridir. By uslubiy ko'rinishlar ham tarmoqlarga ega. Masalan, rasmiy uslubning rasmiy - idoraviy uslub va rasmiy axborot uslubini, publitsistik uslubning gazeta uslubini, ijtimoiy - siyosiy uslub, badiiy uslubning ilmiy - texnik, ilmiy ommabop uslub, badiiy uslubning she'riy va dramatik uslub kabi tarmoqlari mavjud.

SO'ZLASHUV USLUBI. So'zlashuv uslubini nutq uslublari orasida eng qadimiysidir. Bu uslub yozuv paydo bo'lgunga qadar ham mavjud bo'lgan. So'zlashuv quyidagi o'ziga xos xususiyatlari bilan xarakterlanadi. Nutqning bu tarixi vaziyatga ko'ra hozir javoblik asosida vujudga kelib, pauza, mimika va ohang yordamida shakllanadi. So'zlashuv uslubini vazifaviyligi jihatdan adabiy tilga mos, ya'ni aloqa aralashuv vazifasini bajaradi. SHu boisdan so'zlashuv uslubini tilning norasmiy erkin muomala asosidagi ko'rinishi deyish mumkin. Biroq so'zlashuv uslubini to'la ma'noda kundalik turmush nutqi, ya'ni sodda so'zlashuv elementlaridagina iborat emas. SHunga ko'ra, so'zlashuv uslubining ikki turi ajratiladi.

1. Adabiy so'zlashuv.

2. Oddiy so'zlashuv.

Adabiy so'zlashuv uslubini adabiy tilning barcha normalariga mos keladi. Adabiy so'zlashuv tili ixcham, qisqa jumalardan iborat bo'lib, dialektal so'zlardan, shuningdek, boshqa passiv qatlamga xos lug'aviy vositalardan xoli bo'lgan uslubdir. SHuning uchun adabiy so'zlashuv

xuddi adabiy til singari ko'pchilikka tanish va xalkning muayyan kismi uchun o'zlashtirilishi majburiy bo'lgan uslubdir. Bu uslub turi asosan kundalik aloqa aralashuvi uchun xizmat kiladi. So'zlashuv uslubiga xos bo'lgan vositalardan badiiy adabiyotlarda ko'plab foydalanilganidek, bu uslub adabiy tilni boyituvchi manbalardan biri hamdir.

CHunki bu uslubda kundalik turmush nutqi bo'lgan jonli so'zlashuvga xos vositalar ko'p bo'lib, ular adabiy til normalariga mos kelmaydi. SHunga ko'ra, so'zlashuv uslubining bu ko'rinishlari ko'pgina qirralari bilan, jumladan fonetik jihatdan ham bir-biri bilan mos kelmaydi. CHunki so'zlashuv uslubida talaffuz jihatidan adabiy tilga xos xususiyatlarni ham, oddiy so'zlashuvga, shevaga xos xususiyatlari ham uchratish mumkin. Masalan, borayapman so'zi adabiy so'zlashuvda borayapman, oddiy so'zlashuvda borapman, borvopman kabi shakllarda ham talaffuz qilinadi. Birinchi holatdagi talaffuz adabiy talaffuz normalariga mos keladi. So'zlashuv uslubining bu turi notiqlar, aktyorlar, suxandonlar, olimlar, o'qituvchilar nutqi uchun xos bo'lgan adabiy so'zlashuvdir. Bu uslubda til normalariga rioya kilinib, so'zlar tanlangan, saralangan holda ishlatiladi va to'g'ri talaffuz qilinadi. Ikkinchi holatdagi talaffuz turli joylardagi og'zaki nutqka xos talaffuzdir. U adabiy tildagi shakliga nisbatan ayrim fonetik o'zgarishlarga uchragan holda talaffuz qilingan.

Oddiy so'zlashuvda so'zlarning quyidagicha fonetik o'zgarishlarda uchragan holda qo'llanishlarini kuzatish mumkin.

1. So'z tarkibidagi tovushlarning o'zni almashtirilgan holda talaffuz kilinadi. Masalan, o'xshaydi (o'xshaydi), la'natlamoq (la'natlamoq), yog'mir (yomg'ir), supra (surpa) kabilar.
2. So'z tarkibidagi ayrim tovushlar tushirib qoldirilgan holda talaffuz qilinadi. Masalan, usha (ushla), to'r (turt), surma (surama), tashama (tashlama) kabi.
3. Tovushlar orttirilgan holda talaffuz kilinadi. Masalan, chechmoq (echmoq).
4. So'zlar qisqartirilgan holda talaffuz qilinadi. Qopti (kolibdi), kepti (kelibdi), opkel (olib kel), opti (olibdi) bo'p (bo'lib), bo'pti (bo'libdi) kabilar.

Oddiy so'zlashuvlarga xos bu xildagi talaffuzlar dialekt va shevalarning ta'siri natijasida bo'lib, adabiy normalarga mos kelmaydigan holatlardir.

So'zlashuv uslubining lug'aviy va grammatik xususiyatlari.

So'zlashuv uslubida ham boshqa uslublarda bo'lgani kabi umumiste'mol so'zlari asosiy lug'aviy qatlamni tashkil etadi. CHunki, umumiste'mol so'zlarining katta qismi kundalik turmushni aks ettiruvchi so'zlardir. Bunday so'zlar barcha uslub turlarida keng qo'llaniladigan, uslubiy bo'lmagan neytral so'zlardir; ota, ona, aka, uka, singil, non, suv, tuz, osh, tosh, oy, quyosh, yulduz, qish, yoz, bahor, ichmoq, uxlamok, turmoq, oq, qizil, yaxshi, yomon, qora, tez, lekin, erta, kech, kunduz, men, sen, u va boshqalar nutq uslublarini birlashtirib turuvchi umumiste'mol so'zlaridir. SHu bilan birgalikda so'zlashuv uslubida vaziyat talabi bilan bog'liq ravishda ilmiy atamalar ham, kasb hunarga oid so'zlar ham, adabiyot san'at, madaniyat va musiqaga oid so'zlar ham, sodda so'zlashuv bilan farklanuvchi erkalash, so'kish, qarg'ash, ifodolovchi so'zlar ham, obrazli, emotsional bo'yokdor so'zlar ham qo'llaniladi. So'zlashuv uslubini lug'aviy jihatdan xarakterlovchi vositalar so'zlashuv bo'yog'iga ega bo'lgan dag'al, qo'pol so'zlardir. Bunday so'zlar asosan, jonli so'zlashuv nutqiga xos bo'lib, turli emotsional bo'yoqlarga ham ega. Masalan, maxmadona (sergap), barzangi(gavdali), ochofat (eb to'ymaydigan), ofatijon (go'zal), daroz (uzun), xit qilmoq (xafa qilmoq), xumkalla, juldurvaka, tirmizak, tirranca, dovdur, ezma kabilar so'zlashuv uslubini tayanch uslubiy ijobiy va salbiy emotsional bo'yoqdor so'zlarga boy uslubdir. Bu holat so'zlashuv uslubining tub mohiyatidan kelib chiqqan. Bu holat so'zlashuv uslubi turli fikr va mulohazalarni tinglovchilarga ta'sirli tarzda yetkazish vazifasini o'z oldiga qo'yadi. Bunda tildagi turli emotsional bo'yoqdor so'zlardan keng foydalaniladi.

So'zlashuv uslubida umumistemol so'zlarining ijobiy va ko'chma ma'nolaridan ham ta'sirchanlikka erishish maqsadida keng foydalaniladi.

So'zlashuv uslubida:

- a) erkalash ma'nosini ifodolovchi: kuchuk bolasi tushmagur, jinnivoy, chirog'im, qarog'im;
- b) iltifot va minnatdorchilik ifodolovchi: baraka topgur, umringdan baraka top, sadag'ang ketay, otangga rahmat, haloli

bo'lsin;

v) achinish, kuyinish ma'nolarini ifodolovchi: sho'ring qurg'ur, bechora, sho'r peshona;

g) nafrat ma'nosini ifodolovchi: nonko'r, battol, makkor, oqpadar, satang;

d) qarg'ish ifodolovchi: oting o'chkur, uying kuygur, til kesulgur;

v) yopishqoqlik, lapashanglik va ayyorlik ma'nolarini ifodolovchi: elim, xira pashsha, shilqim, latta, ammamning buzog'i, ichidan pishgan, tulki, pismi qabi *lug'aviy* vositalar aktiv qo'llaniladi va shu uslubni *lug'aviy* jihatdan o'ziga xosligini ta'minlaydi.

So'zlashuv uslubida aytmoqchi, aytganday, bilmasam, chamasi, kim biladi kabi modal so'zlar, shuningdek, turli murojaat ifodolovchi undovlar ham qo'llanilib, zavqlanish, achinish, xayrixohlik, ajablanish, jirkanish, pushaymon bo'lish kabi ma'nolarni ifodalaydi. Xullas, so'zlashuv uslubida uslubiy betaraf bo'lgan umumistemol so'zlari bilan birgalikda shu uslubning o'zi uchun tabaqalangan sodda so'zlashuvga xos *lug'aviy* birliklar ko'plab ishlatiladi. Bunday *lug'aviy* vositalar badiiy asarlarda so'zlashuv uslubi orqali o'tib, badiiy asarning obrazli ta'sirchanligini, jonliligini, tabiiyligini kuchaytirish vazifasini bajaradi. So'zlashuv uslubi o'ziga xos grammatik xususiyatlarga ham ega. Bu uslubda imo -ishora, pauza, ohang kabi vositalardan keng foydalanilganligi, shuningdek, kundalik turmush xarakteridagi nutq bo'lgan uchun gap tuzilishi judda sodda. Unda murakkab gaplar ko'p talab kilinmaydi.

Ikkichidan, dialogik nutq shakli bu uslubning asosiy belgilaridan biri bo'lgandigi uchun ko'prok savolga javob tariqasida gaplar tuzilishi ham so'zlashuv uslubi uchun xosdir. Syhatning savol javob asosida bo'lishida suhbat jarayonining ham muhim roli bor. Suhbat jarayoniga qarab savolga to'liqsiz gap shaklida ham javob beriladi. Bunda vaziyatga qarab fikrni ixcham, qisqa ifodalash maqsad qilib qo'yilgan bo'ladi. So'zlashuv uslubida ham vaziyat va suhbatning maqsadiga qarab darak, so'roq va undov gaplardan foydalaniladi.

So'zlashuv uslubida boshqa gaplarga nisbatan so'roq gaplar ko'p ishlatiladi va ularda so'roq gaplar ko'p ishlatiladi va ularda so'roq,

taajjub, gumon, shubha kabi bo'yoklar ifodalanadi. So'zlashuv uslubi gap tuzilishi jihatidan tilning sintaktik normalari qonun-qoidalariga to'la mos keladi. Ayrim hollarda bu normalarning buzilishi so'zlashuv uslubiga xos xususiyat emas, balki so'zlovchining oldindan o'ylanmagan holda, tasodifiy fikr ifodalashining natijasidir. So'zlashuv uslubi morfologik jihatdan ham muayyan xususiyatlarga ega. CHunonchi so'zlashuv uslubi qisqalikka, ixchamlikka tayanuvchi uslub bo'lganligi uchun bu uslubda so'zlarni qisqartirib qo'llash holatlari ko'p uchraydi. Ana shunday qisqartirilgan holda qo'llash morfologik vositalarga ham to'g'ri keladi. Binobarin, so'zlashuv uslubi qaratqich va tushum kelishiklarining qo'shimchalari ko'pincha tushirib qoldiriladi; kitob varag'i, olma bargi, uy yig'ishtirmok kabi so'zlashuv uslubida qo'shimchalar yoki so'zlarni qisqartirib qo'llash fe'l turkumida yaqqol ko'rinadi.

Masalan, emas, ekan, to'liqsiz fe'llari qisqargan shaklda o'zidan oldingi so'zga qo'shilgan holda ishlatiladi: borganmas, ko'rganmas, bo'ldimikan, aytdimikan kabi. Fe'lning sifat-dosh shakli -gan qo'shimchasi shakllanadigan so'zlar so'zlashuv uslubida -yotuvdi shaklida aytiladi: Masalan, borayotuvdi, o'qiyotuvdi, chopayotuvdi kabi.

Fe'lning adabiy tildagi - (b) edi ravishdosh shakli so'zlashuv uslubida uvdi - ovdi shaklida talaffuz qilinadi. Boruvdi, keluvdi, utiruvdi kabi. So'zlashuv uslubida erkalash, hurmatlash ma'nolarida -jon, -xon, -lok qo'shimchalarini olgan otlar ham qo'llaniladi. Biroq bunday holatlar so'zlashuv uslubini morfologik jihatdan alohidaligini belgilamaydi. Qo'shimchalar nutqning barcha uslublarida bir xilda qo'shiladigan yagona vositalardir.

O'z-o'zini tekshirish uchun savollar

1. Funktsional uslublar nima? Ularning tasnifi qanday?
2. Suhbat uslubining qanday o'ziga xos xususiyatlarini bilasiz?
3. Ilmiy nutqning o'ziga xosligi nimada?
4. Jurnalistikaning asosiy vazifalari va gazeta va publitsistik uslubning xususiyatlari nimalardan iborat?
5. Badiiy adabiyot nima va badiiy uslubning xususiyatlari qanday?

Mavzu bo'yicha tekshirish testlari:

To'g'ri ta'rifni tanlang

A) matn - ma'lum bir joyda joylashgan gaplardan tashkil topgan nutq asari

ketma-ketlik va umumiy ma'no va tuzilish bilan birlashtirilgan.

B) matn - Bular umumiy mavzu bilan birlashtirilgan jumladir.

B) matn - Bu nutqning yagona semantik turi - hikoya bilan birlashtirilgan bir nechta paragraflardan iborat nutq asari.

Noto'g'ri fikrni toping:

A) Funksional uslub xalq tilining bir turi.

B) Funksional uslub adabiy tilning bir turi.

V) Funksional uslublar - muayyan sohada qo'llaniladigan nutq vositalarining tarixan shakllangan turi.

D) Tilning funksional uslublari aloqa vositasi bo'lgan eng muhim vazifalarni bajargani uchun shunday nom oldi.

Asosiy funksional uslublarni qaysi qatorda ta'kidlangan?

A) kitob, so'zlashuv, adabiy, ish yuritish, ilmiy;

B) baland, past, to'la, betaraf, so'zlashuv;

C) adabiy, noadabiy, so'zlashuv, ruhoni, gazeta;

D) so'zlashuv, ilmiy, rasmiy ish, publitsistik, badiiy.

Kitob uslubiga tegishli bo'lmagan nutq uslubi:

A) rasmiy ish

B) so'zlashuv

C) badiiy

To'g'ri ta'rifni tekshiring:

A) publitsistik uslub - badiiy asar, roman, qissa, hikoyalar uslubi, jamoatchilik fikriga ta'sir qiladi

B) publitsistik uslub - tabiat va jamiyat taraqqiyoti qonuniyatlarini to'g'ri va to'liq ochib beruvchi ilmiy maqolalar, ma'ruzalar, monografiyalar uslubi

C) publitsistik uslub - bu ijtimoiy-siyosiy adabiyot, davriy nashrlar, notiqlik uslubi. U ommaga ta'sir o'tkazish, ularni harakatga chaqirish, ma'lumot uzatish uchun mo'ljallangan

9-MAVZU: ILMIY USLUB VA RASMIY-IDORAVIY USLUBNING LEKSIK GRAMMATIK XUSUSIYATLARI

9.1. Rasmiy uslub tushunchasi.

9.2. Ilmiy nutq uslubi. Uning lingvistik va strukturaviy xususiyatlari

9.3. Rasmiy ish yuritish uslubining lingvistik va grammatik xususiyatlari.

9.1. Rasmiy ish uslubi tushunchasi.

Rasmiy uslubning qo'llanish doirasi keng va xilma-xildir. Rasmiy uslub jamiyatdagi ijtimoiy va huquqiy munosabatlar, davlat va davlatlar o'rtasidagi maxsus rasmiy, siyosiy-iqtisodiy, sotsial-madaniy munosabatlar, shuningdek, shaxs bilan shaxs o'rtasidagi, shaxs bilan tashkilotlar, korxonalar o'rtasidagi munosabatlar, davlat idoralari, sud, prokuratura hujjatlari, qarorlar, buyruqlar, shartnomalar, rasmiy e'lonlar kabi keng doiradagi nutq ko'rinishlarini qamrab oladi, uslub turi boshqa uslublardan hujjatlarga asoslanganligi bilan farqlanadi. SHunga ko'ra, bu uslub ham ancha ilgari paydo bo'lganligi bilan xarakterlanadi. CHunonchi, turli davrlarda davlatlarda amr va farmonlar, yorliqlar, rasmiy xatlar, arznomalar, hokimliklar, beklklar orasidagi turli yozishmalar doimiy mavjud bo'lgan va ular rasmiy uslubni o'sha davrlarda shakllanganligini ko'rsatadi. Rasmiy uslub belgilangan tartibdagi bir xillikni va o'ta izchillikni talab qiluvchi uslubdir. Masalan: ariza yozish talab qilinsa, albatta, arizaning adresi, kimga, lavozimidan so'ng ariza yozuvchining adresi, lavozimi va kimligi bayon qilinib, ariza matniga o'tiladi. Rasmiy uslubga xos boshqa barcha hujjatlarda ham xuddi shunday belgilangan tartib o'rnini almashtirib bo'lmaydigan izchilligi mavjud. Rasmiy uslub nutqning qisqa, aniq va ixcham tuzilishning o'ziga xos shaklidir. Bu uslubni tashkil etuvchi barcha hujjatlar, chunonchi, tilxat, ariza, tushuntirish xati, chaqiriq xati, tavsiyanoma, tafsivnoma, telegramma, ishonch qog'ozi, xullas ko'pgina qisqa va ixcham tarzda yoziladi. Rasmiy uslubga oid hujjatlarda kundalik, ixchamlik mavjud bo'lsada, barcha hujjatlarni ham shu tarzda sodda, qisqa jumlar asosida quriladi deb bo'lmaydi. Binobarin, rasmiy uslubga oid ayrim nutq ko'rinishlarga fikrlar ketma ket keladi. Va bunday nutq mazmunini

tushunish murakkabliklar tug'diradi. Masalan, huquqiy va xususiy shaxslarni operatsiyalari hamda hisob raqamlariga doir ma'lumotlar huquqiy va xususiy shaxslarning o'zlariga qonunlarga nazorat qilingan hollarda sudlarga, tergov organlariga, hakamlar idoralariga va auditor tashkilotlariga soliq solish masalalari yuzasidan moliya va soliq idoralariga berilishi mumkin.

SHunga ko'ra, rasmiy uslub vujudga keltiruvchi nutq ko'rinishlarini shartli ravishda quyidagicha gruppalariga bo'lish mumkin.

1. Idoraviy hujjatlar: Bunga ish qog'ozlari (ariza, tavsifnoma va hokazo), akt va buyruqlar kiradi. Idoraviy hujjatlar qisqaligi soddaligi bilan ajralib turadi.

2. Diplomatik munosabatlarga doir hujjatlar: bayonlar, nota, bitim, shartnoma, dogovor, deklaratsiya kabilar kiradi. Bu hujjatlar odatda umumiy kirish qismi bilan boshlanib, ahdlashuvchi tomonlar qayd qilinib, maqsad bayon etiladi. SHundan keyin ahdnomaning asosiy mohiyati bayon etilib, yakuniy qismida hujjatning kuchga kirishi, hujjat tuzilgan va tili, joy, nusxalari qayd etiladi. Bu hujjatlar ham nisbatan soddah, tushunarli tarzda bayon etiladi.

3. Huquqiy munosabatlar doirasidagi hujjatlar: qonun, kodeks, fuqarolik va jinoyat aktlari, ustav va boshqalar.

Matnda ketma-ket yuz beradigan voqea hodisalarni ifodalash maqsadida turli shakllardagi bo'laklar va har xil tipda bog'langan qo'shma gaplar ko'plab uchraydi. Quyidagi matn buning yorqin dalilidir. Har bir shaxsga o'z huquq va erkinliklarini sud orqali himoya qilish, davlat organlarn, mansabdosh shaxslar, jamoa birlashmalarining g'ayriqonuniy xatti harakatlari ustidan sudga shikoyat qilish huquqi kafolatnadi.

SHu boisdan ham bu xildagi xujjatlarning tili nisbatan murakkab. Huquqiy munosabatlarni ifodalovchi hujjatlarda sub'ektiv baho berish nutqini bo'yoqdor-shaklida ifodalash kabilar mutlaqo yoddir. CHunki bunday hujjatlarda ob'ektiv, aniqlikka asoslangan qoida buziladi. Rasmiy uslub o'z oldiga biror narsani isbotlash, tahlil qilish vazifasini qo'ymaydi, undan voqealar, faktlarni isbotlash talab etilmaydi, balki voqea, faktlarni belgilash, tasdiqlash kabi vazifalarni bajarish bu uslubning muhim xususiyatlaridan biridir. SHunga ko'ra, rasmiy uslub axborot berish vazifasini buyruq, qarorlar shaklida buyurish vazifalarini bajaradi. Masalan, O'zbekiston Oliy kengashi qaror qiladi: Mustaqil O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi qabul qilinganligini nishonlash maqsadida Konstitutsiya qabul qilingan kun - 8 dekabr umumxalq bayrami - O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi kuni deb e'lon qilinsin.

Rasmiy uslubning lug'aviy xususiyatlari shu uslubning xususiyatlaridan kelib chiqadi. Avvalo, tilning umumiste'mol so'zlari qatlami rasmiy uslubning ham muhim lug'aviy birligidir. SHuningdek, bu uslubdagi aniq, qisqa va ixchamlik til vositalarining ham ana shu xususiyatlariga mos holda bo'linishni talab qiladi. Rasmiy uslubda shu uslub uchun shtamp shaklida mavjud bo'lgan lug'aviy vositalar qo'llanilib uslublik kasb etadi.

Masalan, ariza, tilxat, tushuntirish xati, bayonnoma, tavsifnoma, telegramma, qaror, bayonot, malumotnoma, axborot, tarjimai hol, e'lon kabi lug'aviy vositalar rasmiy uslubning tayanch uslubiy vositalaridir.

Rasmiy uslub tez-tez takrorlanib turuvchi bir xildagi o'zgarmas jummalarga boy. Bu uslub turida sinonimlar, ko'chma va ko'p ma'noli so'zlar obrazli vositalar qo'llanilmaydi. Rasmiy uslub ma'lum ma'noda chegaralangan uslubdir. SHuning uchun bu uslubda bir xil qolipdagi, standart vositalar ko'plab qo'llaniladi va shu uslub uchun muhim belgi ekanligi bilan xarakterlanadi. Bu uslubda takror-takror tayyor qolipdagi jumlar har doim lo'nda, ixcham tarzda ifodalangan bo'ladi.

Zero, rasmiy uslub hujjatlar tili bo'lib, hujjatlar ma'lum tartib asosida standart tarzda tuziladi. Rasmiy uslub matnlaridagi jumlar aniq va ravon, unda ortiqcha so'zlar mutlaqo qo'llanilmasligi talab qilinadi. Sintaktik jihatdan rasmiy uslubning jumlası ikki tartibli: sodda yoyiq gaplardan va ixcham shaklidagi qo'shma gaplardan tashkil topgan bo'ladi.

Rasmiy uslub yozma nutq me'yorlariga to'la asoslangan holda shakllanadi. SHuning uchun rasmiy uslubda ifoda shakllari tartiblarga asoslanilgan holda anik tuziladi. Masalan, Men Aziz Boboev 1986 yilda Toshkent shahrida tug'ildim (tarjimai hol). Berildi ushbu malumotnoma Vuxoro shahridagi 15-maktab o'quvchisi Eshmatov Toshmatga (ma'lumotnoma) kabi aniq ma'lumotlarga tayanish bu uslubning asosiy belgilaridan biri hisoblanadi. SHu boisdan ham bu uslubda chet tillarga oid so'zlar, dialektik va sheva so'zlari so'zlashuviga xos ibora va lug'aviy vositalardan deyarli foydalanilmaydi. Rasmiy uslubning aniqlikka tayanishi bu uslubda so'z ma'nolarining ko'chishi va sub'ektiv baho ifodalanishiga imkon bermaydi. SHuning uchun bu uslubni batamom obrazlilikdan xoli bo'lgan uslub deyish mumkin.

Rasmiy uslub lug'aviy jihatdan ancha chegaralangan. CHunonchi, boshqa uslublarda barcha uslub turlari uchun xos bo'lgan lug'aviy vositalar erkin qo'llanilganidek, rasmiy uslubda bunday lug'aviy erkinlik mavjud emas.

Rasmiy uslub acocan, kitobiy va shu uslub uchun xos bo'lgan atamalardangina iborat bo'ladi. Rasmiy uslubning tayanch lug'aviy vositalari: xalqaro munosabatlarga oid vositalar - bayonot, nota, elchi, bitim, shartnoma, munozara, dogovor, rasmiy vizit, do'stona munosabat, rasmiy xabar; idora ishlariga oid so'zlar: qaror, chaqiriq, topshiriq, vazifa, buyruq, shuningdek huquq sohasidagi so'z va birikmalar: qonun, ijro, qonunchilik, bank, kredit, mulk, tinchlik fondi, Konstitutsiya asosiy Qonun kabilardir.

Rasmiy uslub material va mazmun jihatidan xilma xil bo'lib, uslub turlari orasidagi publitsistik uslubga ancha yaqin, ayniksa rasmiy uslubning alohida turi hisoblangan diplomatik hujjatlar muayyan ta'sirchanlikka ega bo'lgan ko'rinishdir. SHu jihatdan bu nutq turi publitsistik uslubga yaqin. SHuningdek, gazeta sahifalarida har kuni berib boriladigan rasmiy xabarlar, davlatlar o'rtasida turlicha

kelishuv, oldi-berdi haqidagi xabarlarining berib borilishi ham rasmiy va publitsistik uslublar orasida muayyai bog'liqlik va yaqinlik borligini ko'rsatadi. Bu xildagi matnlarda publitsistik uslubga xos nutq vositalaridan

ham foydaniladi. Masalan, 2 aprel kuni Kremlda Mustaqil Davlatlar Hamdo'stligiga a'zo davlatlar rahbarlari kengashining majlisi bo'ldi, unda Hamdo'stlik va xalqaro doiradagi dolzarb muammolar muloqotlarning asosiy mavzusi bo'ldi («Ma'rifat» gazetasi 1999-yil 3 aprel).

9.2. Ilmiy nutq uslubi. Uning lingvistik va strukturaviy xususiyatlari

Ilmiy uslub nutq uslublari orasida o'z alohidaligi, shu uslubga xos muhim xususiyatlarni yorqin gavdalanishi bilan ajralib turadi. Bu yelub nutq ko'rinishi sifatida maxsus vazifaga ega. Fikrning grammatik jihatdan ravshan ifodalanishi, mantiqiy bog'liqligi, izchilligi, qoidalarga tayanishi, ifodadagi sintaktik aniqlik ilmiy uslubning o'ziga xos muhim xususiyatidir.

Ilmiy uslub nutq uslublarining ilmiy adabiyot bilan bog'liq turi bo'lib, kitobiy uslublar jumlasiga kiradi. SHunga ko'ra, ilmiy uslub turlicha ilmiy adabiyotlarni, texnika, meditsina, filologiya, kimyo va boshqalarni qamrab olsada, har bir ilmiy sohaning o'zi alohida bo'lmaydi.

CHunki bu sohalarni barchasida ilmiy uslub ychun xos bo'lgan aniqlik, mantiqiylik, ob'ektivlik, lug'aviy jihatdan so'zlarni bir ma'noligi bir xilda aks etadi. Biroq ilmiy ifodalar bir biri bilan o'zaro farqlanishi mumkin. Masalan, ilmiy texnik adabiyotlar, ommabop adabiyotlardan keskin farqlanadi. Bu holat ularni ilmiy uslubning turli ko'rinishlari sifatida ajratishni taqozo etadi. SHunga ko'ra, ilmiy uslubning ikki turi mavjud:

a) ilmiy texnik uslub		uslub.
b) ilmiy	ommabop	

Ilmiy texnik uslub quyidagi xususiyatlarga ega:

- unda fikr aniq, mantiqiy va ob'ektiv bo'lishi shart;
- aniq fikrni ifodalash jarayonida ham nominativ (atash) ham definativ (ilmiy xulosalash) vazifasi bajariladi;
- lug'aviy jihatdan atamalarga va mavhum ma'noli so'zlarga

tayanadi; g) ilmiy fikr ifodalanadi;

d) formulalar, tablitsalar tajriba va xulosalarga tayanadi.

Ilmiy ommabop uslub quyidagi xususiyatlarga ega:

a) umumiste'mol so'zlari va umumilmij atamalar ko'proq qo'llaniladi.

b) ilmiy ommabop adabiyotlar ilmiy tahlil qilish vazifasini o'z oldiga qo'ymaydi;

v) formula, tablitsa va tajriba xulosalarga tayanmaydi;

g) ilmiy ommabop uslub axborot berish vazifasini bajaradi.

Ko'rinadiki, ilmiy uslub nihoyatda aniqlik, mantiqiylikni talab qiladigan uslub bo'lib, asosan bir ma'noli so'zlarni qo'llanilishini taqozo etadi. SHu boisdan ham ilmiy uslubning tayanch leksikasi - atamalardir. Atamalar har bir sohaga oid bo'lganligi sababli umumilmij atamalar ham mavjud. SHunga ko'ra, atamalarni soha atamalari va umumilmij atamalar kabi guruhlarga ajratish mumkin.

Soha atamalari malum fan yoki fanning biror sohasi uchun xos. Masalan, leksika, leksema, morfema, fonema, faronim, lingvistikaga, vatt, volt, klon, massa, magnit maydoni fizikaga, aspirin, miokard, narkoz, pnevmoniya, ukol meditsinaga, ayripanja, burchak tishlar, kurakoyoqlilar zoologiyaga, ammiak, vodorod, karbon, polimar ximiyaga, suvzambil, ayiqtovon biologiyaga xos atamalardir.

Umumij atamalarda ilmiy adabiyotning barcha ko'rinishlari bir xilda qo'llaniladi. Ularni fanning biror sohasi bilan izohlab bo'lmaydi. Masalan, konferensiya, konstitutsiya, kilogramm, monografiya, samolyot, fan, simpozium, plenum, sessiya, chaqiriq va hokazo.

Atamalar umumiste'mol so'zlari bilan uyg'unlikda ilmiy fikr ifodalay oladi. Ilmiy uslubda umumiste'mol so'zlari sifatida ko'makchilar (uchun, kabi, ba'zan, singari), bog'lovchilar (va, hamda, ammo, lekin) ham ko'plab ishlatiladi. Ilmiy uslub boshqa uslub turlaridan lug'aviy jihatdan undov so'zlarning qo'llanilmasligi bilan xarakterlanadi. Ilmiy uslubni tasvirij vositalar uslubi deb hisoblash mumkin. CHunki, bu uslubda deyarli tasvirij vositalardan foydalanilmaydi. Lekin ayrim sifatlash va o'xshatish vositalarini ilmiy uslubda ham uchratish mumkin. Biroq, bu vositalar ilmiy uslubda obrazlilik, tasvirijlikni uyushtirish uchun emas, balki fikrij aniqlikni ta'minlash uchun ishlatiladi. Masalan, qirqquloq atamasi haqida aniq tasavvur hosil qilish uchun o'xshatishdan foydalanilgan. Daraxtsimon

qirqquloqlarning bo'yi 5 qavatli binolar bo'yidek keladi. (Materiklar geografiyasi. Toshkent, 1995 yil. 96 bet). Bu gapda simon o'xshatish vositasi orqali qirqquloqlarning daraxtga -dek vositasi orqali bo'yining besh qavatli binosiga o'xshashligi haqida aniq ma'lumot berilgan. Ilmiy uslubda o'xshatishlar asosan -simon, -dek, -day, o'xshash kabi vositalar orqali ifodalanadi. Ilmiy uslubda narsa yoki predmetlar haqida aniq tasavvur hosil qilish uchun sifatlashlardan ham foydalaniladi: onij tezlik, notekis harakat, to'g'ri chiziqli harakat (fizika), subtropik o'lka, issiqsevar o'simlik, tropik cho'l, chala cho'l, (geografiya) perpendikulyar tekislik, to'g'ri prizma, kesik konus, kesik piramida (matematika). Bunday vositalar ilmiy uslubda predmetni aniqlash, aniq belgilarini ko'rsatish vazifasini bajaradi. SHu boisdan ham ularni obrazli vositalar deb bo'lmaydi.

Ilmiy uslub boshqa uslub turlaridan lug'aviy jihatdan shartli belgilar, formulalarning qo'llanilishi bilan farqlanadi. SHartli belgilar muhim lug'aviy vosita sifatida ilmiy texnik adabiyotlarda ko'plab qo'llaniladi. Masalan, N-vodorod, O-kislorod, G-uglerod, HgO-suv, -katta, -kichik, A--Amper, ildiz kabi. Ilmiy uslubning grammatik qurilishi juda izchil, mantiqan bog'langan bo'lib, sintaktik jihatdan o'ta aniqlikni talab qiladi.

9.3. Rasmiy ish yuritish uslubining lingvistik va grammatik xususiyatlari

Leksika. 1. Rasmiy ishbilarmonlik uslubining leksik tizimiga umumij kitobij va neytral so'zlardan tashqari, rasmiy ishbilarmonlik uslubining rang-barangligiga ega bo'lgan so'zlar va iboralar kiradi. Masalan: mos, yuqorida, yo'naltirilgan, oluvchi, hozir ("bu" degan ma'noni anglatadi).

Unda professional (nuquqij va diplomatik) terminologiyaga mansub so'zlarning ko'pligi. Masalan: qonunchilik, xulq-atvor, akt, vakolatlar, yig'ish, yuridik shaxs, bekor qilish, chaqirib olish.

3. Rasmiy ishbilarmonlik uslubining lug'ati jargon, so'zlashuv so'zlari, dialektizmlar va hissiy ekspressiv rangga ega so'zlarning to'liq yo'qligi bilan tavsiflanadi.

4. Ushbu uslubning o'ziga xos xususiyati, shuningdek, rasmiy ishbilarmonlik xarakteriga ega bo'lgan atributiv-nominal turdagi barqaror iboralarning mavjudligi: kassatsiya shikoyati, bir martalik nafaqa, belgilangan tartib, dastlabki ko'rib chiqish, ayblov hukmi, oqlash.

5. Rasmiy ishbilarmonlik uslubining leksik tizimining o'ziga xosligi - unda arxaizmlar bilan bir qatorda istorizmlarning mavjudligi. Arxaizmlar: bu, shunday, hurmat kafolati. Tarixiy ma'lumotlar: Janobi Oliylari.

Nomlangan leksik birliklar rasmiy ish hujjatlarining ma'lum-janrlarida, masalan, tarixshunoslik - hukumat eslatmalarida uchraydi.

6. Rasmiy ishbilarmonlik uslubidagi bir qator sinonimlardan har doim qonun chiqaruvchining irodasini ifodalovchi, masalan, qaror, majburiyat, taqiqlash, ruxsat berish va boshqalar kabi so'zlar tanlanadi.

7. Rasmiy ish uslubiga oid ko'plab so'zlar antonimik juftlikda keladi: huquqlar - majburiyatlar, da'vogar - javobgar, demokratiya - diktatura, prokuror - advokat, ayblovchi - oqlov. E'tibor bering, bular kontekstual emas, balki lingvistik antonimlardir.

O'z-o'zini tekshirish uchun savollar

Ilmiy uslubning asosiy lingvistik xususiyatlari nimalardan iborat?

Termin talablarga nimalar kiradi?
Ilmiy matn yaratishning qanday usullari mavjud?

Mavzu bo'yicha tekshirish testlari:

Ilmiy matn muallifi odatda quyidagi shaxslar nomidan yozadi:

- A) 1-shaxs birlik;
- B) 1-shaxs ko'plik shakli;
- C) 2-shaxs ko'plik shakli;
- D) 3-shaxs birlik.

Nutq xatosi bo'lmagan gapni toping.

- A) O'qilgan kitobning sharhi keyingi haftada topshirilishi kerak.

- B) Mutaxassislik bo'yicha ma'ruza matni saqlanishi shart.
- C) Maqola uchun tezislar juda omadsiz bo'lib chiqdi.
- D) Monografiyaga annotatsiya ilmiy rahbar tomonidan yozilgan.

Ilmiy inshoga ijobiy baho berilgan iborani belgilang.

- A) Biz boshqacha nuqtai nazarga egamiz ...
- B) Muallifning fikriga qo'shilish qiyin ...
- B) Noto'g'ri tuyuladi ...
- D) Muammoni hal qilishda bunday yondashuvning ahamiyatini tan olish kerak ...

Ilmiy inshoga salbiy baho berilgan iborani toping.

- A) Muallif to'g'ri ishora qiladi ...
- B) Muallif ... ni tanqid qiladi.
- C) Muallif aniq nomuvofiqlikni e'tibordan chetda qoldirdi...
- D) Muallifning fikriga qo'shilishimiz mumkin ...

Ilmiy nutqda nomaqbul til formulasini toping.

- a) Biz natijalardan mamnunmiz...
- B) Biz erishilgan natijalardan juda mamnunmiz ...
- C) O'rganish davomida olingan natijalardan mamnunmiz.
- D) Biz natijalardan juda mamnunmiz.

Faqat rasmiy idoraviy uslubga tegishli belgini aniqlang

- A) aniqlik;
- B) rekvizitlarning mavjudligi;
- B) standartlashtirish ;
- D) taqdimotning xolisligi.

Rasmiy idoraviy uslubga tegishli bo'lmagan belgini aniqlang

- A) bayon qilishning xolisligi;
- B) bayon qilishning aniqligi;
- C) bayon qilishning ekspressivligi;
- D) rekvizitlarning mavjudligi.

Rasmiy idoraviy uslubga ishlatilmaydigan leksika

- A) qisqartma va qo'shma so'zlar;
- B) boshqa uslublarda ishlatilmaydigan so'zlarning turg'un birikmalari;
- B) so'zlashuv so'z birikmasi;
- D) ko'p ishlatiladigan so'zlar.

Nutq qismining rasmiy ish uslubida qo'llanilishini topmang:

- A) aniqlovchi olmoshlar;
- B) noaniq olmoshlar;

- C) og'zaki otlar;
D) qisqa sifatlar.

10-MAVZU: PUBLISISTIK USLUB VA OG'ZAKI USLUBLARNING LEKSIK-GRAMMATIK XUSUSIYATLARI

- 10.1. Publisistik uslubning vazifalari.
10.2. Publisistik uslubning xususiyatlari.
10.3. Og'zaki uslubning leksik va grammatik xususiyatlari.

10.1. Publisistik uslubning vazifalari.

Nutq inson hayotining ajralmas qismidir. Nutq funktsional uslublarga bo'linish bilan tavsiflanadi, ularning har biri quyidagi parametrlarda o'ziga xos xususiyatlar bilan tavsiflanadi: bayonning maqsadi, ifoda janrlari, shuningdek, til vositalari.

Ushbu nutq uslubining ta'rifi uni qo'llash doirasi va maqsadiga asoslanadi. Shunday qilib, nutq uslubi ommaviy axborot vositalari va og'zaki nutqning rasmiy uslubi bo'lib, uning asosiy g'oyasi muhim ijtimoiy-siyosiy ma'lumotlarni yetkazish, shuningdek, tinglovchini harakatga undashdir.

Nutqning funktsional uslublari lingvistik vositalardan qay darajada foydalanish va qanday maqsadda xizmat qilishiga qarab farqlanadi. Zamonaviy ma'lumotnoma adabiyotida kamida 5 ta uslubni ajratish odatiy holdir: ilmiy, rasmiy biznes, so'zlashuv, badiiy va jurnalistik.

Jurnalistik uslubning asosiy doirasi ommaviy axborot vositalarining barcha turlari bo'lib, ular bosma nashrlar, televidenie, radio, Internet-axborot nashrlari va boshqalarni o'z ichiga oladi. Turli

ma'ruzachilarning bir xil ijtimoiy, siyosiy va boshqa muhim mavzulardagi nutqlari ham ushbu nutq uslubi doirasiga kiradi.

Jurnalistik nutq uslubidan foydalanish orqali uzatiladigan ma'lumotlarning turi ijtimoiy, sport yoki madaniy hayotga oid neytral xabarlardan tortib, keskin ijtimoiy-siyosiy eslatmalargacha farq qilishi mumkin. Jurnalistik nutq uslubining bunday xususiyatlari uning inson hayotining barcha sohalariga kiritilganligi haqida gapiradi.

Nutqning jurnalistik uslubi ommaviy axborot vositalarining tilidir, lekin u adabiyotda ham ishlaydi. Jurnalistik asarlar ma'lum davrlar, voqealar yoki shaxslar haqida ma'lumotni to'liq va to'g'ri etkazib beradi. Adabiyotdagi jurnalistika asosan muallifning fikriga asoslanadi, media jurnalistikasi esa ma'lum ma'lumotlarni uzatishda faktlarga tayanadi.

Jurnalistik uslub reportaj, eslatma, intervyu, reportaj, maqola, taqriz, taqriz, insho, risola, felyeton va boshqalar kabi janrlarda amalga oshiriladi.

Jurnalistik uslubning vazifalari.

Nutqda funktsional uslublarga bo'linish rejasi, birinchi navbatda, ularning har biri qanday til funktsiyalarini bajarishiga qarab quriladi. Demak, bu holda jurnalistik nutq uslubining ikkita maqsadi ajralib turadi.

- Axborot uzatishning maqsadi. Jurnalistik nutq uslubining bunday maqsadi, birinchi navbatda, tinglovchilar yoki o'quvchilarning auditoriyasini faktik aniqligi va dolzarbligi bilan ajralib turadigan ma'lum ma'lumotlardan xabardor qilishga qaratilgan.
- Hissiy ta'sirning maqsadi. Axborotni ommaviy axborot vositalarida tarqatish yoki ma'ruzachilarning nutqlari orqali ko'pincha muayyan harakatlar uchun hissiy motivatsiya mavjud. Bu shahar aholisining umumshahar shanbaliklariga chiqish chaqirig'i, mitingga chaqiruv yoki teleboshlovchining "reklama vaqtida almashtirmaslik" haqidagi odatiy iltimosi bo'lishi mumkin.

Odatda, uzatiladigan ma'lumotlar nafaqat ba'zi hodisalar haqidagi faktlarni, balki muayyan harakatlarga chaqiruvni ham o'z ichiga oladi. Demak, masalan, turli munozara va munozaralar tomoshabiniga muhokama qilinayotgan mavzu haqida ma'lumot beribgina qolmay, balki ko'tarilgan masala bo'yicha o'z pozitsiyasini shakllantirish uchun uni faol aqliy faoliyatga amaliy jihatdan undaydi.

Jurnalistik uslubdan foydalanilganda, odatda, axborotni taqdim etish maqsadi haqida gapiriladi. Agar biz ilmiy publitsistik ma'ruza haqida gapiradigan bo'lsak, unda, ehtimol, jurnalistik uslubning informatsion maqsadi amalga oshiriladi. Agar bu zavod rahbariyatiga tegishli bo'lsa, unda ishchilar bilan motivatsion nutq bilan gaplashish, bunday nutqni qo'llashdan asosiy maqsad tinglovchida ma'lum his-tuyg'ularni uyg'otishdir.

10.2. Publitsistik uslubning xususiyatlari.

Jurnalistik uslub qayerda qo'llanilishidan qat'i nazar, u o'ziga xos lingvistik vositalarni saqlab qoladi. Publitsistik nutq uslubining lingvistik xususiyatlari leksik, morfologik va sintaktik xususiyatlarga bo'linadi.

Leksik xususiyatlar.

Qoida tariqasida, jurnalistik tilda tibbiyot, sport, madaniyat, iqtisodiyot, ijtimoiy-siyosiy hayot kabi mavzularga xos lug'at va auditoriya manfaatlariga daxldor bo'lgan boshqa mavzular qo'llaniladi.

Jurnalistik uslub tomoshabin yoki tinglovchiga yo'naltirish va sozlash bilan tavsiflanadi, shuning uchun xabarning leksik komponenti kimga qaratilganligiga bog'liq bo'ladi.

Shunday qilib, keng tomoshabinlar uchun ishlaydigan federal kanaldagi yangiliklar yanada rasmiy va quruq shaklda taqdim etiladi, yoshlar uchun ko'ngilochar kanallardagi yangiliklar nafaqat norasmiy muloqotga asoslanadi, balki undan foydalanishga ham imkon beradi. ba'zi hollarda jargon va odobsiz so'zlar.

Bundan tashqari, jurnalistikada so'nggi paytlarda shakllangan va o'z dolzarbligini saqlab qolgan bir qancha turg'un iboralar, shuningdek, baland ovozda va maqsadli aforizmlar ("orqadan pichoq urish", "misli ko'rilmagan harakat") qo'llaniladi.

Ko'pincha jurnalistikada sub'ektiv baholarni xarakterli lug'at orqali ifodalash tendentsiyasi mavjud ("rivojlanish", "gullash", "sog'lik" - ma'qullashning misoli; "qasos", "kamsitish", "pasayish" sodir bo'layotgan narsaga salbiy munosabat).

Publitsistik uslubni leksik xususiyatlariga ko'ra tavsiflash hissiy rangdagi lingvistik vositalarni eslatmasdan to'liq bo'lmaydi. Jurnalistika tili o'rtacha darajada yorqin bo'lishi kerak, lekin ayni paytda etarlicha e'tiborni tortadi. Ushbu muvozanatni saqlash badiiy uslubdan epithets, metafora, metonimiya, ritorik savollar, ironiya, frazeologik burilishlar, so'z o'yinlari, maqollar va boshqalar kabi ekspressiv vositalarni olish orqali mumkin.

Morfologik xususiyatlar.

Jurnalistika tilining ma'lum morfologik xususiyatlar bo'yicha ma'lum bir monopoliyaga ega ekanligini aytish mumkin emas, ammo jurnalistikada boshqa uslublarga qaraganda ko'proq qo'llaniladigan "morfologik belgilar" mavjud.

Ushbu "belgilar" quyidagi fikrlarni o'z ichiga oladi.

- Publitsistik uslub tili genitativ qo'shimchalarga boy (muammo yechish, shartnoma imzolash, xizmat ko'rsatish va hokazo).
- U jamoatchilikka qaratilgan va shuning uchun sub'ektiv fikr bildirishdan qochadi. Bu uslubning uchinchi shaxsdagi fe'llarga nisbatan moyilligida yaqqol namoyon bo'ladi. Shaxsiy bo'lmagan takliflar kamroq mashhur.
- Yangiliklar va notiqlik nutqi sinekdoxa kabi texnikani qo'llash, ya'ni butunni uning bir qismi bilan ifodalash bilan tavsiflanadi.
- Sanoqsiz ko'plik otlaridan foydalanish (elita doiralari, davlat tuzilmalari, shahar hokimiyatlari va boshqalar) jurnalistikada mustahkam o'rnatilgan.
- Jurnalistikada fe'lning buyruq shakli biron bir harakat uchun buyurtma berish uchun emas, balki diqqatni jalb qilish uchun javobgardir (Biz bilan qoling, almashtirmang, o'ylamang va hokazo).
- Kelajakda rejalashtirilgan voqealar odatda ingliz tiliga xos bo'lgan hozirgi zamonda yoritiladi (Ertaga yangi ko'rgazma majmuasi ochiladi, keyingi oyda ko'ngillilarni jalb qilish boshlanadi va hokazo).
- Jurnalistikada hosila predloglarning qo'llanish foizi juda yuqori (faktni hisobga olgan holda, asosda, hisobga olgan holda, sabab va hokazo).

- Qisqartmalar jurnalistikada keng qo'llaniladi (BMT, YI, NATO, BRIKS, ShHT va boshqalar).
- Bu uslub quyidagi prefiksli so'zlarning qo'llanilishi bilan tavsiflanadi: de-, a-, anti-, post-, inter-, inter- va boshqalar, shuningdek, qo'shimchalar: -i (i), -ism, -ist, -izatsiya, -tion va boshqalar.

sintaktik xususiyatlar.

Publitsistik uslubning sintaksisi shunday qurilganki, auditoriya e'tiborini tortadi va ba'zi hollarda ularni muayyan harakatlarga undaydi.

Publitsistik uslubning sintaktik xususiyatlari quyidagilardan iborat.

- Ritorik savollar savolga javobning aniq dalillarini ko'rsatish uchun ishlatiladi. Bunday holda, jamoatchilik va ma'lumot beruvchi o'rtasida to'liq kelishuv hissi paydo bo'ladi (Biz bunga chidaymizmi?).
- Ko'pincha jurnalistikada informator taqdimotning savol-javob shakliga ishora qiladi, bu sizga dialogni jonlantirish va ma'lumotlarning monoton va quruq uzatilishiga yo'l qo'ymaslik imkonini beradi (Bu holatda nima qilish kerak? Avvalo, politsiyaga murojaat qilishingiz kerak).
- Ishlab chiqarilgan ta'sirni kuchaytirish yoki bayonotni ta'kidlash uchun takrorlashlar ko'pincha ishlatiladi (U hech kim kabi yarata va yarata olardi).
- Undov jumalari harakatga chaqiruv sifatida ishlaydi yoki tantanali muhit yaratadi (Quvning! Yangi yilingiz bilan!).
- Axborot beruvchi va jamoatchilik o'rtasida maxsus aloqa o'rnatish uchun murojaatlardan foydalaniladi (janoblar, o'rtoqlar, ruslar va boshqalar).
- Inversiya xabarda aksentlarni ma'lumotni eng muhimidan tafsilotlargacha kamayish tartibida yetkazishga yordam beradi (halokatga uchragan samolyot ekipajining barcha a'zolari tirik qolgan va hokazo).
- Publitsistika ko'pincha maxsus effekt yaratish uchun parsellash (jumlaning qismlarga ajratish) kabi texnikani nazarda tutadi (Biz

hammamiz yaxshi yashashni xohlaymiz. Zo'r ish. Oila. munosib odamlar bo'ling.).

Demak, publitsistik uslub turli xil til xususiyatlariga, turli qo'llanish sohalariga va turli funktsiyalarga ega bo'lgan murakkab uslubdir. Bu rus tilining boshqa funktsional uslublarining har biri bilan turli darajada rezonanslashadi: badiiy rasmiy biznes, ilmiy. Shu bilan birga, jurnalistik uslub og'zaki shaklda ham, yozma va televideniya ham keng tarqalgan. Har bir insonning ijtimoiy hayotiga aralashib, jurnalistika zamonaviy jamiyatga chuqur kirib boradi va bu tendentsiya vaqt o'tishi bilan o'sib bormoqda.

10.3. Og'zaki uslubning leksik-grammatik xususiyatlari

Og'zaki nutq (jismoniy tabiati bo'yicha) - insonning murakkab anatomik va fiziologik faoliyati, shu jumladan markaziy asab tizimi va nutq apparati faoliyati natijasida hosil bo'lgan akustik signal, bu ta'limda uchlik funktsiyasini bajaradi. havo muhiti, ovoz (fonatsiya) va nutq tovushlari (artikulyatsiya). Diafragma, o'pka, traxeya va bronxlar havo muhitini shakllantirishda ishtirok etadi, girtlak va ovoz kordlari fonatsiyaga, tomoq, tanglay pardasi, og'iz va burun bo'shliqlari, lablar, til va nazofarenklar artikulyatsiya bilan shug'ullanadi. Fonologiya nuqtai nazaridan og'zaki nutq uning fonetik va akustik xususiyatlarini anglatadigan ko'plab fonetik xususiyatlar bilan tavsiflanadi: vaqt, chastota, amplituda, intensivligi, tezlik, oralig'i va boshqalar.

Og'zaki nutqning anatomik va fiziologik xususiyatlari girtlak va ovoz kordlari tuzilishi, shuningdek, nafas olish turiga bog'liq. Glottisdan o'tgan havo oqimi ovoz kordlarini tebranishga olib keladi, natijada ma'lum bir balandlik, kuch va tembr ovozi paydo bo'ladi. Fonatsiya xususiyatlariga ta'sir qiluvchi odamning asosiy biologik omillariga quyidagilar kiradi: tana tuzilishi, ovoz apparati simmetriyasi, ichki sekretsiya bezlari ishi va yoshi. Yangi tug'ilgan chaqaloqning qichqirig'idan boshlab va keksa yoshdagi nolish bilan yakunlanib, inson ovozi biologik o'zgarishlar bilan ham, tasodifiy omillar bilan ham bir qator o'zgarishlarni amalga oshiradi. Bundan tashqari, yoshi bilan nafaqat ovoz balandligi va intensivligi, balki uning tembri ham o'zgaradi. Bolaligingizda, ayniqsa, balog'at yoshida, girtlak tuzilishi o'zgarib, bolakayning balandligi yoki oltisini baritonga yoki hatto erkakning boshiga aylantiradi. Ayni paytda qizlarda bolalar

treblini yoki oltini ayol soprano yoki kontraltoga o'tish mavjud. Shuning uchun ichki sekretsiya bezlari halqumning anatomik tuzilishida va shuning uchun ovoz hosil bo'lishida muhim rol o'ynaydi.

Keksa yoshda, girtlakning suyaklanish jarayoni tugagach, o'pkaning sig'imi va elastikligi pasayishi, ko'krak qafasi torayishi tufayli ovoz o'zgarishda davom etadi. Ovoz zaiflashadi, shivirlaydi, kar bo'ladi. Og'zaki nutq va odamning jismoniy xususiyatlari o'rtasidagi bog'liqlik nutqni shakllantirish apparati va nutq faoliyatining anatomiya va fiziologiyaga bog'liqligini aks ettiradi. Shunday qilib, past ovozli odamlarning balandligi va ko'krak qafasi balandroq. Inson ovozinin individualligini belgilaydigan ushbu xususiyatlardan tashqari, og'zaki nutq ko'nikmalarini shakllantirish usullarining ahamiyati ham katta. Ular genetik jihatdan shaxsga xos bo'lgan ichki biologik omillardan va tashqi omillardan iborat. Ikkinchisiga odatda atrof-muhit, inson kasalliklari, olingan ta'lim, tarbiya va boshqalar kiradi. Ushbu omillar ta'siri ostida, odam nutqni o'zlashtirgan holda, nutq apparatini atrofdagi til muhiti qonunlari va qoidalariga muvofiq boshqarishni o'rganadi.

Og'zaki nutq mexanizmlari shakllanar ekan, u o'z nutqini ifodalash uchun butun nutq tizimidan foydalanadi, tobora ko'proq avtomatik ravishda tilning grammatik va uslubiy vositalarini, bayon mantig'ini tanlaydi. Vaqt o'tishi bilan ma'lum bir dinamik stereotip ishlab chiqildi, bu odatiy takrorlashdan (bir xil turdagi vaziyatlarda) ma'lum bir qurilish intonatsiyalari va iboralaridan iborat. Dinamik nutq stereotipini o'zgartirish uning shakllanishi kabi qiyin, shuning uchun vaqt va kuch sarflashni talab qiladi. Shunday qilib, og'zaki nutq -bu ma'lum bir jamiyatdagi psixofiziologik shaxsga asoslangan insoniy aloqa maxsus turi. Shaxsning og'zaki nutqi fonetik va lingvistik xususiyatlar bilan ajralib turadi, ular individual va nisbatan o'zgarmas bo'lib, nutqi fonogrammada yozib olingan kishining nafaqat shaxsiy fazilatlarini o'rnatishga, balki uni aniqlashga imkon beradi. Fonetik belgilar jismoniy xususiyatlariga ko'ra sifat ko'rsatkichlari bilan bir qatorda miqdoriy parametrlarga ham ega va shuning uchun ularni instrumental tahlil usullari yordamida o'rganish mumkin.

Ular o'lchov natijalari bilan baholanadigan spektrogramlarda, oscillogramlarda va boshqalarda namoyish etilishi mumkin va bu aniq xulosalar uchun asos bo'lishi mumkin. Uning og'zaki nutqida mavjud bo'lgan shaxsning shaxsiy xususiyatlari haqida ko'proq ma'lumot

Uning og'zaki nutqida mavjud bo'lgan shaxsning shaxsiy xususiyatlari haqidagi ma'lumotlar shartli ravishda quyidagilarga bo'linadi: semantik (og'zaki nutqda mavjud bo'lgan ma'lumotlar to'plami; ma'ruzachining umumiy intellektual rivojlanishi, uning qarashlari, maxsus, shu jumladan kasbiy, bilim darajasi, shuningdek, cheklangan odamlar doirasiga ma'lum bo'lgan voqealar, faktlar yoki holatlar to'g'risida xabardorligidan dalolat beradi); (yanada muhimroq; og'zaki nutqning mazmuni va tuzilishining nutqiy ifodasi bo'lib, u uslub, so'z boyligi, grammatik tuzilishi va mantig'ini aks ettiradi - aynan shu alomatlar insonning jismoniy, psixologik va ijtimoiy qiyofasini, uning jinsi, yoshi va konstitutsiyaviy xususiyatlarini, nutqni shakllantirishning anatomik xususiyatlarini baholashga imkon beradi) trakt; u nutq shakllanishining geografik mintaqasiga qarab rivojlanadigan xarakter xususiyatlarini, ma'lumotlarini, aql-idrokini, dialektal xususiyatlarini aks ettiradi, bu esa ma'ruzachining shaxsiy xususiyatlarini aniqlashga imkon beradi). Shunday qilib, jins toifalarining so'zlari ("sizniki" - "sizniki", "chaqirilgan" - "chaqirilgan", "xursand" - "xursand" va boshqalar) jinsga dalolat qilishi mumkin.

Bundan tashqari, ayollar suhbatda ko'proq hissiyotga ega, ular odatdagidek "dahshatli tush", "hazil", "dahshat" va hokazo kabi rang-barang so'zlardan foydalanadilar. Erkaklar o'zlarining his-tuyg'ularini tez-tez ifodalaydilar, kinoya, qo'pol va hatto qasamki so'zlarga murojaat qilishadi. Gapiruvchining jinsini balandlik va tembr bo'yicha ovoz diapazonini tahlil qilish asosida ham aniqlash mumkin. Bu yerdagi farqlar qorin va pektoral mushaklarning kam rivojlanganligi, o'pkaning kamligi va ayollarda vokal kordlarining uzanligi bilan bog'liq. Ma'ruzachining taxminiy yoshi to'g'risida ma'lumotni avtobiografik ma'lumotnomalar, kam ma'lum bo'lgan xabarlar yoki o'tmishda sodir bo'lgan holatlar, eskirgan so'zlar (iboralar) yoki so'nggi so'zlar va iboralaridan foydalanish orqali olish mumkin.

Ma'ruzachining yoshligini turli masalalar bo'yicha qat'iy hukmlar tasdiqlashi mumkin. Keksa odamlar o'z bayonotlarida ko'proq ehtiyot bo'lishadi, maslahat berishadi va suhbatdoshga ma'ruza qilishadi. Shaxsning ma'lumoti va madaniy darajasi, u foydalangan so'z boyligi, fikrlarni ifodalashning to'liqligi va to'g'riligi, nutq burilishlari, og'zaki nutqda xarakterli leksik belgilar mavjudligi, shuningdek, talaffuzi asosida baholanishi mumkin.

Og'zaki nutqning umumiy belgilari umuman inson nutqiga xos xususiyatlarni aks ettiradi. Umumiy va o'ziga xos xususiyatlar ma'nolarining kombinatsiyasi shaxsni individualizatsiya qiladi. Umumiy va alohida belgilar o'zaro bog'liq, ammo umumiy belgilar hal qiluvchi ahamiyatga ega, ular quyidagilarni o'z ichiga olishi kerak: og'zaki nutq darajasi, nutqning grammatika va orfoepiyaning ma'lum me'yoriy talablariga muvofiqligi (milliy tilning ovozli dizayni birligini ta'minlaydigan me'yorlar to'plami).

Og'zaki nutqning leksik belgilari fikrlarni ifodalash uchun ishlatiladigan so'zlar, iboralar va iboralar to'plamidir. Shunday qilib, adabiy uslub, professional mavjudligi va texnik shartlar insonning ma'lumoti va madaniyatini ko'rsatadi.

Boy so'z boyligi bo'lgan odamlar odatda o'z fikrlarini ma'no jihatidan sig'imli va muayyan vaziyatga eng yaqin so'zlar bilan ifoda etadilar. Lug'ati sust odamlar bir xil so'zlarni va iboralarni etarli darajada ifodali va izchil bo'lmagan, shuning uchun ibtidoiy so'zlarni takrorlash bilan cheklanadilar. So'nggi paytlarda ta'lim darajasining o'sishi sababli nutq adabiy til me'yorlariga yaqinlasha boshladi. Biroq, unda tez-tez ma'lum bir hududning nutq o'ziga xosligini aks ettiradigan dialektning o'ziga xos xususiyatlari kuzatiladi. Bundan tashqari, adabiy tilda gapiradigan odam, stress yoki hissiy hayajon holatida, u gapirishni o'rgangan yoki uzoq vaqt davomida yashagan hududga xos dialekt belgilarini ko'rsatadi. Bu insonning tug'ilgan joyi yoki uzoq muddatli yashash joyini ekspert diagnostikasi uchun asosdir.

Dialekt - ma'lum bir hududda keng tarqalgan tilning mahalliy nutq xususiyatlari. Lahjalar qanchalik keskin farq qilsa, bir-biridan uzoqroq ona tili bo'lganlar, qo'shni hududlar aholisining og'zaki nutqida u erda hukmronlik qiladigan shevalarning umumiy belgilari mavjud.

Spikerning dialektal xususiyatlariga quyidagilar kiradi. lug'at (so'zlar, iboralar), grammatik shakllar (pasayishlar, konjugatsiyalar, so'z birikmalari, fonetik tuzilish va boshqalar), prosodik belgilar (intonatsiya, stress, nutq tezligi, aksent). Muayyan hududiy dialektning xususiyatlari so'z birikmasida eng aniq ifodalangan. Bitta lahjadagi ayrim so'zlar boshqalarda uchramaydi, turli lahjalarda bir xil so'zlar turli ma'nolarda ishlatiladi. Hududiy dialektlarning xususiyatlari frazeologiya, nutqning grammatik shakllari va prosodik xususiyatlarida ham namoyon bo'ladi. Hududiy dialektal xususiyatlar bir xil joyda yashovchi keksha odamlarning nutqida eng izchil namoyon bo'ladi va ular erkaklarnikiga qaraganda ayollarda ko'proq seziladi. Ijtimoiy lahjalar, o'sha. odamlarning ma'lum bir ijtimoiy guruhini tavsiflovchi og'zaki nutqning leksik belgilari va frazeologik xususiyatlari insonning kasbini va boshqa ijtimoiy xususiyatlarini aniqlashda birinchi darajali ahamiyatga ega. Shuni yodda tutish kerakki, inson faoliyatining har qanday sohasida asta-sekin to'planib, o'zgarib boradigan so'z boyligi mavjud. Bir kasb yoki bitta kasb egalari nutqining leksik tarkibini (xarakterli so'zlari va iboralari) va frazeologik xususiyatlarini aniqlaydigan bir xil atamalar shu tarzda shakllanadi. Ijtimoiy lahjalar geografik jihatdan ajratilmagan, shuning uchun bitta joyda ularning bir nechitasi bo'lishi mumkin. Ijtimoiy lahjaning navlariga quyidagilar kiradi: professionallik (kasbiy faoliyat turi bo'yicha birlashtirilgan shaxslarga xos so'zlar yoki nutq burilishlari; fonogrammalarni tahlil qilishda nafaqat professionallik borligiga, balki ulardan foydalanishning to'g'riligiga ham e'tibor berish kerak); jargon yoki argotizmlar (argot-tasniqlangan). Jargon so'zning to'g'ridan-to'g'ri ma'nosida, bu firibgarlar, o'g'rilar, reketchilar, fohishalar, giyohvandlar va hokazolarning an'anaviy tili bo'lib, jargon lug'at mavjud so'zlarni sun'iy ravishda o'zgartirish yoki ularni ma'lum ma'noda ishlatish orqali yaratiladi, shunda suhbat faqat ma'lum doiradagi odamlar uchun tushunarli bo'ladi. Shunday qilib, o'g'rilar taniqli so'zlari boshqacha ma'noda ishlatiladi: "isitma" - sudda ishni tahlil qilish, "yashil" - dollar va hk.

So'nggi paytlarda jargon so'zlar va iboralar aholi orasida, ayniqsa yoshlar orasida juda keng tarqalmoqda. Notiqning ona tili aksent bilan o'rnatiladi, ya'ni. notiqning ona tilidan tashqari talaffuz qilish xususiyatlari.

Insonning milliy o'ziga xosligi intonatsiyalar tahlili asosida ham baholanishi mumkin. Intonatsiya - bu talaffuz paytida ovoz ohangini ko'tarish yoki pasaytirish, ma'ruzachining har qanday hissiyotlarini aks ettirish usuli. Intonatsiya orqali tovush kuchi va uning ohangdorligi, lokalizatsiyasi va iboralar ichidagi pauzalarning umumiy davomiyligi tartibga solinadi. Intonatsiya nutq uslubini konkretlashtiradi, unga ma'lum tovush rangini beradi, lahjaning o'ziga xos xususiyatlarini aks ettiradi.

Og'zaki nutqning o'ziga xos belgilari uning elementlarining ba'zi jihatlarini, nutq qobiliyatlarini aks ettiradi. Bunga quyidagilar kiradi: nutqning tempi, ritmi, ravonligi; nutqning buzilishi va boshqalar.

Tovushli nutqning o'ziga xos belgilari uch guruhga bo'linadi: oddiy (nutqni shakllantiruvchi traktning normal ishlashi jarayonida va artikulyatsion-vokal qobiliyatlari tufayli paydo bo'ladi; ular tovushli nutqni ekspert o'rganishining asosini tashkil qiladi); patologik (nutqning buzilishi belgilari, nutq, ovoz va eshitishning tug'ma va orttirilgan anomaliyalari tufayli paydo bo'ladi); sporadik (tasodifiy omillar ta'sirida paydo bo'ladigan yagona, beqaror ovoz yoki nutq belgilari - og'riq, alkogol yoki giyohvandlik-zaharlanishi, shamollash va boshqalar). Intonatsiya quyidagi elementlarning kombinatsiyasini o'z ichiga oladi: ohang (ovozning asosiy ohangini o'zgartirish), so'zlar va iboralar orasidagi pauzalar, nutq oqimidagi alohida so'zlarni talaffuz qilish intensivligi, nutq tezligi va ovoz temбри.

Ushbu xususiyatlarga asoslanib, masalan, savolni ifoda etish, zavqlanish, ajablanish, murojaat qilish, qo'rquv, jirkanish, g'azab, quvonch, inkor va boshqalarni ifodalovchi 20 dan ortiq intonatsiya turlari ajratiladi. Bu intonatsiya turlarining barchasi shevalarda me'yorlardan chetga chiqishga ega, bu asosan u yoki bu shevaning ohangiga xos xususiyatlar va ba'zi so'zlar va iboralar talaffuz qilinadigan o'ziga xoslik bilan bog'liq.

Hududiy lahjaning intonatsion xususiyatlarini tahlil qilishda maxsus adabiyotlardan (rus tilining dialektologik atlaslari) foydalanish kerak.

Har qanday milliy til va uning har bir shevasi o'ziga xos intonatsion xususiyatlarga ega.

Masalan, rus tili uchun iboraning boshida ovozning o'zina ortishi, o'rtada ozmi-ko'pmi bir tekis ohangning, rivoyat iborasi oxirida ovozning sezilarli darajada oshishi va so'roq qiluvchi iboralarining oxirida biroz ko'tarilishi xarakterlidir. Rus tilini mukammal bilmaydigan odamlarning og'zaki nutqining o'ziga xos xususiyatlari - bu ona tilining intonatsion xususiyatlari, noto'g'ri iboralar va noto'g'ri kelishuvlar. Odamning ba'zi anatomik va fiziologik xususiyatlarini aniqlash uchun og'zaki nutq fonogrammalarini diagnostik tadqiqotlar olib boriladi, masalan: burun va burun nutqi asab tizimining parezlari va afazi kabi kasalliklarini ko'rsatadi; ovoz tembriga ko'ra, notiqning ko'ragining balandligi va hajmini aniqlash mumkin. "S" va "Z" tovushlarini talaffuz qilishda noto'g'ri artikulyatsiya (xashak) ko'pincha jag'lar va tishlarning tuzilishidagi nuqson yoki o'z nutqingizni boshqarishga imkon bermaydigan eshitish qobiliyatining buzilishi natijasidir. Yomon - nutq tovushlari talaffuzining buzilishi bilan ovoz tembridagi patologik o'zgarish - odatda burun septumining egriligi yoki burundagi poliplarning hosil bo'lishi natijasida yuzaga keladi.

Parez - nutq apparati motor funksiyalarining zaiflashishiga olib keladigan kasallik. Til faol rol o'ynaydigan alohida tovushlarni talaffuz qilishni qiyinlashtiradi: "h", "p", "w", "w" va boshqalar. Afazi - miyaning ba'zi qismlari ishidagi muvaffaqiyatsizlik - so'zning tuzilishi buzilganida, bir bo'g'indan boshqasiga o'tish qiyin bo'lganida, nutq tezligi sust, pauzalar tez-tez uchraydigan nutqning buzilishini keltirib chiqaradi.

Og'zaki nutq: Ovoz berish; Gapirish jarayonida yaratilgan; Og'zaki improvizatsiya va ba'zi bir lingvistik xususiyatlar xarakterlidir (so'z boyligini tanlashda erkinlik, sodda gaplardan foydalanish, har xil turdagi rag'batlantiruvchi, so'roq qiluvchi, undov gaplaridan foydalanish, takrorlash, fikrni to'liq emas ifodalash).

Yozma nutq: Grafik jihatdan belgilangan; Oldindan o'ylash va tuzatish mumkin; Ba'zi lingvistik xususiyatlar xarakterlidir (kitob lug'atining ustunligi, murakkab predloglarning mavjudligi, passiv konstruktsiyalar, lingvistik me'yorlarga qat'iy rioya qilish, tildan tashqari elementlarning yo'qligi). Og'zaki nutq yozma nutqdan ham adresant tabiati bilan farq qiladi. Yozma nutq odatda yo'qlarga qaratilgan. Yozuvchi o'z o'quvchisini ko'rmaydi, balki uni faqat aqlan tasavvur qilishi mumkin.

Yozma tilni o'qiganlarning reaksiyasi ta'sir qilmaydi. Aksincha, gapirish suhbatdoshning mavjudligini taxmin qiladi. Gapiruvchi va tinglovchi nafaqat eshitadi, balki bir-birini ham ko'rishadi. Shuning uchun og'zaki nutq ko'pincha uni qanday qabul qilinishiga bog'liq. Ma'qullash yoki rad etish reaksiyasi, tinglovchilarning so'zlari, ularning tabassumlari va kulishlari - bularning barchasi nutqning tabiatiga ta'sir qilishi mumkin, uni ushbu reaksiyaga qarab o'zgartirishi mumkin. Notiq darhol o'z nutqini yaratadi, yaratadi. U bir vaqtning o'zida tarkib va \u200b\u200bshakl ustida ishlaydi.

Yozuvchi yozilgan matnni takomillashtirish, unga qaytish, o'zgartirish, tuzatish imkoniyatiga ega. Og'zaki va yozma nutqni idrok etish tabiati ham turlicha. Yozma nutq vizual idrok etish uchun mo'ljallangan. O'qish paytida siz doimo tushunarsiz parchani bir necha marta qayta o'qish, ko'chirma qilish, alohida so'zlarning ma'nosini aniqlashtirish, lug'atlarda atamalarining to'g'ri tushunchasini tekshirish imkoniyatiga egasiz. Og'zaki nutq quloq bilan qabul qilinadi. Uni qayta ko'paytirish uchun maxsus texnik vositalar talab qilinadi. Shuning uchun og'zaki nutq uning mazmuni darhol anglanadigan va tinglovchilar tomonidan oson o'zlashtiriladigan tarzda tuzilishi va tashkil etilishi kerak. I. Andronikov og'zaki va yozma nutqni har xil idrok etish to'g'risida "O'zining yozgan va og'zaki so'zlari" maqolasida quyidagilarni yozgan: Agar biror kishi muhabbat uchrashuviga borsa va sevgilisiga qog'ozdagi tushuntirishni o'qisa, u unga kuladi. Ayni paytda, xuddi shu pochta orqali yuboriigan yozuv uni harakatga keltirishi mumkin. Agar o'qituvchi o'z darsining matnini kitobdan o'qisa, u o'qituvchining vakolati yo'q. Agar ajitator doimo cheat varag'idan foydalansa, siz bu hech kimni qog'ozatmasligini oldindan bilishingiz mumkin.

Agar sudda bir kishi qog'oz varag'ida guvohlik berishni boshlasa, hech kim bu guvohlikka ishonmaydi. Yomon ma'ruzachi - bu uydan

olib kelingan qo'lyozmada burni ko'milgan holda o'qigan. Ammo agar siz ushbu ma'ruza matnini chop qilsangiz, u qiziqarli bo'lishi mumkin. Va bu bo'sh bo'lgani uchun emas, balki yozma nutq bo'limda jonli og'zaki nutq o'rnini bosgani uchun zerikarli ekan. Bu erda nima bo'ldi? Nazarimda, menimcha, yozma matn odamlar o'rtasida vositachi bo'lib, ular o'rtasida jonli muloqot imkonsiz. Bunday hollarda, matn muallifning vakili sifatida ishlaydi. Ammo muallif shu erda bo'lsa va o'zi gapirishi mumkin bo'lsa, yozma matn aloqada to'siq bo'ladi.

Nutqning yozma shakli ko'pincha standartlashtirilgan (kodlangan) til bilan ifodalanadi, ammo yozma nutqning bayonotlar, xatlar, hisobotlar, e'lonlar va boshqalar kabi janrlari mavjud bo'lib, ularda nutq tili va hatto umumiy nutq aks etishi mumkin. Nutqning og'zaki shakli stilistik jihatdan heterojen bo'lib, uchta turda namoyon bo'ladi: normallashtirilgan (kodlangan) nutq, og'zaki nutq, mahalliy til. Ushbu navlarning har biri maxsus kommunikativ va uslubiy xususiyatlar bilan ajralib turadi

Og'zaki nutq - bu sog'lom nutq. Har bir inson o'ziga xos, o'ziga xos, nutq apparatining o'ziga xos xususiyatlariga ega. Og'zaki nutq - bu tovushli nutq Temperamentga qarab, odam tez, sekin yoki o'rtacha tezlikda gapiradi.

Nutq darajasi farq qilishi va ma'ruzachining hissiy holatiga bog'liq bo'lishi mumkin. Psixologlarning aytishicha, sekin nutqni sezish ayniqsa qiyin, garchi ba'zida faqat shu nutq tinglovchining ham, ma'ruzachining oldiga qo'yilgan vazifani bajarishga yordam berishi mumkin.

Shu bilan birga, nutqning tez sur'ati talab qilinadigan, masalan, diktorlarning ishida aloqa qilish vaziyatlari mavjud.

Ovoz balandligi tinglovchining idrokiga ham ta'sir qiladi va turli holatlar bilan tartibga solinadi. Intonatsiya (ohangni ko'tarish yoki tushirish) - og'zaki nutqning yana bir o'ziga xos xususiyati. Inson intonatsiya yordamida hissiyotlarning eng kichik soylarini yetkazishga muvaffaq bo'ladi. Ekspressiv intonatsiya idrok va muloqotni qiyinlashtirishi mumkin. Og'zaki nutqning tovush

xususiyatlari imo-ishoralar va yuz ifodalari bilan to'ldirilib, og'zaki nutqni yanada ifodali qiladi.

Nutq timbasi (ovoz tebranishidagi farq, bu bir tovushni boshqasidan farqlashga yordam beradi) ham og'zaki nutqni xarakterlaydi. Nutqning turli temblari tinglovchilar tomonidan har xil yo'llar bilan qabul qilinishi mumkin. Shunday qilib, juda baland va shiddatli ovoz tomoshabinlarning yoqimsiz reaksiyasini keltirib chiqarishi mumkin.

Muloqotning turli vaziyatlariga qarab, og'zaki nutq tayyorlanishi va tayyor bo'lmasligi mumkin. Do'stona suhbatdan farqli o'laroq, ma'ruza, taqdimot, darsdagi javob muallifdan jiddiy o'ylangan tayyorgarlikni talab qiladi. Og'zaki nutq - tayyorlangan va tayyorlanmagan Uchun tayyorlanmagan og'zaki nutq xarakterlidir: fikrlarni, so'zlarni takrorlash, to'xtab qolish, nutqdagi xatolar, taqdimotning nomuvofiqligi va boshqalar. Og'zaki nutq tayyorlandi kompozitsiyada yanada uyg'un va mantiqiy, undagi uslubiy va nutq xatolari ehtimoli juda kam.

Eshitish qobiliyati uchun temp, tembr, tovush, intonatsiya muhim, vizual idrok qilish uchun esa mimika, imo-ishoralar, tashqi ko'rinish, kiyim-kechak, soch turmagi - bularning barchasi birgalikda adresat uchun og'zaki nutqning xususiyatlari.

Yozma va og'zaki nutq og'zaki ifoda vositalari bilan farq qiladi. Nutq asosan monologdir, chunki bitta muallifning o'zi tanlagan mavzu haqidagi bayonotini o'z ichiga oladi. Og'zaki nutq dialogik bo'lib, u mavzuni ochishda suhbatdoshlarning (kamida ikkitasi) ishtirokini o'z ichiga oladi. Ba'zan muallif yozma nutqda dialog shaklini tanlaydi, ammo bu juda kam hollarda bo'ladi. Yozuvda qatnashuvchi va kelishikli iboralar, og'zaki ismlar bilan burilishlar keng qo'llaniladi. Og'zaki nutqda ularning o'rnini jumlar egallaydi danergash gaplarning har xil turlari, fe'l konstruktsiyalari.

Tomoshabinlarning darhol hissiy munosabati muallifning so'zlariga darhol munosabat haqida gapiradi. Gapiruvchi va tinglovchi o'rtasidagi o'zaro tushunish ma'ruzachiga katta zavq bag'ishlaydi. Bunga, xususan, Chexovning "Zerikarli voqea" hikoyasi qahramoni dalolat beradi. Hikoyaning qahramoni, keksa professor, talaba auditoriyasini yuz boshli gidra deb ataydi, uni bo'ysundirish kerak.

Og'zaki va yozma nutqdagi gaplarning hajmi ham har xil. Og'zaki nutqda to'liqsiz va g'ayrioddiy jumlar keng qo'llaniladi va hajmi jihatidan ular, qoida tariqasida, yozuvga qaraganda ancha kichik.

Agar biz og'zaki nutq turida harakat qiluvchi bo'linish omillariga murojaat qilsak, bu kitob yozuvchisi bilan bir qatorda ba'zi qo'shimcha narsalar ham mavjud ekan. Og'zaki nutqning ba'zi xususiyatlari butun og'zaki nutq turiga xosdir va unga xosdir, kitob yozish turidan farqli o'laroq, zamonaviy rus adabiy tilini ikki qismga ajratadi. Boshqalar og'zaki nutq turining o'zi navlarini aniqlashda qatnashadilar. Ushbu qo'shimcha omillarni sanab o'tamiz.

Nutqning bunday xususiyatlari - manziliy, situatsion, nutqning ko'rinishi (monolog va dialoglardan foydalanish). Og'zaki nutq har doim va to'g'ridan-to'g'ri tinglovchiga murojaat qiladi, u uni shu erda va hozirda adresat tomonidan ishlab chiqarilishi bilan bir vaqtda qabul qiladi.

Kechiktirilgan va keyin takrorlangan yozuv kabi har qanday texnik fokuslar hisobga olinmasligi mumkin, chunki ular kommunikativ harakatni asosiy narsadan mahrum qilmaydi: vaqtinchalik sinxronizatsiya muhim bo'lgan lahzali idrok. Nutqning manzili:

- a) individual;
- b) jamoaviy;
- v) massiv.

Og'zaki adabiy nutqning ushbu uchta turi, uning bo'linishining boshqa omillari ta'siriga to'g'ri keladi (bu omillarning barchasi, shu jumladan, murojaat qilish ham bir tomonlama), og'zaki adabiy

nutqning uchta turini tanlashda ishtirok etadi (adabiy tilning og'zaki-so'zlashuv turi):

- 1) og'zaki va nutqiy;
- 2) og'zaki ilmiy;
- 3) radio va televidenie

Vaziyatlilik. Nutqning asosiy xususiyatlariga vaziyatlilik ham kiradi. Bu so'zlashuv turiga xosdir, bu erda vaziyat og'zaki ravishda ifoda etilmagan ma'no, har qanday kamsitish va noaniqliklarni qoplaydi. Odatda bu so'zlashuv tilining ekskluziv sifati deb hisoblanadi, ammo qat'ian aytganda, u doimo topiladi. Bu, masalan, she'riy nutqni tahlil qilishda, she'rni to'g'ri anglash va his qilish uchun biografik sharh zarur bo'lganda ko'rsatiladi. Umuman olganda, har qanday janrdagi badiiy asarni taqdim etadigan ushbu turdagi sharhlar muallifning niyatini idrok etish va tushunishni boyitishga imkon beradi. Notiq va tinglovchining umumiy apperception bazasi, ularning bilimlari va hayotiy tajribalarining umumiyliqi vaziyatni anglashga qo'shiladi. Bularning barchasi og'zaki maslahatlarga imkon beradi va bir qarashda tushunishni ta'minlaydi.

Qisman situatsionlik kollektiv nutq uchun ham xarakterlidir. Masalan, o'qituvchi qanday talabalar borligini, ular nimalarni bilishini va nimalarga qodirligini, nimalarga qiziqishini biladi. Ommaviy murojaat qilingan matnlar situatsion emas. Shunday qilib, u og'zaki nutqni ajratib turuvchi va og'zaki ilmiy nutqni tavsiflovchi to'liq bo'lmagan omil sifatida ishlaydi. Tabiiyki, situatsionizm har qanday yozma turga xos bo'lishi mumkin emas. Og'zaki nutqda monolog va dialoglar. Og'zaki nutq turida munosabatlar tubdan farq qiladi. Nutqning dialogik va monologik turlari, natijada, boshqa tashkilotga ega ekanligi bilan belgilanadi, ya'ni: monolog - bu segmentlar bo'yicha sintaksis, dialog - bu qattiq, aniqrog'i suhbatlashuvchi sintaktik tuzilmaning qisqa nutq so'zlari. Albatta, yozma dialog monologga nisbatan o'ziga xos sintaktik xususiyatlarga ega, bu ko'plab sintaktik modellarni, yozma nutqning butun boyligini amalga oshirish uchun joy. Ammo bu erda dialogik va monologik turlarning farqlari sintaksisdagi bunday tub farqlarni keltirib chiqarmaydi, bu erda suhbat maydonida maxsus suhbat modellari shakllanadi. Umuman olganda, og'zaki nutq turidagi dialogik o'ngdan chapga pasayadi. Va bu og'zaki ilmiy nutqda minimal darajaga keladi. Dialog va monologning tengligi, bo'linishning boshqa omillari qatorida, og'zaki nutqni

mustaqil estrada sifatida ajratib olish, shu asosda radio, televidenie va og'zaki ilmiy nutqdan ajratish imkonini beradi. Individuallik Og'zaki muloqot har doim individualdir. Yozish uchun bu barcha navlarning umumiy sifati emas. Faqat badiiy nutq - qat'iy bo'lmagan gazeta janrlarining individual va qisman nutqi. Har bir ma'ruzachining o'ziga xos uslubi bor, u insonni shaxs sifatida uning psixologik, ijtimoiy, hatto professional xususiyatlari va umumiy madaniyati tomonidan tavsiflaydi. Bu nafaqat nutq nutqiga tegishli. Masalan, parlamentda har bir deputatning nutqi uning shaxsiy fazilatlarini va intellektual imkoniyatlarini ta'kidlaydi, uning ijtimoiy portretini beradi. Izchil og'zaki nutq ko'pincha tinglovchilar uchun nutqdagi ma'lumotlardan ko'proq narsani anglatadi, buning uchun nutq amalga oshirilmoqda.

Yozma matnni yaratish uchun siz ikki turdagi qoidalarga amal qilishingiz kerak:

- 1) texnik qoidalar;
- 2) predikatsiya qoidalari.

Avvalo, nutq faoliyati bu nutqni o'z ichiga olgan nutqdir. Tilshunoslik faoliyatini o'rganish ikki qismga bo'linadi: ulardan biri, asosiysi, sub'ekt tili, ya'ni mohiyatan ijtimoiy va shaxsga bog'liq bo'lmagan narsadir. ikkinchisi, ikkilamchi, nutq faoliyatining individual tomoni mavzusiga ega, ya'ni nutqni o'z ichiga olgan nutq.

Shu bilan birga, ikkita tushuncha ajratiladi:

- 1) nutq harakati;
- 2) tilning tuzilishi.

Til ijtimoiy hodisa sifatida o'rganiladi. Darhaqiqat, til har doim faqat jamiyatda rivojlanadi va inson o'zini so'zlari boshqalarga tushunarli bo'lgan darajada tushunadi. Nutq faoliyatining asosini tafakkur tashkil etadi. Biz o'z fikrlarimizni nutq organi - til orqali yetkazishimiz mumkin. Biz biologiyadan bilamizki, bu og'iz bo'shlig'idagi harakatchan mushak organi bo'lib, u lazzat hislarini sezadi va odamlarda u artikulyatsiyada ham ishtirok etadi. Tilingizni yalang, tilingizga tatib ko'ring (ya'ni ta'm).

Til, shuningdek, fikrlash ishini ob'ektivlashtiradigan va muloqot vositasi bo'lgan, fikr almashish va jamiyatdagi odamlarning o'zaro anglashuvini anglaydigan, tarixiy jihatdan rivojlangan tovush, so'z boyligi va grammatik vositalar tizimi sifatida tushuniladi. Og'zaki nutq- bu tovushli nutq, u suhbat davomida yaratilgan.

Bu og'zaki improvizatsiya va ba'zi lingvistik xususiyatlar bilan tavsiflanadi: 1) so'z boyligini tanlashda erkinlik;

2) sodda gaplardan foydalangan holda;

3) har xil turdagi rag'batlantiruvchi, so'roq qiluvchi, undov gaplaridan foydalanish;

4) takrorlash;

5) fikrning to'liq bo'lmagan ifodasi.

Og'zaki shakl uning ikkita navida keltirilgan:

1) og'zaki nutq;

2) kodlangan nutq.

So'zlashuv nutqialoqa qulayligini ta'minlashga imkon beradi: ma'ruzachilar o'rtasidagi munosabatlarning norasmiyligi; tayyorlanmagan nutq; og'zaki bo'lmagan aloqa vositalaridan foydalanish (imo-ishoralar va mimika); ma'ruzachi va tinglovchi rollarini o'zgartirish qobiliyati. Suhbatlashadigan nutqning o'ziga xos me'yorlari bor, har bir ma'ruzachi unga rioya qilishi kerak. Kodlangan nutq rasmiy aloqa sohalarida (konferentsiyalarda, yig'ilishlarda va boshqalarda) foydalaniladi. Yozma nutq- bu oldindan o'ylangan va tuzatilgan grafik tuzatilgan nutq. Bu kitob lug'atining ustunligi, murakkab predloglarning mavjudligi, lingvistik me'yorlarga qat'iy rioya qilish, tildan tashqari elementlarning yo'qligi bilan ajralib turadi. Yozma nutqodatta vizual idrokka yo'naltirilgan. Predikativlik va ma'lumotnomani loyihalash, xabarda "mavzu" yoki "yangi" ajratilishi bilan, jumlaning haqiqiy bo'linishi bilan bog'liq.

Og'zaki shaklning dastlabki ikkita farqi uni ovoz chiqarib aytilgan yozma nutq bilan birlashtiradi. Uchinchi farq og'zaki ravishda ishlab chiqarilgan nutqni tavsiflaydi. Og'zaki nutq og'zaki va og'zaki bo'lmaganlarga bo'linadi. Suhbatlashuvchi nutq ilmiy, publitsistik, ishbilarmonlik va badiiylikka bo'linadi. Og'zaki nutqning o'ziga xos xususiyatlari bor. Bu suhbatdoshlarning hududiy va vaqtinchalik yaqinligi sharoitida sodir bo'ladi. Shuning uchun og'zaki nutqda nafaqat til vositalari, balki intonatsiya, imo-ishoralar, yuz ifodalari ham muhim rol o'ynaydi. Intonatsiyanutq ohanglari, mantiqiy

stressning o'rni, uning kuchliligi, talaffuz darajasi, pauzalarning borligi yoki yo'qligi bilan yaratilgan. Yozma nutq intonatsiyani yetkaza olmaydi.

O'z-o'zini tekshirish uchun savollar

Publisistik uslubning o'ziga xos xususiyati nimada?

Gazeta jurnalistik uslubining xususiyatlari qanday?

Publisistik uslubga qanday so'zlar kiradi?

Jurnalistik nutq uslubining maqsadi nima?

Suhbat uslubida qanday lug'at qo'llaniladi?

So'zlashuv nutqida talaffuzning xususiyatlari qanday?

Suhbat uslubida nutqning qanday vazifasi amalga

oshiriladi?

Suhbat uslubining xususiyatlari qanday?

Mavzu bo'yicha tekshirish testlari:

Nutqning jurnalistik uslubi qayerda ishlatilishini aniqlang (bir nechta javobni tanlang).

A) Ijtimoiy-siyosiy faoliyat sohasida;

B) gazetalarda, ijtimoiy-siyosiy jurnallarda, targ'ibot-tashviqot radio va teleko'rsatuvlarda;

C) rasmiy tadbirkorlik faoliyati sohasida;

D) yuqoridagilarning barchasi.

Jurnalistik nutq uslubining maqsadlari qanday (bir nechta javobni tanlang)?

A) Ijtimoiy ahamiyatga ega axborotni axborotlashtirish, uzatish;

B) o'quvchini muayyan harakatlarga, harakatlarga undash;

C) pragmatik muhim axborotni uzatish;

D) o'quvchiga, tinglovchiga ta'sir qilish, uni biror narsaga ishonitirish, unga ma'lum g'oyalar, qarashlarni singdirish.

Jurnalistik uslubdagi matnlarning o'ziga xos xususiyatlari nimada ekanligini aniqlang (bir nechta javoblarni tanlang).

A) Mavzu yoki muammoning dolzarbligi;

B) tasvirning obrazlilik, aniqligi va yorqinligi;

C) tartibga solish, belgilangan qoidalar va cheklavlarga bo'ysunish;

D) norasmiylik.

Qaysi xususiyatlar jurnalistik uslubni ilmiy uslubga yaqinlashtirishini aniqlang (bir nechta javobni tanlang).

- A) umumiy foydalanish imkoniyati;
- B) faktlarning ishonchliligi, aniqligi, aniqligi;
- C) umumlashtirish va xulosalarning mavjudligi;
- D) materialni mantiqiy ketma-ketlikda joylashtirish.

Qaysi xususiyatlar jurnalistik uslubni badiiy uslubga yaqinlashtirishini aniqlang (bir nechta javobni tanlang).

- A) O'quvchini muayyan harakatlarga, harakatlarga undash;
- B) faktlarning ishonchliligi, aniqligi, aniqligi;
- C) epitetlar, qiyoslar, metaforalar va boshqa obrazli vositalardan foydalanish;
- D) so'zlashuv so'zlari, frazeologik iboralar qo'llanishi.

Nutqning jurnalistik uslubini qaysi shaklda qo'llash mumkin emasligini aniqlang (bir nechta javobni tanlang).

- A) yozma va og'zaki;
- B) chizmalar va kompyuter algoritmik tillarida;
- C) grafik tasvirda;
- D) fotografiya va kinematografiya.

Jurnalistik uslubning leksik xususiyatlarini aniqlang (bir nechta javoblarni tanlang).

- A) Tantanali, fuqarolik-patetik, ritorik bo'yoq bilan lug'atdan foydalanish;
- B) nutqiy klişelardan foydalanish;
- C) emotsional-baholovchi leksikaning mavjudligi;
- D) inter- va hokazo so'z yasovchi elementlar bilan atamalarining mavjudligi.

Gazeta matnlari uchun qanday til vositalari xosdir (bitta javobni tanlang)?

- A) Ilmiy, kasbiy terminologiya;
- B) qarz olish, neologizmlar;
- C) ijtimoiy-siyosiy lug'at;
- D) ish yuritish lug'ati.

Jurnalistik nutq uslubiga qanday grammatik xususiyatlar xosligini ko'rsating (bir nechta javoblarni tanlang).

- A) Fe'llarning buyruq shaklida qo'llanishi;

- B) otning birlik ma'nosida ko'plik ma'nosida qo'llanishi;
- C) hozirgi zamon fe'llarining qo'llanishi;
- D) ot zanjirlarining kelishik kelishigida ishlatilishi.

Jurnalistik uslub janrlari bo'linadi (bitta javobni tanlang)

- A) gazeta va televideniye;
- B) notiqlik va kommunikativlik;
- C) reklama va ommaviy nutq uchun;
- D) yuqoridagilarning barchasi.

11-MAVZU. ANNOTATSIYA YOZISH

11.1. «Annotatsiya» tushunchasi va uning xususiyatlari.
Annotatsiya uchun leksik-grammatik kleshlar.

11.1. «Annotatsiya» tushunchasi va uning xususiyatlari. Annotatsiya uchun leksik-grammatik kleshlar.

Annotatsiya (lot. annotatio — izohdan) — bosma asar yoki qo'lyozma mazmunining qisqacha tavsifi. Bu asl manbaning nihoyatda ixcham tavsiflovchi tavsifidir. U nashr mavzusini uning mazmunini to'liq ochib bermagan holda umumlashtiradi.

Tarkib va mo'ljallangan maqsad bo'yicha izohlar ma'lumot va tavsiya tarzida bo'lishi mumkin.

Malumot annotatsiyalari hujjatlar mavzusini ochib beradi va u haqida ba'zi ma'lumotlarni beradi, lekin tanqidiy baho bermaydi.

Tavsiya annotatsiyasi hujjatning ma'lum bir toifadagi o'quvchilar uchun muvofiqligi nuqtai nazaridan bahosini o'z ichiga oladi. Izohlangan hujjatning mazmuni va o'quvchi maqsadiga ko'ra umumiy va maxsus izohlar ajratiladi.

Umumiy annotatsiya hujjatni bir butun sifatida tavsiflaydi va keng o'quvchilar doirasi uchun mo'ljallangan.

Maxsus annotatsiya hujjatni faqat tor mutaxassisni qiziqitiradigan ayrim jihatlarida ochib beradi. Ular juda qisqa, bir necha so'z yoki kichik iboralardan iborat bo'lishi va 20-30 qatorgacha kengaytirilishi mumkin, ammo bu holda, referatdan farqli o'laroq, ular siqilgan shaklda faqat hujjatlarning eng asosiy qoidalari va xulosalarini beradi.

Annotatsiya faqat hujjat mazmunining muhim xususiyatlarini ko'rsatadi, ya'ni uning ilmiy-amaliy ahamiyati va yangiligini ochib berishga qaratilgan bo'ladi.

Annotatsiyani tuzishda hujjatlarning mazmunini (xulosalar, tavsiyalar, faktik materiallar) qayta aytib bermaslik kerak. Murakkab iboralarni qo'llashni, shaxs va ko'rsatish o'lmoshlarini ishlatishni minimallashtirish kerak.

Annotatsiyani yozish uchun umumiy talablar quyidagilar:

1. Annotatsiyaning maqsadini hisobga olish. Qamrab olishning to'liqligi va yakuniy qismning mazmuni bunga bog'liq bo'ladi.
2. Annotatsiyaning hajmi 500-2000 bosma belgilar oralig'ida bo'lishi kerak.
3. Asl nusxada taqdim etish tartibidan farq qilishi mumkin bo'lgan mantiqiy tuzilishga muvofiqligi.
4. Annotatsiyaning til xususiyatlariga muvofiqligi, unga quyidagilar kiradi:
 - asl nusxaning asosiy qoidalarini taqdim etish sodda, tushunarli, ixcham;
 - takrorlashdan, shu jumladan maqola sarlavhasidan qochish;
 - atamalar va qisqartmalarning birligiga rioya qilish;
 - umumiy qabul qilingan qisqartmalardan foydalanish;
 - "ko'rib chiqildi ...", tahlil qilindi ..., xabar qilindi ..." va passiv ovoz kabi shaxsiy bo'lmagan konstruktsiyalardan foydalanish;
 - mazmunga ta'sir qilmaydigan sifatlar, qo'shimchalar, kirish so'zlarni ishlatishdan qochish;

... "ko'rsatilgandek ...", "...", ammo", "shuning uchun ..." va hokazo kabi bayonotlarning alohida qismlari o'rtasidagi mantiqiy bog'lanishni ta'minlaydigan muayyan umumlashtiruvchi so'z va iboralardan foydalanish.

Annotatsiya tarkibi:

1. Kirish qismi - bibliografik tavsif.
2. Asosiy qism - nashrda ko'tarilgan asosiy muammolar ro'yxati.
3. Yakuniy qism - qisqacha tavsif va baholash, izohli ishning maqsadi (ushbu nashr kimga qaratilgan). Demak, annotatsiya kitob, maqola matnining qisqacha, umumlashtirilgan tavsifi (xususiyati)dir. Annotatsiya matnidan oldin chiqish ma'lumotlari (muallif, unvon, nashr etilgan joy va vaqt) nominativ shaklda beriladi. Ushbu ma'lumotlar izohning birinchi qismiga kiritilishi mumkin.

Annotatsiya odatda ikki qismdan iborat.

Birinchi qism kitobning, maqolaning asosiy mavzusini shakllantiradi; ikkinchi qismda asosiy qoidalar (nomlar) ko'rsatiladi. Izohdagi harakat predmeti odatda nomlanmaydi, chunki u aniq, kontekstdan ma'lum; passiv konstruktsiyalar faolroq qo'llaniladi. Hujjatlarga annotatsiya berishda qo'llaniladigan nutq standartlari. **Annotatsiyani tuzishda markerlardan foydalanish tavsiya etiladi:**

- Tadqiqotning xronologik doirasi - ...
- Tahlil qilingan ishda ... davri uchun ... haqida ma'lumotlar mavjud.
- ... da ishlab chiqilgan usulni tavsiflaydi.
- yilda yaratilgan texnologiya ko'rib chiqilmoqda.
- Materiallar ... shaklida taqdim etiladi.
- Muammoning mohiyati asoslab berildi va ochildi ...
- Ko'rib chiqildi (muhokama qilinadi, qo'yiladi va hokazo) ...
- Prinsipial jihatdan yangi usul tasvirlangan ...
- Usulni hisobga olsak...

- - muallif tomonidan to'plangan va tahlil qilingan faktlar xarakterlanadi
- - Jamoaviy o'rganish va umumlashtirish natijalari berilgan ...
- -bo'yicha tavsiyalar beriladi
- - Amalda tavsiya etiladi ...

O'z-o'zini tekshirish uchun savollar

Annotatsiya nima?

Annotatsiya qanday tarkibiy qismlardan iborat?

Annotatsiyalarni yozishda qo'llaniladigan klishe'lar qanday bo'linadi?

Annotatsiya nima? Annotatsiya qanday tasniflanadi? Annotatsiya turlarini ayting.

Annotatsiyaning tuzilishi va til xususiyatlari qanday?

Annotatsiyalarning asosiy turlari qanday va ular nimaga bog'liqligini ayting? Tushunganingizni asoslang.

Malumot va maslahat annotatsiyalari o'rtasidagi farq nima? Tushunganingizni asoslang.

Annotatsiya qanday tarkibiy qismlardan iborat? Misol keltiring.

Annotatsiya matni qanday ma'lumotlarni o'z ichiga olishi mumkin va nima uchun? Tushunganingizni asoslang.

Ayting-chi, mavhum matn uchun qanday ma'lumotlar kerak va nima uchun? Annotatsiyaga qanday talablar qo'yiladi va nima uchun?

Ayting-chi, annotatsiya tarkibi qanday bo'lishi mumkin va nima uchun?

Ayting-chi, annotatsiya matni qanday bo'lishi kerak, annotatsiya uchun ma'lumotni tanlashni nima belgilaydi va annotatsiyaning asosiy mazmunining mohiyati nimada?

Mavzu bo'yicha tekshirish testlari:

Ilmiy-texnik axborotni qayta ishlashning qaysi manbalari muhim ahamiyatga ega?

- A) Bibliografik tavsiflar, annotatsiya va tezislari.
- B) Kataloglar va broshyuralar.
- C) Gazetalar va ko'rsatmalar.

Bibliografik tavsif nima uchun kerak?

- A) O'quvchini manbaning bosh qahramonlari bilan tanishtirish va ularga nisbatan ijobiy munosabatni shakllantirish.
- B) O'quvchini fan-texnika taraqqiyotining oldingi yutuqlari bilan to'liq ko'rinishda tanishtirish.
- C) Muayyan mavzu bo'yicha chop etilgan yoki bo'lajak nashr haqida o'quvchini xabardor qilish.

Annotatsiya nima?

- A) Annotatsiya asl manbaning grammatik xususiyatlarini tavsiflovchi to'liq ma'lumotlarni o'z ichiga oladi.
- B) Annotatsiyada asl nusxani tarjima qilish usullari haqida batafsil ma'lumotlar mavjud.
- C) manbaning nihoyatda ixcham tavsiflovchi tavsifidir.

Annotatsiyaning qaysi qismida ko'tarilgan masalalar ro'yxati berilgan?

- A) Kirish qismida.
- B) asosiy qismda.
- C) oxirida.

Indekslash, ya'ni matnning asosiy tematik mazmunini aniqlash va uni kalit so'zlar to'plami sifatida ifodalash natijasida olingan hujjat qanday nomlanadi?

- A) qidiruv annotatsiyasi
- B) referat
- B) rezyume

Annotatsiyaning mohiyati nimada?

- A) muhim bo'lmagan detallardan foydalanish orqali matn hajmini maksimal darajada oshirishda
- B) grammatik tuzilmaning kesimli iboralar va gerundial konstruksiyalar yordamida maksimal darajada murakkablashishida.
- C) asosiy mazmunini sezilarli darajada saqlab qolgan holda axborot manbai hajmini maksimal darajada qisqartirishda

Klishe bu:

- A) ma'lum sharoit va kontekstlarda osongina takrorlanadigan standart sifatida ishlatiladigan nutq stereotipi, tayyor burilish.
- B) qisqacha xabar, kitob, maqola matnining umumlashtirilgan tavsifi
- C) ilmiy ishning yozma xulosasi

Annotatsiya nima?

- A) Annotatsiya manbaning grammatik xususiyatlarini tavsiflovchi

to'liq ma'lumotlarni o'z ichiga oladi
B) Annotatsiya asl nusxani tarjima qilish usullari haqida batafsil ma'lumotni o'z ichiga oladi
C) Annotatsiya manbaning nihoyatda ixcham tavsiflovchi tavsifidir

Annotatsiyaning quyidagi turlari ajratiladi:

- A) tavsiflovchi
- B) referativ
- B) tahliliy

Tavsiflovchi annotatsiya nimani o'z ichiga oladi?

- A) material tavsifi
- B) materialning mazmuni
- C) material haqidagi ma'lumotlarning to'liq bayoni

Tavsiflovchi annotatsiya quyidagilardan iborat :

- A) nominal gaplar
- B) atamalar
- C) material haqidagi ma'lumotlarni to'liq taqdim etish

Umumiy annotatsiyalar kimlar uchun mo'ljallangan?

- A) keng kitobxonlar doirasi uchun
- B) tor doiradagi kitobxonlar uchun
- C) maxsus kitobxonlar doirasi uchun

Annotatsiyaning qaysi qismida ko'tarilgan masalalar ro'yxati berilgan?

- A) kirish qismida
- B) asosiy qismda
- B) oxirida

Annotatsiya tuzilishining to'g'ri ketma-ketligi bilan javobni tanlang.

- A) nashrda yoritilgan asosiy mavzular ro'yxati; bibliografik tavsif; qisqacha tavsif va baholash, annotatsiya ishning maqsadi
- B) bibliografik tavsif; nashrda yoritilgan asosiy mavzular ro'yxati; qisqacha tavsif va baholash, annotatsiya ishning maqsadi
- C) annotatsiya ishning qisqacha tavsifi va bahosi, maqsadi; bibliografik tavsif; nashrdagi asosiy mavzular ro'yxati

Annotatsiya tuzilishi xususiyatlarining ikkita qismini (raqam va harf bilan ko'rsatilgan) moslang:

1. Kirish qismi - BU ...
2. Asosiy qismi BU ...
3. Yakuniy qism BU...

- A) annotatsiya ishning qisqacha tavsifi va bahosi, maqsadi
- B) bibliografik tavsif
- C) nashrda ko'tarilgan asosiy masalalar ro'yxati

Annotatsiya matnidan oldin nima berilgan?

- A) normativ shakldagi ma'lumotlarni chiqarish
- B) asosiy qoidalar
- C) kitobning, maqolaning asosiy mavzusi

12-MAVZU. ESSE

12.1. Esse tushunchasi va uning xususiyatlari.

12.2. Essening tuzilishi.

12.1. Esse tushunchasi va uning xususiyatlari

"Esse" so'zi rus tiliga frantsuz tilidan kirib kelgan va tarixan lotincha "exagium" (tortishish) so'ziga borib taqaladi. Fransuz ezzai - tajriba, sinov, urinish, ocherk so'zlari bilan so'zma-so'z tarjima qilinishi mumkin.

Esse - bu ma'lum bir voqea yoki masala bo'yicha individual taassurot, fikrlarni ifodalovchi kichik hajmli, erkin kompozitsiyali va shubhasiz, mavzuning aniq yoki to'liq talqini deb da'vo qilmaydigan nasriy asar.

"Xorijiy so'zlarning izohli lug'ati"da L.P.Krisina esseni "biron bir muammoni ilmiy shaklda emas, balki erkin shaklda ko'rib chiqadigan ocherk" deb ta'riflaydi.

"Katta entsiklopedik lug'at" quyidagi ta'rifni beradi: "Esse - bu falsafiy, adabiy-tanqidiy, tarixiy-biografik, publitsistik nasrning janri bo'lib, u muallifning alohida pozitsiyasini erkin, ko'pincha so'zlashuv nutqi asosidagi paradoksal bayon".

"Qisqacha adabiy ensiklopediya"da shunday aniqlik kiritiladi: "Esse kichik hajmli va erkin kompozitsiyali nasriy asar bo'lib, muayyan mavzuni ko'rib chiqadi va u yoki bu tarzda u bilan bog'liq

bo'lgan individual taassurot va mulohazalarni yetkazishga urinishdir".

Essening ba'zi xususiyatlari:

- muayyan mavzu yoki muammoga ega bo'lish. Keng ko'lamlı muammolarni tahlil qilishga bag'ishlangan ish.
- esse ma'lum bir voqea yoki masala bo'yicha individual taassurot va mulohazalarni ifodalaydi va shubhasiz, mavzuning aniq yoki to'liq talqini deb da'vo qilmaydi.
- qoida tariqasida, esse biror narsa haqida yangi, sub'ektiv rangli so'zni taklif qiladi, bunday asar falsafiy, tarixiy-biografik, publitsistik, adabiy-tanqidiy, ilmiy-ommabop yoki sof fantastika xarakteriga ega bo'lishi mumkin.
- esse mazmunida, avvalo, muallifning shaxsiyati - dunyoqarashi, fikr va tuyg'ulari baholanadi.

Ushbu janr so'nggi yillarda mashhur bo'ldi. M. Monten ("Tajribalar", 1580) esse janrining yaratuvchisi hisoblanadi. Bugungi kunda esse ko'pincha topshiriq sifatida taklif etiladi. Bu hujjatlar to'plamining asosiy tarkibiy qismlaridan biri (ta'lim muassasasiga yoki ishga kirish uchun).

Yosh mutaxassis uchun esse yozish ham muhimdir. Nomzodning o'zini qanday ko'rsatishga muvaffaq bo'lganligi, u o'zining yutuqlari va muvaffaqiyatsizliklarini qanday tasvirlaganligi ish beruvchiga nomzod haqida biznes uchun yetarlicha yaxshi yoki yo'qligini, uning ish tajribasi kelajakdagi umidlarni oqlash va kompaniyaga foyda keltirish uchun yetarli yoki yo'qligini aniqlashga imkon beradi (tashkilot, korxona).

Essening maqsadi mustaqil ijodiy fikrlash, o'z fikrini yozish kabi ko'nikmalarni shakllantirishdan iborat.

Esse yozish juda foydali, chunki u muallifga fikrlarni aniq va malakali shakllantirish, ma'lumotni tuzish, asosiy tushunchalardan foydalanish, sabab-natija munosabatlarini ajratib ko'rsatish, tajribani tegishli misollar bilan ko'rsatish va o'z xulosalari bilan bahslashishni o'rganish imkonini beradi.

Yosh mutaxassis essesi uchun eng dolzarb mavzu bu "Men va mening kareram" mavzusi. Esse mavzusi komissiya (ish beruvchi)

a'zolarining sizning fikrlash, ijodkorlik, ishtiyoq va salohiyatingiz xususiyatlarini baholash oson bo'lishi uchun beriladi. Ushbu natijaga erishishning eng yaxshi usuli - to'g'ridan-to'g'ri va ochiq yozishdir. Agar siz halol bo'lmasangiz, sizning yozganingiz g'ayritabiiy deb hisoblanishi uchun barcha sabablar topiladi.

12.2. Essening tuzilishi

Essening tuzilishi unga qo'yiladigan talablar bilan belgilanadi:

1. Muammoga oid esse muallifining fikrlari qisqacha tezislarda (T) shaklida taqdim etiladi.
2. Fikr dalillar bilan tasdiqlanishi kerak - shuning uchun tezisdan keyin dalillar keladi (A).

Argumentlar - bu faktlar, ijtimoiy hayot hodisalari, hodisalar, hayotiy vaziyatlar va hayotiy tajriba, ilmiy dalillar, olimlarning fikrlariga havolalar va boshqalar.

Shunday qilib, esse dumaloq tuzilishga ega bo'ladi (tezislar va dalillar soni mavzuga, tanlangan rejaga, fikrni rivojlantirish mantig'iga bog'liq bo'ladi):

- kirish
- tezis, dalillar
- tezis, dalillar
- tezis, dalillar
- xulosa.

Esse yozishda quyidagi fikrlarni ham hisobga olish kerak:

1. Kirish va xulosada muammoga e'tibor qaratilishi kerak (kirishda muammo qo'yiladi, xulosada - muallifning fikri umumlashtiriladi).
2. Paragraflarni, qizil chiziqlarni ajratib ko'rsatish, paragraflar o'rtasida mantiqiy aloqani o'rnatish kerak: ishning yaxlitligiga shunday erishiladi.
3. Taqdimot uslubi: esse hissiylik, ekspressivlik, badiiylik bilan ajralib turadi. Mutaxassislarning fikricha, turli intonatsiyalarning qisqa, sodda jumalari, "eng zamonaviy" tinish belgisi "—" chiziqdan mohirona foydalanish to'g'ri ta'sir ko'rsatadi.

Esse yozishni boshlashdan oldin quyidagi savollarga e'tibor bering. Ularga berilgan javoblar esseda nima yozishni aniqroq aniqlashga imkon beradi:

1. Inshoda shaxsiy fazilatlarinigiz yoki qobiliyatlaringiz haqida gapirganda, o'zingizdan so'rang:
 - o Men bilganlardan u yoki bu jihatdan farq qilamanmi?
 - o bu qanday sifat?
 2. Siz shug'ullanayotgan faoliyatingiz haqida:
 - o Meni bu faoliyatga nima majbur qildi?
 - o nega men buni davom ettirdim?
 3. Siz aytib o'tgan hayotingizdagi har bir voqea haqida:
 - o Nega men bu voqeani eslayman?
 - o bu meni shaxs sifatida o'zgartirdimi?
 - o men bunga qanday munosabatda bo'ldim?
 - o bu menga yangilik bo'ldimi? Men ilgari bilmagan narsammi?
 4. Siz aytib o'tgan har bir kishi haqida:
 - o Nega men bu odamning ismini qo'ydim?
 - o Men u kabi bo'lishni xohlaymanmi?
 - o Men qanday fazilatlarini qadrlayman?
 - o Umrinning oxirigacha eslab qolaman degan gap bormi?
 - o fikrimni o'zgartirdimmi?
 5. Sizga yoqadigan va sizga yoqmaydigan narsalar haqida:
 - o Nega menga yoqadi yoki yoqmaydi?
 - o Bu holat mening hayotimga sezilarli ta'sir ko'rsatdimi?
 6. Sizning har bir muvaffaqiyatsizligingiz haqida:
 - o natijada men nimani o'rgandim?
 - o Bu vaziyatdan men nimani yaxshi o'rgandim?
- Esse tasnifi:
- Esse mazmuniga ko'ra, quyidagilar mavjud:
- falsafiy,
 - adabiy-tanqidiy,
 - tarixiy,
 - badiiy,
 - badiiy va jurnalistik,
 - ma'naviy va diniy va boshqalar.
- Adabiy shaklga ko'ra, esselar quyidagi shaklda paydo bo'ladi:
- taqrizlar,
 - lirik miniatyura,

- eslatmalar,
 - kundalik sahifalari,
 - xat va boshqalar.
- Esselar quyidagicha farqlanadi:
- tavsiflovchi,
 - hikoya,
 - aks ettiruvchi,
 - tanqidiy,
 - analitik va boshqalar.

Bunda esse janrida yaratilgan asarning kompozitsion xususiyatlari asos qilib olinadi.

Va nihoyat, esselarni ikkita katta guruhga ajratish taklif etiladi:

- shaxsiy, sub'ektiv esse, bu yerda asosiy element muallif shaxsiyatining u yoki bu tomonini ochishdir;
- ob'ektiv esse, bu yerda fikr tavsif mavzusiga yoki biron bir fikrga bo'ysunadi.

Yosh mutaxassisning muayyan mavzudagi essesi ikkinchi guruhga kiradi.

Bu janrning ba'zi umumiy xususiyatlari mavjud bo'lib, ular odatda ensiklopediya va lug'atlarda keltirilgan:

1. Kichik hajm.

Albatta, qattiq chegaralar yo'q. Esse hajmi - kompyuter matnining uchdan yetti betgacha. Misol uchun, Garvard biznes maktabida esselar ko'pincha ikki sahifada yoziladi. Rossiya universitetlarida esselarga o'n sahifagacha ruxsat beriladi.

2. Muayyan mavzu va uning sub'ektiv talqini.

Esse mavzusi har doim o'ziga xosdir. Esse ko'p mavzu yoki g'oyalarni (fikrlarni) o'z ichiga olmaydi. U faqat bitta variantni, bitta fikrni aks ettiradi. Va uni rivojlantiradi. Bu bitta savolga javob.

3. Erkin kompozitsiya essening muhim xususiyatidir.

Tadqiqotchilarning ta'kidlashicha, esse o'z tabiatiga ko'ra, hech qanday rasmiy doiraga kirmaydigan tarzda joylashtirilgan. U ko'pincha mantiq qonunlariga zid ravishda va "Hamma narsa aksincha" tamoyiliga amal qiladi.

4. Hikoya qilish qulayligi.

Esse muallifi uchun o'quvchi bilan ishonchli muloqot uslubini o'rnatish muhim; tushunarli bo'lishi uchun ataylab murakkab, tushunarsiz, haddan tashqari qattiq konstruksiyalardan qochadi.

Tadqiqotchilarning ta'kidlashicha, yaxshi essenini faqat mavzuni yaxshi biladigan, uni turli tomonlardan ko'radigan va o'quvchiga boshlang'ich nuqtaga aylangan hodisaga to'liq bo'lmagan, ammo ko'p qirrali nuqtai nazarni taqdim etishga tayyor bo'lgan odam yozishi mumkin.

5. Paradokslarga moyillik.

Esse o'quvchini (tinglovchini) hayratda qoldirish uchun mo'ljallangan - bu ko'plab tadqiqotchilarning fikriga ko'ra, uning majburiy sifati hisoblanadi. Esseda aks ettirilgan mulohazalarning boshlang'ich nuqtasi ko'pincha aforistik, yorqin bayonot yoki paradoksal ta'rif bo'lib, u bir qarashda shubhasiz, ammo bir-birini istisno qiladigan bayonotlar, xususiyatlar, tezislarni birlashtiradi.

6. Ichki semantik birlik

Ehtimol, bu janrning paradokslaridan biri. Kompozitsiyada erkin, sub'ektivlikka qaratilgan esse, shu bilan birga, ichki semantik birlikka ega, ya'ni asosiy tezislari va bayonotlarning izchilligi, dalillar va birlashmalarining ichki uyg'unligi, muallifning shaxsiy pozitsiyasi ifodalangan mulohazalarning izchilligi bilan xarakterlanadi.

7. Og'zaki nutqga yo'naltirilganligi.

Shu bilan birga esseda jargon, formulali iboralar, so'zlarni qisqartirish va haddan tashqari beparvolikdan qochish kerak. Esse yozishda ishlatiladigan tilga jiddiy qarash kerak.

Shunday qilib, esse yozishda uning mavzusini aniqlash (tushunish), har bir paragrafning kerakli hajmini va maqsadini aniqlash muhimdir.

Asosiy fikr yoki jozibali ibora bilan boshlang. Vazifa - darhol o'quvchi (tinglovchi) e'tiborini jalb qilishdir. Qiyosiy allegoriya ko'pincha buy erda kutilmagan fakt yoki voqea essening asosiy mavzusi bilan bog'liq bo'lganda qo'llaniladi.

Esse yozish qoidalar:

• Esse yozishning rasmiy qoidalaridan faqat bittasini nomlash mumkin - sarlavha mavjudligi.

• Essening ichki tuzilishi o'zboshimchalik bilan bo'lishi mumkin. Bu yozma ishning kichik shakli bo'lganligi sababli, xulosalarni oxirida takrorlash shart emas, ular asosiy matnga yoki sarlavhaga kiritilishi mumkin.

• Argumentatsiya muammoni shakllantirishdan oldin bo'lishi mumkin. Muammoni shakllantirish yakuniy xulosa bilan mos kelishi mumkin.

• Har qanday o'quvchiga qaratilgan referatdan farqli o'laroq, "Men ... haqida gapirib bermoqchiman" bilan boshlanadi va "Men quyidagi xulosalarga keldim ..." bilan tugaydi. *insho* - bu biron bir o'quvchiga qaratilgan mulohazalar. Bu insho muallifiga e'tiborni yangilikni ochib berishga va taqdimotni xizmat tafsilotlari bilan aralashtirib yubormaslikka imkon beradi.

Esse yozish xatolari:

1. Ko'p tanlovli formatni talab qilmaydi. Esse yozish vaqt bilan cheklanmaydi, uni ko'p marta qayta yozishingiz mumkin, do'stlaringizdan inshoingizni o'qishni so'rang. Har bir imkoniyatdan foydalaning va keng tarqalgan xatolardan qochishga harakat qiling.

2. Yomon tekshirish.

O'zingizni faqat imloni tekshirish bilan cheklash mumkin deb o'ylamang. Esselaringizni qayta o'qing va noaniqliklar, yomon iboralar va boshqalar yo'qligiga ishonch hosil qiling.

3. Aniqlik.

Esselar ma'lum miqdordagi so'zlar bilan cheklangan, shuning uchun siz bu miqdorni oqilona boshqarishingiz kerak. Ba'zan bu ayrim g'oyalar yoki tafsilotlardan voz kechishni anglatadi, ayniqsa ular allaqachon biror joyda aytib o'tilgan yoki ish bilan bevosita bog'liq bo'lmasa. Bunday narsalar faqat o'quvchi (tinglovchi) e'tiborini chalg'itadi va inshoning asosiy mavzusiga soya soladi.

4. Uzun iboralar.

Gap qanchalik uzun bo'lsa, shuncha yaxshi deb o'ylashadi ba'zi birlar. Uzun iboralar muallifning to'g'riligini hali isbotlamaydi va qisqa jumlar ko'pincha katta natija ko'rsatadi. Esseda uzun iboralar qisqa iboralar bilan almashtirilganda yaxshi bo'ladi. Essenini ovoz chiqarib o'qishga harakat qiling. Agar o'zingizni nafasingiz yo'qolgandek his qilsangiz, paragrafni kichikroq paragraflarga ajrating.

Esse yozishni tugatgandan so'ng, ushbu mashqni bajaring. Har bir xatboshiga harf bering: S (qisqa), M (o'rta) yoki L (uzun). S - 10 dan kam so'z, M - 20 dan kam, L - 20 va undan ortiq so'z.

To'g'ri esse quyidagi yoki shunga o'xshash harf tartibiga ega - MSMLM S.

Noto'g'ri esse bunday harflar ketma-ketligini tavsiflaydi - S S S M L L.

1. Essenini ortiqcha yuklamang.

Esse yozayotganda, ensiklopediyalardagi so'zlarni olib tashlang. Bunday so'zlarni noto'g'ri ishlatish o'quvchining diqqatini chalg'itadi, essening qiymatini pasaytiradi.

Ushbu keng tarqalgan xatolardan qochib, siz tajribangiz bilan ekspert komissiyasini (ish beruvchini) qiziqтира olasiz.

Esseni tekshirish:

Esse yozishda uning birinchi variantini tekshirish katta ahamiyatga ega. Loyihani yozishda sizning asosiy vazifangiz - dalillarni ishlab chiqish, asosiy g'oyalarni jilovlash va ularni qat'iy ketma-ketlikda tartibga solish, ularga illyustrativ materiallar yoki qo'llab-quvvatlovchi ma'lumotlar berish. Birinchi qoralamani yozganingizdan so'ng, bir-ikki kun dam oling, so'ngra yangi fikr bilan tekshirish va takomillashtirish ishiga qayting.

Esseni tekshirishda, birinchi navbatda, quyidagi muhim jihatlariga e'tibor bering:

1. Avvalo, esse sub'ektiv janr ekanligini unutmaslik kerak, shuning uchun uni baholash sub'ektiv bo'lishi mumkin.

2. Taqdim etilgan ma'lumotlar:

Qanday savolga javob bermasligingizdan qat'iy nazar, siz aniq maqsadlarga erishishingiz kerak. Esse yozishda siz quyidagilarni yodda tutishingiz kerak:

Men berilgan savolga javob berdimmi?

Men o'z fikrlarimni qanchalik aniq va to'g'ri bayon qildim?

Yozganlarim tabiiy tuyuladimi, xatolar bormi?

Shuningdek, ishonch hosil qiling:

o O'z karerasini ma'lum bir yo'nalishda qurish istagini namoyish etdi.

o Muayyan sohada martabaga erishishda "mo'ljallangan".

o Hikoyada sizni boshqa nomzodlardan ajratib turadigan birdan uchtagacha sifatlar, kuchli tomonlar, xususiyatlar mavjud.

o Sizni o'z biznesiga taklif qilayotgan ish beruvchining foydasiga kamida bitta kuchli dalil taqdim etdi.

3. Muloqot / yozish qobiliyatlari.

Esselar, shuningdek, fikrlarni qog'ozga tushirish qobiliyatingizni va yozish qobiliyatingizni sinab ko'rish uchun mo'ljallangan. Mutaxassislarni tanlash bo'yicha maslahatchi shunday deydi: "Sizning esse sizni bo'lajak yozuvchi yoki filolog sifatida tavsiflamasligi kerak, siz kelajakdagi rahbar, menejersiz. O'z g'oyalaringizni yaxshi taqdim

eta olish biznes muvaffaqiyati uchun muhim". Yomon yozilgan (yuborilgan) insho sizni biznesga qabul qila olmaydi.

4. Haqiqiy odamning qiyofasi.

Ekspert komissiyasi (ish beruvchi) esseda uni yozgan shaxsning tasvirini ko'rishni xohlaydi. Nafaqat test natijalari, ish tajribasi, balki nomzodning xarakteri ham muhimdir. "Biz hujjatlarda raqamlar ko'rsatib bo'lmaydigan narsani qidirmoqdamiz, shuning uchun uni esseda topishga umid qilamiz. Esselaringizda o'zingiz haqingizda aytib berish imkoniyatini hech qachon qo'ldan boy bermang. Bu bizga haqiqatni ko'rib chiqayotganimizga ishonch hosil qilishimizga yordam beradi.

Bu yerda quyidagilar muhim - halol, samimiy, noyob bo'lish, ya'ni o'zing bo'lish!

Mutaxassislarning fikriga ko'ra, ko'pincha bitiruvchilar, abituriyentlar haqiqatan ham kimgadir: rahbar, yetuk inson kabi ko'rinishni xohlashadi, ular shunchaki inson bo'lishni unutishadi!

5. Individuallik.

Komissiyaga (ish beruvchiga) barcha hujjatlar orqasida ma'lum bir shaxsning qiyofasini ko'rishning yagona yo'li - inshoga shaxsiy, takrorlanmas, o'ziga xos elementni qo'shishdir. Sizning esselaringiz darhol yanada qiziqarli va ko'zni qamashtiradigan bo'ladi. Ular sizga yuzlab boshqa abituriyentlardan ajralib turishingizga yordam beradi. "Esse imkon qadar shaxsiylashtirilgan bo'lishi kerak. Umumiy fikrlarga to'la esselarni o'qish zerikarli - bu vaqtni behuda sarflash. Siz hali ham bu nomzodning shaxsiyati haqida hech narsani tushunmayapsiz."

6. Tafsilotlar.

Esseda yozgan har bir narsa tajribangizga havolalar bilan, misollar bilan tasdiqlanishi kerak. Tafsilotlar inshoni qiziqarli, o'ziga xos va o'ziga mos qiladi.

7. O'ziga xos xususiyatlar / O'ziga xoslik / Qiziqarli, kulgili narsa.

Mutaxassislarning fikriga ko'ra, bitiruvchilar (abituriyentlar) ruxsat etilganidan tashqariga chiqishlaridan qo'rqqmasliklari kerak, o'zlari bo'lishlari yaxshiroqdir. Ko'pincha bitiruvchilar to'g'ri taassurot qoldira oladimi yoki yo'qmi, deb tashvishlanadilar, shuning uchun ular essedan hamma narsani olib tashlashadi. Bu ularni ajoyib qiladi. Esselarni qiziqarli qilish uchun hazil qilish shart emas. Biroq, esseni

esda qolarli qilish uchun qo'lingizda bo'lgan barcha vositalardan foydalanishga harakat qiling.

8. Halollik.

Ekspert komissiyasi pul sarflashni yaxshi ko'radigan ishtirokchilarga toqat qilmaydi. Esseda haqiqiy vaziyatni aks ettirsangiz yaxshi bo'ladi. Shu bilan birga, kamchiliklaringizga e'tibor bermang, garchi ular sizning xarakteringizda mavjud bo'lsa ham. Siz halol, lekin ijobiy bo'lishingiz kerak. O'zingizga va fazilatlaringizga ijobiy munosabatda bo'ling! "Zaif tomonlar" deb atalmishlarni quyidagicha ko'rsatish kerak: "Bu mening kamchiligim edi, endi esa ijobiy sifatga aylandi".

9. Adabiy ish.

Ekspert komissiyalari vakillari o'qish zavqli bunday esselarni yaxshi ko'radilar. "Esseingiz oson o'qilishiga ishonch hosil qiling. Unga ko'proq vaqt bering: fikrlaringiz izchil yoki mos emasligini, ular mavzu bo'yicha mantiqiy xulosaga olib keladimi yoki yo'qligini tekshiring".

Esselaringizda siz muvaffaqiyat tarixini aytib berasiz, nima uchun o'z martabangizni tanlagan yo'nalishda qurishni xohlayotganingiz sabablarini ko'rsatasiz. Siz adabiy asar shaklida esse yozish orqali yanada uzoqroqqa borishingiz mumkin: hikoya, roman. Biroq, bu xavfli yondashuv, chunki ko'pchilik juda yaxshi yozuvchi emas va bu sizning hikoyangizning jiddiyligini ham kamaytirishi mumkin. Va nihoyat, ish beruvchilar sizni o'z biznesiga taklif qilmaydi, chunki siz ajoyib hikoyachisiz.

O'z-o'zini tekshirish uchun savollar

"Esse" so'zi nimani anglatadi?

Essening xususiyatlarini sanab o'ting.

Essening tuzilishini tushuntiring.

Mavzu bo'yicha tekshirish testlari:

Esse o'z tuzilishiga ko'ra nimaga o'xshaydi?

- A) roman
- B) hikoya

B) insho

D) shë'r

Esse xususiyatlari:

A) muayyan mavzu yoki masalaning mavjudligi. Keng ko'lamli muammolarni tahlil qilishga bag'ishlangan ish, ta'rifiga ko'ra, esse janrida bajarilmaydi.

B) esse ma'lum bir voqea yoki masala bo'yicha individual taassurot va fikrlarni ifodalaydi va shubhasiz, mayzuning aniq yoki to'liq talqini deb da'vo qilmaydi.

C) qoida tariqasida, esse biror narsa haqida yangi, sub'ektiv rangli so'zni taklif qiladi, bunday asar falsafiy, tarixiy-biografik, publitsistik, adabiy-tanqidiy, ilmiy-ommabop yoki sof fantastika xarakteriga ega bo'lishi mumkin.

D) barcha javoblar to'g'ri

Esse yozishda qanday jihatlariga e'tibor berish kerak?

A) Kirish va xulosada muammoga e'tibor qaratilishi kerak (kirishda u qo'yiladi, xulosada – muallif fikri umumlashtiriladi).

B) Paragraflarni, qizil chiziqlarni ajratib ko'rsatish, paragraflar o'rtasida mantiqiy aloqa o'rnatish kerak: ishning yaxlitligiga shunday erishiladi.

V) Taqdimot uslubi: esse emotsionalligi, ifodaliligi, badiiyligi bilan ajralib turadi.

D) barcha javoblar to'g'ri

13-MAVZU. ESSE TURLARI

13.1. Esse tasnifi va turlari.

13.1. Esse tasnifi va turlari.

Esse muallifi qanday maqsadlarni ko'zlayotgani, ularga qanday erishmoqchi ekanligiga qarab, turli yo'llar bilan yozilishi mumkin. Shu sababli, birinchi paydo bo'lganidan beri esselarning bir nechta turlari mavjud.

Nima uchun bu ishning turli turlarini bilishingiz kerak? Gap shundaki, esse turlarini bilish o'z ishingizni ma'lum bir yo'nalishda yozishga yordam beradi, shunchaki o'z fikrlaringizni tasodifiy yozib

qo'ymaydi. Misol uchun, agar siz bahsli esseni tanlagan bo'lsangiz, sizning vazifangiz o'quvchilarni kuchli dalillar bilan biror narsaga ishonitirish yoki ularni biron bir harakat qilishga undash bo'ladi.

Esse tasnifi.

Barcha turdagi esselarni tasniflash asosiga ko'ra, turli sinflarga bo'lish mumkin.

Ta'riflovchi. Ushbu parametr odatda o'quvchilarni maishiy texnika, avtomobillar, moda olami yoki boshqa sohadagi ba'zi yangi mahsulotlar bilan tanishtirish uchun ishlatiladi. Tavsif yordamida o'quvchilarga u yoki bu hayotiy vazifani amalda qanday hal qilishni aytish oson.

Sababi. Bunday esse uchun hodisaning bir sababi olinadi va u olib kelgan barcha oqibatlar ko'rib chiqiladi. Masalan, ma'lum bir hududda atrof-muhitning ifloslanishiga shu hududda joylashgan zavodning eski jihozlari sabab bo'ladi, deb hisoblaysiz. Bunday holda, siz ushbu uskunaning ishlashining barcha mumkin bo'lgan oqibatlarini hisobga olishingiz kerak: uning zavod ishchilari va yaqin atrofda yashovchi odamlarning sog'lig'iga, o'simlik va hayvonot dunyosiga, ishlab chiqarilgan mahsulotlarga va boshqalarga ta'siri. Esse muallifi bir xil ta'sirga olib kelgan ko'plab sabablarni ko'rib chiqsa, boshqa variant ham mumkin.

Qiyosiy. Essening ushbu versiyasi bir nechta ob'ektlarni yoki bir xil mavzuning turli tomonlarini taqqoslashni o'z ichiga oladi. Bu ishda xulosalar solishtirish maqsadiga qarab tuziladi. Misol uchun, agar siz bir nechta turdagi maysazorlarni solishtirsangiz, ularni har xil turdagi maysazorlarni kesish uchun qanday ishlatish bo'yicha tavsiyalar berishingiz mumkin.

Kontseptual. Bunday ish turli xil tushunchalarni ko'rib chiqish uchun zarurdir. Siz turli manbalarda ochilgan bir xil atama ta'rifining bir nechta variantini ko'rib chiqishingiz, ularni taqqoslashingiz, ular asosida o'zingizning ta'rifingizni olishingiz mumkin. Bu yerda siz turli xil tushunchalarni ham tasniflashingiz mumkin.

Munozarali. Bunday inshoning asosiy vazifasi ilgari surilgan

dalillar yordamida o'quvchilarni biror narsaga ishonitirishdir. Sudlanganlik hukmiga muayyan harakatlar uchun motiv qo'shilishi mumkin. Misol uchun, siz o'quvchilarni ma'lum bir tashkilotga qo'shilishga ishonitirmoqchisiz. Bunday holda, siz ushbu tashkilotning faoliyati to'g'risidagi barcha mavjud faktlarni mantiqiy ravishda to'plashingiz kerak: uning yutuqlari, boshqa odamlarga va uning a'zolariga keltirgan foydalarini aniq misollar va raqamlar bilan tasvirlab bering. Bunday esse bilan nutqning natijasi tinglovchilarning ushbu tashkilotga kirishi bo'lishi mumkin.

Analitik. Bunday essening belgilovchi elementi muammoni tahlil qilishdir. Masalan, siz ma'lum bir rassomning faoliyati zamondoshlarining rasmiga qanday ta'sir qilganini bilmoqchisiz. Bunday holda, sizning fikringiz turli xil rassomlarning asarlarini tahlil qilish va ulardagi muayyan naqshlarni aniqlashga tushadi.

Taqdimotning tabiatiga ko'ra, quyidagi esse turlari ajratiladi:

Ilmiy va jurnalistik. Bunday esse muallifi o'quvchilarni ma'lum ilmiy faktlar bilan tanishtirishi, ilmiy atamalardan foydalangan holda bilimlarni taqdim etishi kerak, lekin buni qulay va qiziqarli tarzda bajarishi kerak. Bunday esse keng omma uchun mo'ljallangan gazetalar, yangiliklar lentalaridagi materiallarga o'xshaydi.

Badiiy. Bunday esse ko'pincha romanlar, qissalar va boshqa adabiy asarlar, shuningdek, insonparvarlik masalalariga bag'ishlangan bo'ladi. Badiiy esse mulohaza shaklida yozilishi kerak, unda taqdim etilgan hukmlarning mustaqilligi va o'ziga xosligi birinchi o'rinda chiqadi.

Falsafiy. Ushbu turdagi esseda siz har qanday falsafiy masalalarga o'z munosabatingizni bildirishingiz yoki ma'lum bir muallifning faoliyatini uning abadiy va o'zgarmasga bo'lgan munosabati nuqtai nazaridan ko'rib chiqishingiz kerak. Masalan, siz tanlangan muallifning aniq asarlarida yaxshilik va yomonlik yoki hayot va o'lim masalasini ko'rib chiqishingiz mumkin.

Adabiy tanqid. Ular asar yoki uning alohida qismlarini tanqidiy

tahlil qiladi. Bunday essening maqsadi badiiy texnikadan foydalangan holda, asarga sub'ektiv baho berishdir. Adabiy-tanqidiy esse hissiy va assotsiativ bo'lishi kerak.

Ishlarni turli toifalarga taqsimlashga qarab, esselarning boshqa tasniflari mavjud (masalan, avtobiografik insho, kirish insho, tavsif). Tanlangan asosga qarab esselarning boshqa tasniflari mavjud (masalan, avtobiografik esse, kirish esse, tavsif).

Shakl nuqtai nazaridan esselar quyidagilarga bo'linadi:

- **Qayd qilish.** Ushbu variant norasmiy yozish uslubi bilan ajralib turadi, bu shaxsiy xususiyatga ega bo'lgan murojaat turi;
- **taqriz.** Bugungi kunda taqrizlar katta talabga ega va mustaqil adabiy-publisistik janr hisoblanadi. Albatta, siz film yoki kitobni tanlash uchun bir necha marta taqrizlarga murojaat etgan bo'lishingiz mumkin. Taqrizlar asarlarning batafsil tahlilini taqdim etadi - bu ularning esse variantlaridan asosiy farqini bildiradi;
- **xat.** Uning asosiy xususiyati shundaki, xat har doim ma'lum bir adresatga ega: haqiqiy yoki xayoliy;
- **kundalik sahifasi.** Kundalik sahifasining o'ziga xos xususiyati - bu erkin fikrlash va taqdimotning norasmiy uslubi.

Esse boshqa matnlardan farq qiladi:

1. **O'quvchi bilan tasodifiy suhbatning mavjudligi.** Muallif uchun asosiysi matnni o'qiganlarga tushunarli bo'lishidir. Shuning uchun murakkab tushuncha va atamalarni ishlatmaslik, qulay tilda yozish muhim ahamiyatga ega.
2. **Matnning erkin hajmi.** Hech bir joyda esse qancha davom etishi aniq ko'rsatilmagan. Esda tutingki, sizning vazifangiz muammoni ochishdir va qancha belgilarda - bu ikkinchi darajali talab.
3. **Moslashuvchan kompozitsiya.** Matnni yozish xususiyatlari faqat muallifga bog'liq. Matnda kompozitsion elementlar mavjud yoki bo'lmasligi mumkin.
4. **Mavzuning o'ziga xos xususiyatlari.** Ish mavzusi o'ziga xos va aniq shakllantirilgan bo'lishi kerak. Qisqasi, boshida bitta savol beriladi va matnda bitta katta javob beriladi.
5. **Tanlangan mavzuning dolzarbligi va sub'ektivligi.** Essening dolzarbligi muhim: matn agar u dolzarb masala va muammolarga tegishli bo'lmasa uni hech kim o'qimaydi. Shu bilan birga, muallifning shaxsini ochib berish muhimdir.

6. **Paradokslarning mavjudligi.** Matnda paradoksal hukmlardan foydalanish faqat ijobiy natija bo'ladi.
7. **Og'zaki so'z va iboralardan foydalanish.** Kundalik nutqda ishlatiladigan oddiy so'zlar o'quvchilarni o'ziga jalb qiladi.

O'z-o'zini tekshirish uchun savollar

Bayon qilish xarakteriga ko'ra esselarning qanday turlari farqlanadi?

Esse mavzusiga ko'ra essening qanday turlari mavjud?

Mavzu bo'yicha tekshirish testlari:

Taysiflovchi esselar:

- A) Ushbu parametr odatda o'quvchilarni maishiy texnika, avtomobillar, moda olami yoki boshqa sohadagi ba'zi yangi mahsulotlar bilan tanishtirish uchun ishlatiladi.
- B) Bunday esse uchun hodisaning bir sababi olinadi va u olib kelgan barcha oqibatlar ko'rib chiqiladi.
- C) Essening bu versiyasi bir mavzuning bir nechta ob'ektlarini yoki turli tomonlarini taqqoslashni o'z ichiga oladi.

Sabab-oqibatli esselar:

- A) Bunday esse uchun hodisaning bir sababi olinadi va u olib kelgan barcha oqibatlar ko'rib chiqiladi.
- B) Ushbu parametr odatda o'quvchilarni maishiy texnika, avtomobillar, moda olami yoki boshqa sohadagi ba'zi yangi mahsulotlar bilan tanishtirish uchun ishlatiladi.
- C) Inshoning bu versiyasi bir mavzuning bir nechta ob'ektlarini yoki turli tomonlarini taqqoslashni o'z ichiga oladi.

Qiyosiy esselar:

- A) Essening bu versiyasi bir mavzuning bir nechta ob'ektlarini yoki turli tomonlarini taqqoslashni o'z ichiga oladi.
- B) Ushbu parametr odatda o'quvchilarni maishiy texnika, avtomobillar, moda olami yoki boshqa sohadagi ba'zi yangi mahsulotlar bilan tanishtirish uchun ishlatiladi.
- C) Bunday insho uchun hodisaning bir sababi olinadi va u olib kelgan barcha oqibatlar ko'rib chiqiladi.

Faktlarga asoslangan esselar:

- A) Bunday essening asosiy vazifasi ilgari surilgan dalillar yordamida

o'quvchilarni biror narsaga ishonitirishdan iborat.
 B) Bunday essening belgilovchi elementi muammoni tahlil qilishdir.
 C) Essening bu versiyasi bir mavzuning bir nechta ob'ektlarini yoki turli tomonlarini taqqoslashni o'z ichiga oladi.

Analitik esselar:

A) Bunday essening aniqlovchi elementi muammoni tahlil qilishdir.
 B) Bunday essening asosiy vazifasi ilgari surilgan dalillar yordamida o'quvchilarni biror narsaga ishonitirishdan iborat.
 C) Essening bu versiyasi bir mavzuning bir nechta ob'ektlarini yoki turli tomonlarini taqqoslashni o'z ichiga oladi.

Ilmiy va publitsistik esselar:

A) Bunday esse muallifi o'quvchilarni ma'lum ilmiy faktlar bilan tanishtirishi, bilimlarni ilmiy atamalardan foydalangan holda taqdim etishi kerak, lekin buni qulay va qiziqarli tarzda bajarishi kerak.
 B) Bunday esseda ko'pincha roman, qissa va boshqa adabiy asarlar, shuningdek, insonparvarlik masalalari ko'rib chiqiladi.
 C) Bunday essening asosiy vazifasi ilgari surilgan dalillar yordamida o'quvchilarni biror narsaga ishonitirishdan iborat.

14-MAVZU. REFERAT. REFERAT TURLARI.

14.1. Referatlarning asosiy turlari . Referatlarning tasnifi .

14.2. Birlamchi manbalardan foydalanishning mohiyati va usullari.

14.1. Referatlarning asosiy turlari . Referatlarning tasnifi

(lotincha "refero" - "xabar beraman" degan ma'noni anglatadi) - bu mavzu bo'yicha ilmiy ish (asarlar) mazmuni haqida yozma yoki ommaviy hisobot ko'rinishidagi xulosa, uning asosiy mazmunini ochib beradi. U o'quvchiga yoritilayotgan asarning tabiati haqida ob'ektiv tasavvur berishi, uning mazmunining eng muhim nuqtalarini ko'rsatishi kerak. Annotatsiyadan farqli o'laroq, referat nafaqat

birlamchi bosma hujjatda berilgan savolga javobning mavjudligi, balki ko'rsatilgan asosiy manbada qanday asosiy ma'lumotlar borligi haqida ham ma'lumot beradi.

Referat birlamchi hujjatning tavsifini beradi, nashr etilganligi va tegishli birlamchi hujjatlarning mavjudligi to'g'risida xabar beradi, shuningdek ma'lumot olish uchun manba va ilmiy axborotlarning mustaqil vositasi hisoblanadi. Referatlar yozma va og'zaki ma'ruza shaklida tuzilishi mumkin.

Referat – asosiy matn yoki bir necha manbalarni talqin qilish shakllaridan biri. Shuning uchun referat, konspektidan farqli ravishda, yangi, muallifning matni hisoblanadi. Bunday holdagi yangilik yangicha bayonni, materialning bir tizimga solinishi, har xil nuqtai nazarlarni qiyoslashda muallifning alohida pozitsiyasini nazarda tutadi. Referatlash qandaydir masalaning bir yoki bir necha manbalarning tasniflanishi, umumlashtirilishi, tahlili va sintezi asosida bayon qilinishini nazarda tutadi.

Referatlarning ikkita asosiy turi mavjud:

1. Axborotli konspekt (referat-konspekt).
2. Indikativ konspekt (referat-konspekt).

Axborotli referat umumlashtirilgan shaklda asl nusxaning barcha asosiy qoidalarini, tadqiqot metodologiyasi, asbob-uskunalaridan foydalanish va ko'lam to'g'risidagi ma'lumotlarni o'z ichiga oladi. Eng keng tarqalgan shakl axborotli referat hisoblanadi.

Indikativ referatda barcha qoidalar emas, balki faqat havola qilinayotgan hujjat mavzusi bilan chambarchas bog'liq bo'lgan ma'lumotlar ko'rsatiladi.

Bir manbadan tuzilgan referatlar *monografik* deyiladi. Bir mavzuga doir bir nechta manbalardan tuzilgan referatlar tahliliy referatlar hisoblanadi.

Ko'p turdagi referatlar orasida ixtisoslashtirilgan referatlarni ajratib ko'rsatish kerak, ularda taqdim etilgan ma'lumotlar ma'lum bir soha yoki muayyan faoliyat turidagi mutaxassislariga qaratilgan bo'ladi.

Barcha xilma-xilligiga qaramay, referatlar bir nechta umumiy xususiyatlarga ega:

- keng miqyosli dalillar, qiyoslashlar, mushohadalar, baholarga ega bo'lmaydi;
- matnda qanday yangi, muhim jihat bor, degan savolga javob beradi.

Referatlarda mulohazalar va tarixiy chekinishlar ishlatilmaydi. Materiallar maslahat yoki faktlarning tavsifi shaklida taqdim etiladi. Ma'lumotlar to'g'ri, ixcham, buzilmagan va sub'ektiv baholarsiz taqdim etiladi. Qisqartirishga asosan terminologik lug'at, shuningdek, jadvallar, formulalar, rasmlardan foydalanish orqali erishiladi.

Referat matni materialning qisqartirilgan tarjimai yoki mexanik qayta hikoyasi bo'lmashligi kerak. Unda yangilik nuqtai nazaridan alohida e'tiborga loyiq bo'lgan barcha narsalarni va kelajakda ishlab chiqarish yoki tadqiqot ishlarida foydalanish imkoniyatini ta'kidlash kerak. Referat matnida takrorlash va umumiy iboralar bo'lmashligi kerak. To'g'ridan-to'g'ri nutq va dialoglardan foydalanish istisno qilinadi.

Referat matniga asl manba muallifining asosiy xulosalarini kiritish maqsadga muvofiqdir.

Referat tili muayyan grammatik va stilistik vositalardan foydalanish bilan tavsiflanadi. Avvalo, ular referatni tez idrok etishga hissa qo'shadigan oddiy to'liq jumalarni o'z ichiga olishi kerak.

Noma'lum shaxsiy jumalardan foydalanish o'quvchiga faqat muhim narsalarga e'tibor qaratish imkonini beradi, masalan, "tahlil qiladilar, qo'llaydilar, ko'rib chiqadilar va hokazo".

Referat tilining o'ziga xos xususiyati - bu mantiqiy bayon natijasida ro'yxatning vujudga kelishidir. Aniqliklar ro'yxat shaklida bo'lishi mumkin yoki faqat ishda ko'tarilgan ikkinchi darajali masalalarni nomlashi mumkin, masalan, "muammoni hal qilishning

turli yondashuvlari ko'rib chiqiladi, ularni tahlil qilishning batafsil ro'yxati taqdim etiladi va hokazo".

Referatning axborotli va ma'lumot beruvchilik rolini oshirish uchun referat ishiga doir rasmlar va diagrammalardan foydalaniladi.

Referatning hajmi birlamchi chop etilgan hujjat va referatning xususiyatiga qarab o'zgaradi va asl manba hajmining 1/8 yoki 10-15% bo'lishi mumkin.

14.2. Birlamchi manbadan foydalanishning mohiyati va usullari

Xulosa qilishda materialni siqish asosida bir xil fikrni turli so'zlar bilan ifodalash qobiliyati yotadi. Har bir fikrning mazmunida doimo asosiy va ikkilamchi, sabab va oqibatlar, mantiqiy asoslar va mantiqiy xulosalar mavjud. Ushbu elementlarning barchasi butun xabarning mazmunini tashkil qiladi, referat esa, butun xabarni emas, balki faqat undagi asosiy ma'lumotlarni yetkazish uchun mo'ljallangan.

Referatda har doim ikkita vazifa bajariladi:

- bosh va asosiyini ajratish;
- bosh masalani qisqacha shakllantirish.

Shunday qilib, manba materialining qisqarishi ikki yo'l bilan amalga oshiriladi: ikkinchi darajali va ahamiyatsizlarni saralash va bosh asosiy fikrni nutq ishining qisqa shakliga aylantirish.

Tajribadan kelib chiqqan holda, bu ikkalasini muvaffaqiyatli amalga oshirish uchun quyidagi harakatlar ketma-ketligini ishlatish kerak:

1. Birlamchi hujjatni tez ko'rib chiqish va umumiy ma'nosi bilan tanishish amalga oshiriladi. Sarlavhalar, grafikalar, rasmlar va boshqalarga e'tibor qaratiladi.

2. Umumiy mazmun bilan tanishish va yaxlit idrok etish uchun matn ikkinchi marta diqqat bilan o'qiladi. Ushbu bosqichda notanish so'zlarning ma'nolari kontekstda va lug'at orqali aniqlanadi. Mazmun mohiyatini tushunish, yoritilayotgan masalaning ilmiy va texnik tomonini idrok qilish va kerak bo'lganda ushbu masala bo'yicha bilimni boshqa mavjud manbalardan to'ldirish kerak. Bu yerda ona tilidagi turli ensiklopedik ma'lumotnomalar va maxsus adabiyotlar

ma'lum yordam berishi mumkin. Referentning ma'lum bir sohada ixtisoslashuvi juda ma'qul, chunki u material bilan oldindan tanishish uchun ko'p vaqtni tejaydi.

3. Matnning asosiy mavzusi aniqlanadi.

4. Asosiy ma'lumotlarni aniqlaydigan, ochib beradigan abzaslarni belgilab olish uchun matn mazmuni tahlil qilinadi. Mavzuga doir ma'lumotlarni o'zida mujassam etgan abzaslar (+) bilan, aniq ma'lumotlar bo'lmasa (-) bilan, qo'shimcha tahlilni talab qiladigan abzaslar (?) bilan belgilanadi. Ko'pincha manbaning o'zi boblar va bo'limlarga bo'lingan bo'ladi.

5. Tushunishda qiyinchilik tug'dirgan abzaslar qayta o'qiladi. Agar kerak bo'lsa, tarjima qilinadi. Parchaning ma'nosi aniqlangandan so'ng, u (+) yoki (-) belgisi bilan belgilanadi.

6. Maqolaning butun materialini uning ahamiyat darajasiga ko'ra, uch guruhga bo'linadi

a) referatda to'g'ri va to'liq talab qilinadigan eng muhim xabarlarni ajratib ko'rsatish

b) qisqartirilgan shaklda yetkazilishi kerak bo'lgan ikkinchi darajali ma'lumotlarni ajratib ko'rsatish

c) o'tkazib yuborilishi mumkin bo'lgan ahamiyatsiz ma'lumotlarni ajratib ko'rsatish

7. (+) belgisi bilan belgilangan har bir bandning asosiy g'oyasi aniqlanadi, u band raqami bilan yoziladi. Shunday qilib, matnning mantiqiy rejasi tuziladi. Asosiy fikr va dalil bir yoki ikkita qisqa jumlada yoziladi.

O'z-o'zini tekshirish uchun savollar

Referat yozishdan asosiy maqsad nima?

Referat va annotatsiya o'rtasidagi farq nima?

Bibliografik tavsifning asosiy vazifasi nimadan iborat?

Xorijiy hujjatlar konspekt yoki izohli bo'lsa, bibliografik tavsifni qanday tartibga solish mumkin?

Referatning informativ va indikativ turlarining farqlovchi xususiyatlari nimada?

Ikkilamchi matn nima? Ikkilamchi matnlarning asosiy turlarini ayting.

Ikkilamchi matnlarning faoliyat sohalari qanday?

Ikkilamchi matn qanday talablarga javob berishi kerak?

Referativ tarjima nima?

Referat nima va uning maqsadi nima?

Referatlar qanday tasniflanadi?

Mavzu bo'yicha tekshirish testlari

Annotatsiya va referatlashtirishning mohiyati nimada?

A) Muhim bo'lmagan detallardan foydalanish orqali matn hajmini maksimal darajada oshirishda.

B) Grammatik tuzilmaning kesimli iboralar va gerundial konstruksiyalar yordamida maksimal murakkablashuvda.

C) Axborot manbasining asosiy mazmunini sezilarli darajada saqlab qolgan holda hajmini maksimal darajada qisqartirishda.

Referat nima maqsadda tuziladi?

A) O'quvchini asl manbani o'qishga va uni to'liq tarjima qilishga majburlash.

B) Asl manbada ko'tarilgan masalalar haqida o'quvchiga nisbatan to'liq tasavvur berish va uni asl nusxadagi tarjimadan ozod qilish.

C) O'quvchiga asl manbada ko'tarilgan masalalar haqida qisqacha tushuncha berish va uni asl nusxani tarjima qilishga undash.

Informativ referat qanday ma'lumotlarni o'z ichiga oladi?

a) Barcha qismlarni.

B) Asl nusxaning barcha asosiy qoidalari umumlashtirilgan shaklda.

C) Asl nusxaning barcha stilistik xususiyatlari.

Ilmiy-texnik axborotni qayta ishlashning qaysi manbalari muhim ahamiyatga ega?

A) bibliografik tavsiflar, annotatsiya va referatlar

B) kataloglar va broshyuralar

B) gazeta va qo'llanmalar

Ushbu hujjatni farqlash va topish imkonini beradigan ma'lumot manbasining asosiy xususiyatlarini (muallifi, nomi, tili va yaratilgan joyi, hajmi) aniqlash natijasida qanday hujjat olinadi?

A) konspekt

B) bibliografik tavsif

B) Rezyume

HARF bilan ko'rsatilgan matnning sarlavhasini va uning ta'rifini birlashtiring.

1. REFERAT - bu

2. KONSPEKT - bu

3. TARJIMA - bu

A) eslatma olish natijasida olingan matn, ya'ni matn mazmunini birmuncha qisqaroq va foydalanuvchi uchun qulayroq shaklda o'tkazish, dastlabki matnda ma'lumotlarni taqdim etish ketma-ketligini kuzatish.

B) bir tilda yaratilgan matn mazmunini boshqa tilda ikkinchi darajali matn shaklida taqdim etish natijasida hosil bo'lgan, ma'no va taqdimot xususiyatlarining o'ziga xosligini hisobga olgan holdagi matn.

C) matn mazmunining asosiy elementlarini aniqlash va ularni nisbatan qisqa ikkinchi darajali matn shaklida ifodalash natijasida olingan matn, asl matnda NIMA aniq aytilganligini aniqlash imkonini beradi.

Bibliografik tavsif nima uchun tuziladi?

A) o'quvchini manbaning bosh qahramonlari bilan tanishtirish va ularga nisbatan ijobiy munosabatni shakllantirish

B) o'quvchini fan-texnika taraqqiyotining oldingi yutuqlari bilan to'liq ko'rinishda tanishtirish

C) o'quvchini ma'lum bir mavzu bo'yicha chop etilgan yoki bo'lajak nashr haqida xabardor qilish

Referat va annotatsiyaning muhim vazifasi nimadan iborat?

A) o'quvchini kerakli ma'lumotlar manbalarining mavjudligi bilan tanishtirish

B) o'quvchini to'liq ma'lumot bilan tanishtirish

C) o'quvchini muallifning tarjimai holi bilan tanishtirish

15-MAVZU. REFERAT TARKIBIDAGI KLISHELANGAN JUMLALAR

15.1. Referat tuzilishi.

15.2. Referativ ishni tashkil etish.

15.1. Referat tuzilishi.

Referat odatda quyidagi qismlarni o'z ichiga oladi :

- *birlamchi hujjatning bibliografik tavsifi* (Agar referat tahliliy xarakteriga ega bo'lsa, unda barcha maqolalarning bibliografik tavsifi muallif familiyasining birinchi harfi bo'yicha alifbo tartibida joylashtiriladi.)

- *maxsus referativ qism* (referat matni)

- *ma'lumotlar qismi*, ya'ni qo'shimcha ma'lumotlar va eslatmalar

Referat matni quyidagi rejaga muvofiq tuzilishi tavsiya etiladi:

1) Kirish qismi. Bunda tadqiqot yoki ishlanmaning maqsadi va metodologiyasi haqida fikr yuritiladi. Kirish qismi mavzu sarlavhasi, nomi bilan boshlanadi.

2) Tadqiqot yoki ishlanmalar predmeti, uning o'rganilgan xususiyatlari, tadqiqotning vaqt va fazoviy xususiyatlari haqida aniq ma'lumotlarni o'z ichiga olgan tavsif qismi. Bu qism manbaning asosiy g'oyasi bilan boshlanadi.

Odatda, maqolada asosiy g'oya materialni to'liq o'qib chiqishda aniq bo'ladi, referatda esa, mazmunning bayonidan boshlanadi, u barcha xulosalar va dalillardan oldin bo'ladi. Manbaning asosiy g'oyasini ochib berish referent uchun juda mas'uliyatli masala bo'lib, undan havola qilinayotgan material haqida yaxshilab o'ylashni talab qiladi. Ba'zan bu asosiy g'oya muallifning o'zi tomonidan ham

shakllantirilmaydi, balki faqat nazarda tutiladi. Referent ushbu asosiy g'oyani unga o'z mulohazalarini kiritmasdan qisqacha ifodalay olishi kerak. Bundan tashqari, referat materialning mazmuni asl manba ketma-ketligida taqdim etiladi. Qoidaga ko'ra, savolning shakllantirilishi, bu masala bo'yicha xulosa va ularning mantiqiy ketma-ketligida kerakli dalillar zanjiri keltiriladi.

3) Referat materiali bo'yicha muallifning xulosalarini o'z ichiga olgan yakuniy qism. Albatta, muallifning xulosalari asosiy fikrdan kelib chiqadi, shuning uchun asosiy fikrni aniqlash muallifning xulosalarini tushunishga yordam beradi.

9. Referat quyidagi sxema bo'yicha qisqacha izoh bilan to'ldiriladi:

- materialning dolzarbligi
- ushbu material kim uchun mo'ljallangan?
- materialning progressivlik darajasi

10. Referatning to'liq matnini tuzgandan so'ng uni qayta o'qib chiqish va kerak bo'lganda uslubiy tuzatishlar kiritish, referatning alohida nuqtalarini yagona izchil matnga birlashtirishga harakat qilish, bitta fikrning mantiqiy rivojlanishiga erishish kerak. Izoh xuddi shu tarzda amalga oshiriladi, lekin u faqat batafsil rejani tuzish bosqichi bilan tugaydi. Reja bandlarining matni annotatsiya matniga o'tkaziladi. Annotatsiya jarayoni annotatsiya matnini stilistik jihatdan takomillashtirish bilan yakunlanadi.

Referat yozishda ko'p uchraydigan xatolar

Referatni tuzishda odatiy xatolarga yo'l qo'ymaslik kerak, ular orasida quyidagilarni ko'rsatish mumkin:

- haddan ziyod axborotning mavjudligi va asosiy ma'lumotlarning yo'qolishi;
- izchillikning yo'qligi;
- ma'noni buzish (til muammolarini o'qituvchi va texnik mutaxassislar bilan hal qilish kerak). Annotatsiyalar va tezislar yozish uchun faqat chet el matnini tarjima qilishingiz kerak emas, balki matnning asosiy ma'nosini topishingiz kerak.

Kuzatishlar shuni ko'rsatadiki, so'zma-so'z tarjima qilish istagi ko'pincha matnning butun ma'nosini noto'g'ri tushunishga olib keladi;

- uslubning o'ziga xos xususiyatlarini buzish (noaniq shaxsiy konstruksiyalarga ustunlik berilishi, matnni tavsifdan ko'ra, terminologiya bilan to'yinganligi).

Referat diqqat-e'tiborni yangi ma'lumotlarga qaratadi va boshlang'ich matnga murojaat etishning maqsadga muvofiqligini belgilaydi!

O'quv fani bo'yicha referatlarning tayyorlanishi o'qishda quyidagi natijalarga erishishni nazarda tutadi:

- O'quv fanining dolzarb nazariy masalalari bo'yicha bilimlarning chuqurlashuvi, ushbu bilimlarning Siz tanlagan mavzuga ijodiy qo'llanilishi:

- Tanlangan kasbiy sohadagi xorijiy tajribaning o'zlashtirilishi, undan mamlakat sharoitida, Sizning kelgusidagi kasbiy faoliyatingizda amalda qo'llanish imkoniyatlari va muammolarining o'rganilishi.

- Tanlangan mavzu bo'yicha turli adabiy manbalarni (monografiyalar, davriy matbuotdagi maqolalar va shu kabilar) o'rganish mahoratini takomillashtirish va ularni tanqidiy tahlil etish asosida materialni mustaqil va savodli bayon qilish, dalillangan xulosalar chiqarish va takliflar berish.

- Yozma ishni to'g'ri rasmiylashtirish malakalarini rivojlantirish.

Referat materialning shunchaki bir oddiy takrorlanishi, bir yoki bir necha manbalardagi materialni o'zlashtirib olishdan iborat bo'lib qolmasligi, ya'ni ko'chirmachilik va kompilyasiya mahsuli bo'lmasligi kerak. Unda referent tanlagan mavzuga oid va ishlab chiqilgan adabiyotlarda mavjud bo'lgan jamiki material tahlil qilib chiqilishi lozim.

15.2. Referativ ishni tashkil etish

Referat ustida ishlash bo'yicha yo'riqnoma

1. Mavzuning tanlanishi
Kafedra taklif qiladigan referatlar mavzulari namunaviy bo'ladi. Sizning o'zingizning qiziqishlaringiz va mayllaringizga mos keladigan mavzuni tanlashga mustaqil yondashishingiz maqsadga muvofiq. Siz

o'z qiziqishlaringiz doirasi asosida tanlangan muammoga amal qilib va uni asoslash bilan kafedra tavsiya qilgan mavzular ro'yxatiga kirmagan referat mavzuini taklif qilishingiz ham mumkin. Bunday vaziyatda taklif qilayotgan referat mavzuingizni ilmiy rahbaringiz bilan albatta kelishib olishingiz kerak bo'ladi.

2. Tayyorgarlik ishlari:

Asosiy manbalarni o'rganish. Siz referat mavzuini tanlagach, 1) tanlangan mavzuga tegishli masalalar doirasi bilan tanishib chiqing:

- leksiya materiallarini ko'zdan kechiring,
- fan bo'yicha o'quv dasturiga ko'ra tegishli mavzu uchun tavsiya etilgan adabiyotlarni yana bir bor tahlil qiling.

Bu sizning mavzuning mohiyati, uning o'rganiladigan kursdagi o'rni va ahamiyati to'g'risida aniq tasavvur olishingizga imkon beradi.

2) TATUning axborot-kutubxona majmuida, shuningdek shahar kutubxonalarda mavjud bo'lgan kataloglardan foydalanib, referat mavzui bo'yicha adabiyotlar manbalari doirasini kengaytiring. O'quv va monografiyalik adabiyotlar bilan bir qatorda davriy nashrlarda, boshqa jurnallarda e'lon qilingan maqolalardan ham foydalanish zarur. O'zbekiston Respublikasi Hukumatining tadqiqot mavzuga tegishli sohadagi qonunchilik hujjatlari va qarorlarini bilish ham referat sifatini oshirishga yordam beradi.

Ishning dastlabki bosqichi yakuni bibliografiyadan iborat bo'ladi.

3. Zarur materialning konspekt qilinishi

Konspekt qilish konspektlashning bir turi: rejali, matnli, tematik, xronologik, tahliliy yoki erkin turiga muvofiq amalga oshiriladi. Referatning rejasi tanlangan mavzuda ko'rilishi lozim bo'lgan masalalar doirasi va referatning asosiy mazmunini belgilaydi. U referentning mavzu materialida umumiy yo'nalish olishga imkon beradi, uning to'g'ri tanlanishi va bayon qilish mantiqini ta'minlaydi. Har bir bandi qat'iy tanlangan material bilan ta'minlangan puxta o'ylangan reja referatning muvaffaqiyatli yozilishining g'oyat muhim shartidir.

Referatning asosiy qismi o'zining lo'nda va aniq nomiga ega masalalarga va kichik masalalarga (bandlarga) bo'linishi zarur.

5. To'plangan materialning bir tizimga solinishi va referatning yozilishi

Kirishda tanlangan mavzuning nazariy va amaliy jihatlardan dolzarbligi asoslanadi, referat qilish maqsadi va vazifalari ifodalanadi.

Agar referat monografik bo'lsa (bir manba yoki muallif referat qilinayotgan bo'lsa), unda kirishda quyidagilar ko'rsatiladi:

- 1) muallif haqidagi qisqacha ma'lumotlar (ilmiy darajasi, uning ixtisoslari, boshqa ishlari);
 - 2) manba mavzuining qisqacha bayoni;
 - 3) ishning maqsadi;
 - 4) ishning ruknlari;
 - 5) muallifning ustuvor yo'nalishi va boshqalar.
- Asosiy qismda barcha muhim qoidalar aks ettirilishi kerak.

Referat asosiy qismining matni to'plangan materialning tegishli taqsimlanishi bilan masalalarga va kichik masalalarga (bandlarga) bo'linishi zarur.

Har qanday masala, kichik masala (band)ning ajratilishi, umuman referatning tuzilmaga solinishi quyidagicha algoritm bo'yicha bajarilishi lozim:

1. Vazifa ishlab chiqilishi

2. xulosa.

Bayon qilish shakli – referentning tanlashi bo'yicha: konspektli, parchali, tahliliy bo'ladi.

Referat matnidagi kishelangan iboralar va so'z birikmalari

«Ishda ... Tizim ko'rib chiqiladi...»

(Muallifning F.I.Oi:) «.....» asarida ... berilgan.

«Kirishda ko'rsatilishicha, ...»

«Muallifning hisoblashicha, ...»

Muallif shunga asoslanadiki, ...

Shu bilan birga u ... shunday deb hisoblaydi.

«1-bobda ... masalasi yoritiladi»

«2-bobda ... tadqiq qilinadi»

«... haqida gapirganda, muallif ... deb ta'kidlaydi»

«Ishda, shuningdek ... ga e'tibor qaratiladi»

«Shunday qilib, muallif... degan xulosaga keladi»

«3-bobda... tadqiq qilinadi, ... ko'rib chiqiladi»

«... zarurligi belgilanadi»

«Xulosada muallif: «...» deb yozadi.

Material quruq bayon qilib berilmasligi kerak. Tegishli xulosalarga, shu jumladan matn bilan chambarchas bog'lanadigan statistik materialga ega tahlil zarur. Keng hajmdagi statistik ma'lumotlarni jadvallarga yig'ish maqsadga muvofiq. Statistik ma'lumotlar asosida u yoki boshqa ijtimoiy-iqtisodiy hodisalar va jarayonlarni ancha yaqqol tasavvur etish va rivojlanish dinamikasida aks ettirishga imkon beradigan diagrammalar, grafiklarni qurish mumkin. Referatda keltiriladigan barcha jadvallar, diagrammalar, grafiklar, sxemalar sarlavhalanishi va raqamlanishi kerak. Statistik ma'lumotlar olingan manbalarining sarlavhalari ko'rsatilgani holda qayd qilinishi lozim.

Matnda beriladigan barcha raqamli materialning tegishli manbalari ko'rsatilishi kerak.

Shuningdek, boshqa mualliflar asarlaridan olingan matndan ko'chirmalar, fikrlar, qoidalar, xulosalar so'zma-so'z ko'chirib olinganida ham albatta satr ostida qaydlar berilishi zarur. Munozarali masalalar bo'yicha har xil nuqtai nazarlarning tahlili, qo'shiladigan yoki o'zining pozitsiyasining dalillanishi ham referatning afzalligi hisoblanadi. Referatning xulosasi referent tanlangan mavzuni o'rganish natijasida qilgan aniq ifodalangan xulosalarni, shuningdek hal etilmay qolgan va keyinchalik ishlab chiqishni talab qiladigan masalalarni o'z ichiga oladi.

Xulosa o'nida aytish joizki tadqiqot ishining boshlanish jarayoni hammada har xil kechadi. Ishning osonroq kechishi uchun albatta uni rejali tarzda amalga oshirgan ma'qul. To'g'ri, yozish qiyin.

Diqqatni bir joyga to'plash va miyani ishga jalb qilish ham mushkul. Tadqiqot ishini yozish juda kuchli ishtiyoq talab etadigan ruhiy faoliyat, o'z o'rnida, xotira bilan bog'liq tarzda kechadigan aqliy mehnat hamdir. Har qanday ishda bo'lgani kabi maqsadni amalga oshirish uchun astoydil harakat qilish talab etiladi. Buning uchun kunlik reja tuzib oling va tadqiqot ishini qilinishi shart bo'lgan bandlar qatoriga kiriting. Misol uchun, Yel universitetining bir talabasi laboratoriya mashg'ulotlari bo'lmagan kuni bir soat vaqtini tadqiqot ishini yozishga bag'ishlaydi. Hayratlanarlisi, bir semestr davomida ishini yakunlab olishga ham erishadi. Demak, kun tartibini to'g'ri tuzish va rejalarini o'z vaqtida amalga oshirish orqali maqsadga erishish mumkinligi amalda isbotlangan. Vaqtinizni to'g'ri taqsimlagandan so'ng tadqiqot ishini qanday yozish haqida bir

to'xtamga kelib olishingiz lozim. Eng maqbul yo'li esa, juda muhim ma'lumotlarni to'plash orqali faoliyatni boshlashdir. Mazkur ma'lumotlar tadqiqot ishingizning nimalardan iborat bo'lishi, ya'ni ichki tartibini ham belgilab berishi mumkin. Shuningdek, fikrni rivojlantirishi hamda yangi g'oyalarni shakllantirishga xizmat qilishi aniq.

O'z-o'zini tekshirish uchun savollar

Referatning informativ va indikativ turlarining farqlovchi xususiyatlari nimada?

Hamma xilma-xilligi bilan referatlar ba'zi umumiy xususiyatlarga ega. Ularga ta'riflang.

Referatning tuzilishi qanday?

Bibliografik tavsifning asosiy vazifasini ayting.

Referat matnini yozish algoritmi qanday?

Referatning leksik va sintaktik xususiyatlari qanday?

Tezislarga qo'yiladigan asosiy talablarni sanab o'ting.

Referat yozishda qanday xatolardan qochish kerak?

Referat va annotatsiya o'rtasidagi asosiy farqlar qanday?

Annotatsiya va referatlarni tuzishda axborotni siqish uchun qaysi tamoyil eng mos keladi?

Annotatsiya va referat yozishda qo'llaniladigan klishe'lar qanday tasniflanadi?

Mavzu bo'yicha tekshirish testlari:

Referatning maqsadi nima?

- A) o'quvchini asl manbani o'qishga va uni to'liq tarjima qilishga majburlash
- B) asl manbada ko'tarilgan masalalar haqida o'quvchiga nisbatan to'liq tasavvur berish va uni asl nusxadagi tarjimadan ozod qilish.
- C) o'quvchiga asl manbada ko'tarilgan masalalar haqida qisqacha tushuncha berish va uni asl nusxani tarjima qilishga majbur qilish uchun

Bayon qilish xarakteriga ko'ra referatlar quyidagilarga bo'linadi:

- A) referatlar-konspektlar va referat-rezyumelar
- B) referat-konspektlar va referatlar-maqolalar
- V) referatlar-monografiyalar va referatlar-konspektlar

Referat-konspektda:

GLOSSARIY

A) asl nusxaning barcha asosiy qoidalari umumlashtiriladi
B) asl nusxaning ikkilamchi qoidalari bayon qilingan
C) referat tarjima bilan almashtiriladi
Informativ referat qanday ma'lumotlarni o'z ichiga oladi?
a) asl nusxaning barcha qismlari
B) asl nusxaning barcha asosiy qoidalari umumlashtirilgan shaklda
C) asl nusxaning barcha stilistik xususiyatlari
Ikkilamchi manba bu:
A) asl nusxadan ko'chirilgan matnlar
B) asl matnni o'zgartirish yo'li bilan yaratilgan har xil turdagi matnlar
C) bosma nashrlarda qayta nashr etilgan matnlar
Referatning tuzilishi quyidagilarga bog'liq :
A) ko'rib chiqilayotgan materialning xususiyati
B) referat materialning uslubi
C) referat materiali hajmi
Referatda nimadan qochish kerak?
A) murakkab gaplar
B) ortiqcha so'zlar
C) ixcham adabiy til
Referatda xulosa quyidagicha bo'lishi mumkin:
A) bitta
B) bir necha
C) xulosalar bo'lmasligi mumkin
Sharhlovchi referat quyidagilarni o'z ichiga olishi mumkin:
A) muallif va manba haqidagi eslatma
B) ushbu masala bo'yicha boshqa manbalar va materiallarga havolalar
V) muallif haqida batafsil ma'lumot
Referativ annotatsiya qayerda joylashtiriladi?
A) nashr oxirida
B) nashrning chang kurtkasida
C) referat nashrga joylashtirilmaydi

Abstraktlashtirish – boshqa barcha parametrlarni hisobga olmasdan bitta ajratilgan parametрни alohida holda ko'rib chiqadigan tadqiqotchilik uslubi.

Dolzarblik – ushbu muammoning hozirgi fan va amaliyot uchun o'rganilishining muhimligi; dolzarblik darajasi global tusda (fan, jamiyat ehtiyojlari, umuman amaliyotni qamrab olishi) yoki lokal tusda (fanning alohida tarmog'i, alohida mintaqa, muayyan tusdagi ijtimoiy institutlarni va shu kaqilarni qamrab olishi) bo'lishi mumkin.

Tahlil – bu tadqiqotning nazariy uslubi bo'lib, tadqiq qilinayotgan jarayon yoki hodisani maxsus va teran mustaqil o'rganish uchun uni tarkibiy qismlarga ajratishni nazarda tutadigan fikriy operatsiyadir.

Analogiya – o'xshashligi, prototipi tanlanadigan fikriy operatsiya.

Annotatsiya - titul varag'ining orqasida joylashgan, qandaydir nashr haqidagi qisqacha axborot; hujjat, uning bir qismi yoki hujjatlar guruhining vazifasi, mazmuni, shakli va boshqa xususiyatlari nuqtai nazaridan tavsifnomasi.

Suhbat – empirik uslub bo'lib, javob beruvchi bilan shaxsiy aloqani nazarda tutadi.

Ilmiy mavzular turlari: amaliy, aralash, nazariy.

- Amaliy mavzular xo'jalik amaliyotini o'rganish, umumlashtirish va tahlil qilish asosida ishlab chiqiladi.
- Aralash mavzular tadqiqotning nazariy va amaliy jihatlarini o'zida mujassamlashtiradi.
- Nazariy mavzular asosan adabiy manbalardan foydalanib ishlab chiqiladi.

Faraz (gipoteza) (qadimgi grek tilidan - asos, taxmin) — oldindan o'rganilgan faktlar, hodisalar, jarayonlarning muayyan majmuiga asoslangan, ularni izohlash uchun ilgari suriladigan va tasdiqlanishi yoki inkor etilishi lozim bo'ladigan nazariy taxmin.

Tadqiqot farazi - bu bevosita kuzatilayotgan hodisa, o'rganilayotgan hodisaning tuzilishi yoki uning tarkibiy qismlari o'rtasidagi aloqalar tusi haqidagi ilmiy asoslangan taxmindir. Farazlar mavjud faktlar asosida ishlab chiqiladi. Xulosa sifatidagi faraz ob'ektiv voqelikda o'z ildizlariga ega bo'ladi, fikrning bevosita kuzatilayotgan hodisalardan ularning sababli izohlanishigacha bo'lgan

harakati hisoblanadi.

Sarlavha: ilmiy adabiyotda mavzuni bildiradi.

Tadqiqot vazifasi - bu ilgari surilgan farazga muvofiq maqsadga erishish uchun yo'llar va vositalarning tanlanishidir.

Ideallashtirish - tadqiqotchining nuqtai nazarida hodisa yoki jarayonning ideal obrazini, ya'ni nazariy modelning yaratilishi; farazlarni ishlab chiqishda qo'llaniladi.

Induksiya - xususiy faktlarni umumlashtirish mantiqiga asoslangan fikriy operatsiya.

Tasniflash - o'rganiladigan ob'ektlar, faktlarni o'rganishning nazariy uslubi; hodisalarni bir-biriga nisbatan tartibga solishga asoslanadi.

Aniqlashtirish - abstraktlashtirishga teskari jarayon, yaxlit, o'zaro bog'liq, ko'p tomonlama ob'ektning topilishini nazarda tutadi.

Konspekt - asosiy xulosalar va qoidalar, faktlar, dalillar, usullarni o'z ichiga oladi; tuzuvchining materialga nisbatan munosabatini aks ettiradi. Konspektlar turlari: *Rejali* - oldindan tayyorlangan reja yordamida tuziladi; uning har bir bandiga konspektning tegishli qismi mos keladi. *Tahliliy* - ko'pincha bir necha manbadan

foydalanib aniq mavzuni ochib beradi *Erkin* - ko'chirmalar, ba'zan tezislar aralashmasidani iborat bo'ladi. *Matnli* - ko'pincha mantiqiy o'tishlar bilan bog'langan ko'chirmalardan tashkil topadi. *Tematik* - matnning butun mazmunini aks ettirmaydi, faqat muayyan, aniq mavzuni ishlaydi, qo'yilgan savolga javob beradi. *Xronologik* - hodisalarning o'zini ko'rsatish asosida ularning xronologik izchilligini aks ettiradi.

Ilmiy tadqiqot uslubi - bu muayyan bilish maqsadini hisobga olgan holda muayyan bilish vazifalarini hal etishga qaratilgan aqliy va (yoki) amaliy operatsiyalar (rusum-qoidalar) tizimidir.

Tadqiqot uslubiyoti (texnologiyasi) - tadqiqot usullarining bir tizimli majmui, tadqiqot uslublari, usullari, texnikalarini qo'llanish va ular yordamida olingan natijalarni talqin qilish qoidalari tizimi. Uslubiyot o'rganiladigan ob'ekt xarakteriga, tadqiqot metodologiyasi, maqsadlariga, ishlab chiqilgan uslublar, tadqiqotchi malakasining umumiy darajasiga bog'liq bo'ladi.

Metodologiya - bu ilmiy-tadqiqotchilik faoliyatining ilmiy tamoyillari va usullari tizimi haqidagi ta'limot.

Modellashtirish - tadqiqotchilikning modelning qurilishini nazarda tutadigan nazariy uslubi.

Monitoring - bu tadqiqot natijalarining doimiy nazorat qilinishi, muntazam kuzatib borilishi.

Kuzatish - eng ko'p axborotli tadqiqot uslubi bo'lib, u bo'lgan va o'rganilayotgan jarayonlar va hodisalarni chetdan turib ko'rishga imkon beradi.

Ilmiy muammo - bu ilmiy-tadqiqotchilik ishi mavzuini belgilaydigan murakkab nazariy va (yoki) amaliy vazifalar majmuidir. Muammo tarmoq, tarmoqlararo, global bo'lishi mumkin.

Ilmiy ish - boshqa har qanday ishdan o'zining maqsadi yangi ilmiy bilimni olishi bilan farq qiladi. Ayni shu ish jarayonida voqelik haqidagi ob'ektiv bilimlar ishlab chiqiladi va bir tizimga solinadi.

Ilmiy mavzu - bu yechimini talab qiladigan murakkab vazifadir. Ilmiy-tadqiqotchilik ishi mavzui muayyan ilmiy yo'nalishga yoki ilmiy muammoga tegishli bo'lishi mumkin.

Ilmiy yo'nalish - deganda tadqiqot o'tkazish sohasidagi fan, fanlar yoki ilmiy muammolar majmui tushuniladi.

Yangilik - fanning shu tarmog'iga yoki umuman fanga ulush darajasi; natijalar har xil tusda bo'lishi mumkin - natijalar yoki ularning bir qismi yangi bo'lishi mumkin, shuningdek natijalarning katta qismi yangilik sifatida qayd qilinmasligi ham mumkin.

Tekshirish - bu tadqiq qilinayotgan ob'ektning u yoki boshqa darajadagi teranlik va detallashtirish bilan o'rganilishi bo'lib, bu tadqiqot maqsadlari va vazifalari bilan belgilanadi.

Umumlashtirish - muhim fikriy operatsiyalardan biri bo'lib, uning natijasida ob'ektlar va ular munosabatlarining nisbatan barqaror xususiyatlari ajratiladi va qayd qilinadi.

Tadqiqot ob'ekti - bu muammoli vaziyatni yuzaga keltiradigan muayyan jarayon yoki hodisa, bu muammoning o'ziga xos tashuvchisi, tadqiqotchilik faoliyati yo'naltirilgan narsa.

Tadqiqotning ob'ektlari sohasi - bu fan va amaliyotning tadqiqot ob'ekti joylashgan sohasi bo'lib, amaliyotda u, masalan, matematika, biologiya, iqtisodiyotning u yoki boshqa ilmiy ixtisosligiga muvofiq bo'lishi mumkin.

Mundarija: mavzu bayonining rejasi, kitobning ko'rsatkichi.

Tajriba ishi - birmuncha yuksak natijalarni olishni ko'zlab jarayonga oldindan belgilangan o'zgarishlar, innovatsiyalarni kiritish

uslubi.

Reja – eng qisqa yozuv bo‘lib, u fikr bayonining izchilligini aks ettiradi va umumlashtiradi; matnning mazmunini ochib beradi; manbaning mazmunini xotirada qayta tiklaydi; konspekt va tezislari o‘rni bosadi; har xil yozuvlarni (ma‘ruza, axborot, hisobot) tuzishga yordam beradi; bajarilgan yozuvni yaxshilaydi; o‘zini o‘zi nazorat qilishni tezlashtiradi; e‘tiborni jamlaydi; yaxshi tanish bo‘lgan matnni xotirada jonlantirish uchun ishlatiladi.

Ilmiy ish rejasi - jamuljam holida uning mohiyatini aks ettiradi. Bu muallif aytmoqchi bo‘lgan narsaning sxematik ifodasidir.

Amaliy ahamiyati (qimmat) – mazkur tadqiqotchilik ishi natijalaridan amaliyotda foydalanish tusi.

So‘z boshi - muallif qo‘ygan vazifalar bayoni; nashr yoki qayta nashrning zaruratini asoslaydi.

Tadqiqot predmeti - ob‘ektning aniq bir qismi bo‘lib, uning ichida izlanish olib boriladi. Hodisalar, ularning ayrim tomonlari tadqiqot predmeti bo‘lishi mumkin. Tadqiqotchi ilmiy izlanishlar natijasida tadqiqot ob‘ekti haqida oladigan yangi ilmiy bilim sifatida belgilash mumkin.

So‘ngi so‘z (xotima): yakun, qisqacha xulosalar.

Taqdimot – o‘quv (ilmiy) ish yakunlari haqidagi og‘zaki axborot.

Muammo bu bilim bilan bilmaslik o‘rtasidagi o‘ziga xos chegaradir. U oldingi bilim yetarli bo‘lmagan, yangi bilim esa, hozircha rivojlangan shaklga ega bo‘lmagan holatda paydo bo‘ladi.

Ilmiy muammo bu bilishni rivojlantirish jarayonida ob‘ektiv tarzda vujudga keladigan masala yoki yechimi amaliy yoki nazariy manfaat kasb etadigan masalalar majmuidir. U ayni shu paytgacha erishilgan bilimlar darajasining yetarli emasligini idrok etish, qayd qilish bo‘lib, bu yangi faktlar, aloqalar, qonunlarning, mavjud nazariyalardagi mantiqiy xatolarni aniqlash oqibati yoki amaliyotning olingan bilimlar doirasidan chetga chiqishni talab etadigan yangi ehtiyojlarining paydo bo‘lishi oqibati hisoblanadi.

Tadqiqot dasturi bu aniq mavzu ustidagi bo‘lg‘usi ishning mohiyati va tarkibiy qismlari haqidagi aniq tasavvurdir.

Rezyumelash bu yakun yasashdir. Rezyume qiluvchi ibora – bu notiqning «yopilgan» tusdagi nutqi, uning bosh g‘oyasi.

Muammoni hal etish - yangi bilimni olish yoki u yoki boshqa

hodisani izohlovchi, hodisaning xohlagan yo‘nalishda rivojlanishiga ta‘sir ko‘rsatish imkonini beradigan omillarni aniqlash demakdir.

Referat – bir yoki bir necha manbalarda mavjud bo‘lgan g‘oyalarning qisqacha yozuvi, u har xil nuqtai nazarlarni qiyoslash va tahlil qilish mahoratini taqozo etadi. Referatlar turlari: axborotchilik (referat – konspektlar), indikativ (referat – rezyume), monografik, tahliliy.

Referatlash: qandaydir masalaning bir yoki bir necha manbalarining tasniflanishi, umumlashtirilishi, tahlili va sintezi asosida bayon qilinishini nazarda tutadi.

Sintez - fikriy operatsiya, uning jarayonida aniqlangan elementlar va faktlardan yaxlit manzara qayta tiklanadi.

Maqola – bu mustaqil ilmiy tadqiqot bo‘lib, u dolzarb ilmiy muammo bo‘yicha o‘z fikrlarini bayon qilishdir.

Tezislari: o‘qib chiqilgan (yoki og‘zaki bayon qilingan) parchani takrorlaydi, lo‘nda ifodalaydi va xulosalaydi; har doim dalillarga ega bo‘ladi, mazmun mohiyatini aniqlaydi; materialni umumlashtirish imkonini beradi; maqola, ma‘ruza, dissertatsiyani tanqidiy tahlil etishda qimmatlidir. Tezislari turlari:

oddiy – ko‘pincha ko‘chirmalardan iborat bo‘ladi, **asosiy** – odatda muallif tomonidan mustaqil ifodalanadi, **murakkab** – o‘zida ikki turdagi yozuvni chatishtiradi.

Nazariy asos – mazkur tadqiqot tayanadigan konseptual qo‘ldalar (g‘oyalar, tamoyillar).

Muammoning ifodalanishi – bu, o‘z mohiyatiga ko‘ra, ilmiy tadqiqot mazmunining kristallashtirilishidir. SHuning uchun muammoning to‘g‘ri qo‘yilishi – butun ish muvaffaqiyatining garovidir.

Tadqiqot maqsadi - bu tadqiqotchi o‘z ishini yakunlashda erishishni xohlagan pirovard natijadir. Faraz asosida ifodalanadi.

Mutolaa – bu nutqiy faoliyatning murakkab turi bo‘lib, sof texnik jihati – mutolaa qilish va tez o‘qish malakalarini o‘rttirish va ijodiy jihati – matndan zarur axborotlarni olishdan iborat.

O‘rganish uchun mutolaa – mutolaaning faol turi. Siz asarni diqqat bilan, ayrim joylari ustida biroz to‘xtalib va axborotlarni mushohadadan o‘tkazib o‘qish hollarida bunday tur ishlatiladi.

Matn bilan tanishib (tanlangan joylarni o‘qish) – necha manbalardan ayrim masalalarni ajratib olish, shuningdek mazkur

masala bo'yicha o'zining nuqtai nazarini hosil qilish maqsadida olingan axborotlarni qiyoslash va solishtirish uchun qo'llaniladi.

Ko'zdan kechirish uchun mutolaa - Matn bilan tanishib chiqish va o'rganishdan oldin odatda kitobga ko'z yugurtirib chiqiladi. Kitobning mazmuni, boblar yoki paragraflar nomlari, aspr muallifi bilan tanishib olish shunday qilinadi.

Tajriba - umumiy empirik tadqiqot uslubi bo'lib, u boshqariladigan sharoitda o'rganilayotgan ob'ektlar ustidan qat'iy nazorat yuritilishiga asoslanadi.

Esse - bu muallifning alohida individual pozitsiyasiga ega erkin shakldagi bayon bo'lib, qandaydir buyum yoki qandaydir sabab bo'yicha umumiy yoki oldindan bildirilgan fikr-mulohazalardan iboratdir.

Dalillangan esse - bu qo'yilgan savolga dalillangan javob mavjud bo'lgan yozma ishdur. Muallif muayyan pozitsiyaga ega va uni himoya qiladi, o'z pozitsiyasini quvvatlash uchun bir qator dalillarni taqdim etadi. Maqsad - muallif o'zi qo'llaydigan nuqtai nazarga boshqalarni ham ishontirishni xohlaydi.

ADABIYOTLAR

1. Verbitskaya O.M. Tekstoobrazuyuyuy potensial kogezi i v strukturno-smyslovoy organizatsii teksta: Avtoref. dis. kand. - filol. nauk: Irkutskiy lingv.un-t., 2001. — 16s.
2. Kamenskaya O.L. Tekst i kommunikatsiya. M.: Vysshaya SHkola, 1990.- 146 s.
3. Arutyunova N.D., Paducheva E.V. Istoki, problemy i kategorii pragmatiki // Novoe v zarubejnoj lingvistike. Vyp. 16. M., 1985.
4. Babenko L.G., Kazarin YU.V. Lingvisticheskiy analiz xudojestvennogo teksta: Uchebnik. Praktikum. M., 2003.
5. Baranov A.G. Funktsionalno-pragmaticheskaya konsepsiya teksta. Rostov n/D., 1993.
6. Bart R. Vvedenie v strukturnyy analiz povestvovatelnykh tekstv // Zarubejnaya estetika i teoriya literatury XIX - XXvv. M., 1987. S. 387 - 422.
7. Baxtin M.M. Voprosy literatury i estetiki: Issledovaniya raznykh let. M., 1975.
8. Baxtin M.M. Problema teksta v lingvistike, filologii i drugix gumanitarnykh naukax // Estetika slovesnogo tvorchestva. M., 1979.
9. Belyanin V.P. Psixolingvisticheskiy i konseptualnyy analiz xudojestvennogo teksta s pozitsiy dominanty // Logicheskiy analiz yazyka. Konseptualnyy analiz. M., 1990.
10. Brandes M.P. Stilisticheskiy analiz. M., 1990.
11. Vinogradov V.V. Stilistika. Teoriya poeticheskoy rechi. Poetika. M., 1963.
12. Vinogradov V.V. O teorii xudojestvennoy rechi. M., 1971.
13. Vinogradov V.V. O yazyke xudojestvennoy prozy: Izbr. tr. M., 1980.
14. Vinokur G.O. O yazyke xudojestvennoy literatury. M., 1991.
15. Gak V.G. O semanticheskoy organizatsii teksta // Lingvistika teksta: Materialy nauch. konf. M., 1974.
16. Galperin I.R. Tekst kak ob'ekt lingvisticheskogo issledovaniya. M., 1981.
17. Grigorev V.P. Iz proshlogo lingvisticheskoy poetiki i interlingvistiki. M., 1993.

18. Deyk T.A. van. Voprosy pragmatiki teksta // Novoe v zarubejnoj lingvistike. Выр. 8. М., 1978.
19. Jirmunskiy V.M. Teoriya stixa. L., 1975.
20. Zolotova G.A. Kommunikativnye aspekty russkogo sintaksisa. М., 1982.
21. Kojina M.N. Ob otnoshenii stilistiki k lingvistike teksta // Funkcionalnyy stil nauchnoy prozy: Problemy lingvistiki i metodiki prepodavaniya. М., 1980.
22. Kovtunova I.I. Poeticheskiy sintaksis. М., 1986.
23. Kubryakova E.S. O svyazyax mejdu lingvistikoy teksta i slovoobrazovaniem // Lingvisticheskie problemy teksta. М., 1983.
24. Kuxarenko V.A. Interpretatsiya teksta. М., 1988.
25. Larin B.A. Estetika slova i yazyk pisatelya. L., 1974.
26. Lotman YU.M. Struktura xudojestvennogo teksta. М., 1970.
27. Lotman YU.M. Analiz poeticheskogo teksta. L., 1972.
28. Mukarjovskiy YA. Literaturnyy yazyk i poeticheskiy yazyk // Prajskiy lingvisticheskiy krujok. М., 1967.
29. Nikolaeva T.M. Lingvistika teksta: Sovremennoe sostoyanie, sintaksis i perspektivy // Novoe v zarubejnoj lingvistike. Выр. 8. М., 1978.
30. Novikov L.A. Xudojestvennyy tekst i ego analiz. М., 1988.
31. Odinsov V.V. Stilistika teksta. М., 1980.
32. Potebnya A.A. Iz zapisok po teorii slovesnosti // Russkaya slovesnost: ot teorii slovesnosti k strukture teksta: Antol. М., 1997.
33. Reformatskiy L.L. Lingvistika i poetika. М., 1987.
34. Sorokin YU.A. Tekst, selnost, svyaznost, emotivnost // Aspekty obshchey i chastnoy lingvisticheskoy teorii teksta. М., 1982.
35. Stepanov G.V. Neskolko zamechaniy o spetsifike xudojestvennogo teksta // Lingvistika teksta. Выр. 103. М., 1976.
36. Stepanov G.V. O granitsax lingvisticheskogo i literaturovedcheskogo xudojestvennogo teksta. М., 1980.
37. Tomashevskiy B.V. Stilistika. L., 1983.
38. Тынянов YU.N. Problemy stixotvornogo yazyka. М., 1965.
39. Uspenskiy B.A. Poetika kompozitsii: struktura xudojestvennogo teksta i tipologiya kompozitsionnoy formy // Uspenskiy B.A. Semiotika iskusstva. М., 1995.

40. SHanskiy N.M. Lingvisticheskiy analiz xudojestvennogo teksta. L., 1990.
41. YAkobson R. Dominanta / per. I. Chernova // Xrestomatiya po teoreticheskomu literaturovedeniyu. T.1 Tartu, 1976.
42. YAkobson R. Raboty po poetike. М., 1987.
43. Bezrukova, V. Konspekt i-konspektirovanie / V. Bezrukova // Narodnoe obrazovanie. - 2001. - N 5. - S. 150-154
44. M.Yo'ldoshev, S.Muhamedova, M.Saparniyazova. Matn lingvistikasi. T., 2020

MUNDARIJA

1-mavzu. Akademik yozuv va axborot	4
1.1 Akademik yozuv va uning o'ziga xos xususiyatlari	4
1.2 Akademik yozuvga misollar	8
2-mavzu. Axborot turlari va xususiyatlari	13
2.1. "Axborot" atamasining ta'rifi	13
2.2. Axborotning ifodalanish shakllari va uning turlari.	14
2.3. Axborotni kompyuterda tasvirlanishi.	15
2.4. Axborotlarning tuzilishi, turkumlanishi	17
3-mavzu: Matn va uning turlari	20
3.1. Matn va uning maqsadi	20
3.2. Matnlarning mazmuni va uslubiga ko'ra turlari	24
4-mavzu. Matn hosil qiluvchi vositalar	38
4.1. Matn tarkibiy qismini bog'lovchi vositalar	38
4.2. Matnda parsellyasiya hodisasi	47
4.3. Matn va uning lingvistik tahlili.	60
4.4. Badiiy matnning leksik-semantik xususiyatlari	64
4.5. Badiiy matnning morfologik xususiyatlari	75
4.6. Badiiy matnning sintaktik xususiyatlari	76
4.7. Badiiy matn va uni shakllantiruvchi vositalar	80
5-mavzu. Matnni ma'noviy qismlarga bo'lish prinsiplari	88
5.1. Shakl va mazmun birligi tamoyili	88
5.2. Makon va zamon birligi tamoyili	90
5.3. Xususiylikdan umumiylikka o'tish tamoyili.	90
6-mavzu. Reja. Reja turlari	93
6.1 Matn rejasini tuzish algoritmi. Reja turlari	93
7-mavzu. Konspekt. Konspekt turlari	100
7.1. Konspekt tushunchasi va turlari.	100
7.2 Konspekt tuzilishi	106
7.3 Konspektlashtirish usullari	108
7.4 Xotira kartasi.	109
8-mavzu: Nutq uslublari	115
8.1. Nutq uslublari va ularning vazifalari.	115
8.2. Nutq uslublari tasnifi	117
9-mavzu: Ilmiy uslub va rasmiy-idoraviy uslubning leksik grammatik xususiyatlari	125
9.1. Rasmiy ish uslubi tushunchasi	125

9.2. Ilmiy nutq uslubi. Uning lingvistik va strukturaviy xususiyatlari	129
9.3. Rasmiy ish yuritish uslubining lingvistik va grammatik xususiyatlari	131
10-mavzu: Publisistik uslub va og'zaki uslublarning leksik-grammatik xususiyatlari	134
10.1. Publisistik uslubning vazifalari.	134
10.2. Publisistik uslubning xususiyatlari.	136
10.3. Og'zaki uslubning leksik-grammatik xususiyatlari	139
11-mavzu. Annotatsiya yozish	155
11.1. «Annotatsiya» tushunchasi va uning xususiyatlari.	155
Annotatsiya uchun leksik-grammatik kleshlar.	161
12-mavzu. Esse	161
12.1. Esse tushunchasi va uning xususiyatlari	161
12.2. Essening tuzilishi.	161
12.1. Esse tushunchasi va uning xususiyatlari	161
12.2. Essening tuzilishi	163
13-mavzu. Esse turlari	171
13.1. Esse tasnifi va turlari.	171
14-mavzu. Referat. Referat turlari	176
14.1. Referatlarning asosiy turlari. Referatlarning tasnifi	176
14.2. Birlamchi manbadan foydalanishning mohiyati va usullari	179
15-mavzu. Referat tarkibidagi klisheangan jumlar	183
15.1. Referat tuzilishi	183
15.2. Referativ ishni tashkil etish	185
Glossariy	191
Adabiyotlar	197

Matyazova N.S.

AKADEMIK YOZUV

o'quv qo'llanma

<i>Muharrir:</i>	<i>A. Qalandarov</i>
<i>Texnik muharrir:</i>	<i>G. Samiyeva</i>
<i>Musahhih:</i>	<i>Sh. Qahhorov</i>
<i>Sahifalovchi:</i>	<i>M. Bafoyeva</i>

Nashriyot litsenziyasi AI № 178. 08.12.2010. Original-maketdan bosishga ruxsat etildi: 30.12.2022. Bichimi 60x84. Kegli 16 shponli. «Times New Roman» garn. Ofset bosma usulida bosildi. Ofset bosma qog'oz. Bosma tobog'i 12,7. Adadi 100. Buyurtma №756.

“Sadriddin Salim Buxoriy” MCHJ
“Durdona” nashriyoti: Buxoro shahri Muhammad Iqbol ko'chasi, 11-uy.
Bahosi kelishilgan narxda.

“Sadriddin Salim Buxoriy” MCHJ bosmaxonasida chop etildi.
Buxoro shahri Muhammad Iqbol ko'chasi, 11-uy. Tel.: 0(365) 221-26-45

ISBN 978-9943-8803-4-4

9 789943 880344